

EMIL BIRKELL
FEDREKULT

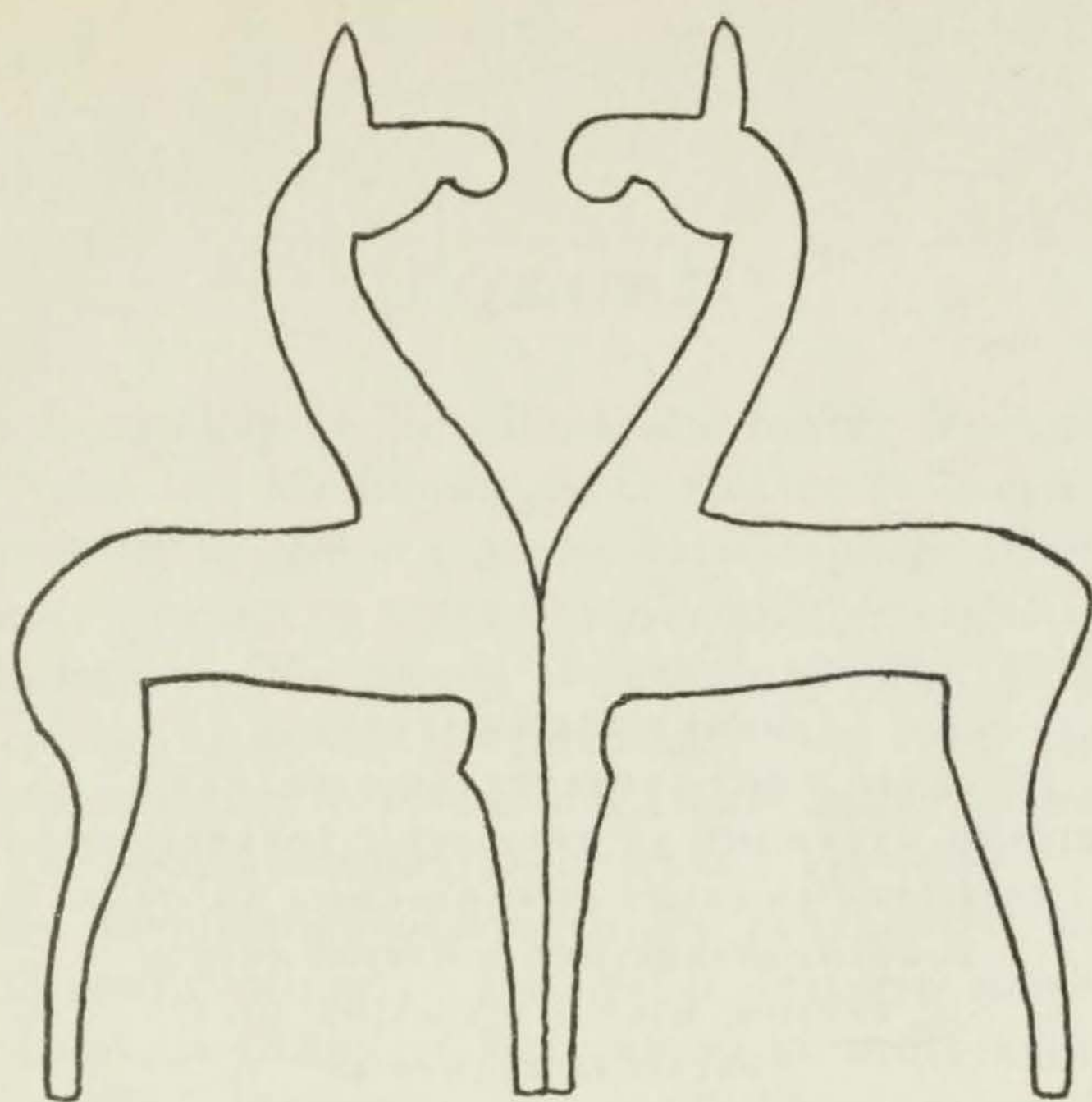

FEDREKULT

EMIL BIRKELI

FEDREKULT

*FRA NORSK FOLKELIV I
HEDENSK OG KRISTEN TID*

DREYER

DENNE BOK ER TRYKT
I LIE & CO.S BOKTRYKKERI, OSLO, MED
CICERO GARAMOND PÅ TREFRITT LITOTRYKKPAPIR.
KLISJÉENE ER LAGET AV KEMIGRAFIA A/S, OSLO.
BOKBINDERARBEIDET ER UTFØRT AV H. M.
REFSUM, OSLO · TITELSIDE OG
OMSLAG ER TEGNET AV
KJELL DAHL

COPYRIGHT BY DREYERS FORLAG, OSLO, 1943

FORORD

Den fremstilling av hittil lite kjente former for norsk folke-religion som her fremlegges, er frukten av lang forskning. I alt vesentlig bygger den på det videnskapelige materiale som tidligere er fremlagt og trykt i to avhandlinger utgitt av Videnskapsakademiet i Oslo, nemlig «Fedrekult i Norge. Et forsøk på en systematisk og deskriptiv behandling.» Oslo 1938. Og: «Huskult og Hinsidighetstro. Nye studier i norsk fedredyrkelse.» Fremlagt i Videnskapsakademiet 1940, trykt i 1943—44.

I den foreliggende utgave er alle henvisninger sløyfet og fremstillingen bestemt av alminnelige litterære krav. Skulde allikevel enkelte partier gi inntrykk av at stofftyngden dominerer på stilens bekostning, bes den elskverdige leser huske at forskning og stilkunst dessverre ikke alltid er så lett å forene, som ønskelig kunde være.

De lesere som ønsker detaljer og nærmere kjennskap til kilder og videnskapelig bevisførelse, henvises til ovennevnte publikasjoner og dessuten til «Høgsetet. Det gamle ondvege i religionshistorisk belysning». Stavanger 1932.

Jeg håper den interesse og omhu som Dreyers Forlag har viet utgivelsen i form av utstyr og billedstoff, vil bli vurdert av det interesserte og lesende publikum. For mig personlig har det vært en stor glede og tilfredsstillelse å samarbeide med forlaget med det resultat som her foreligger.

Emil Birkeli.

INN H O L D

RESTER AV EN FORSVUNNEN RELIGION

Nissen og julegrøten	9
Fedrereligion	13
Gravhaugen	20
Haugen som helligdom	26
Haugebonden	31
Offer	37
Oversikt	45

NÅBERGING

De døde og de levende ved be- gravelse og likbehandling ..	48
Likkraften	53
Likvaka	54
Brenning av likhalmen	58
Sjaund.- 7 dagers terminen ..	60
Avskjeden	61
Haugføring	63
Gravtale	65
Gravgodset	66

DØDSFEST

30-dagersterminen	71
Sjelebad	72
Arvøl og religiøs skåldrikking	74
Årtid	80

TRODDE VIKINGTIDEN PÅ SJEL?

Vikingtidens monisme	81
Fylgje	82
Vord	83
Hugen	84
Hamingja	85

BRONSEALDERENS GRAV- SKIKK

Likbrenningen	87
Likbrenning som likbehandling	91
Likbrenningstidens syn på mennesket	97
Alvene	100

STENALDERENS GRAVSKIKK

Hamskiftetroen	102
Likbehandling	108
Oversikt	109

DØDSLAND OG DØDSREISE

Hvor kom de døde hen?	113
Gravhaugen	114
Fjell	115
Havet	116

I nord	117
Hel	119
Valhall	120

DØDSLAND I LUFTREGIONEN

Hvorhen gikk likbrennings- tidens døde?	124
Himmelen og hovedstedene ..	125
Himmelbroen	126
Alvheim	130
Sjeleførere	133

REISER TIL DØDSLANDET

Tradisjonens mosaikk	138
Reisetankens dybde og bredde ..	145
De dødes mellomtilstand	147

FAMILIEHELLIGDOM I HUSET

Det gamle norske beboelseshus ..	149
Fedrestøtten	153
Æressættet (ondveget) og den norske bondestova	177

Høgsetestolpene	186
Glimt av daglig kult	186

DE MEKTIGE DØDE

Hva man ventet seg av de døde ..	191
----------------------------------	-----

DET STORE BESØK I JULEN

De dødes ferie	201
Lys og julebål	208
Dekorasjoner	209
Spesielle brødsorter	210
Julehalmen og liggeskikkene ..	210
Det dekkede bord	214
Julemåltidet	216

JULEFØLGENE

Jolesveiner	222
Luftfølgene	224
Landefølgene	226
Solhovnatta	229
Primitiv religiøsitet og kristen- dommen	232

Billedliste	239
-------------------	-----

RESTER AV EN FORSVUNNEN RELIGION

NISSEN OG JULEGRØTEN

I Asbjørnsens eventyr forekommer en fortelling om den jenten i Hallingdal som skulde gå med fløtegrøt til nissen. Men hun syntes det var synd å gi nissen den gode maten og åt selv grøten og drakk fettet på kjøpet. Så gikk hun på låven med havremelsgrøt og sur melk i et grisetrau. «Der har du trauet ditt, styggen,» sa hun. Men ikke før hadde hun sagt dette før nissen grep henne og danset med henne til hun lå og gispet. Om morgenen fant folk henne mere død enn levende. Og mens dansen foregikk, sang nissen: «Å har du iti opp grauten for tomten du, så skal du få danse med tomten du.» Denne nissetradisjon tvinger en til å spørre:

Hvem er nissen, Og hvorfor skal han ha julegrøt? Disse spørsmål fører oss med en gang inn i de religiøse forhold som har avsatt seg i folketradisjonen i landet, og i den såkalte «overtro» som i seg selv er «tro» god nok, bare det at den er av hedensk art og opprinnelse.

Forestillingene om nissen her i landet er temmelig forskjellige og var i sin tid sterkt begrenset som vi skal se. — Det viktigste nissefelt er Østlandet. Tidligere hadde nesten hver gård sin nisse her, en liten gråskjegget pussling med sid underleppe som helst holdt til i fjøs eller stall. — «Står du her du da, stakkar,» sa valdreskonen til den. — Der hvor han ikke er fast stallgutt, kommer han på besøk i

Nissen i eventyret. Th. Kittelsen.

julen og forveksles da med andre vesener som også folk har trodd på og som ble ventet på besøk i julen, f. eks. *julesveinene*.

Drakten til nissen minner om den middelalderlige døledrakten med knebukser, rund trøye og topplue. Særlig gammelt er dette kostyme ikke, og det gir et fingerpek om at heller ikke nissen selv er så gammel her i landet. — På sine steder, f. eks. på Hadeland, betraktes nissen som en spilloppmaker og en skjelm som morer seg med å gjøre folk alleslags fantestreker. — Men nesten overalt vet man å skjelne mellom nissen og mennesket som vesener.

Nissen er «løen» og har bare fire fingrer, tommelen mangler. Dette viser at han er mere i slekt med huldren, og begge disse tilhører derfor de naturmytologiske vesener.

På Sørlandet kalles nissen for bisse, og her opptrer han som sjømann. — På Vestlandet er han lite kjent og er innvandret først i senere tid. — Vi kan slutte av nissens fravær på Island at nisse-troen enda ikke var kommet til Norge på den tid utvandringen foregikk. Men i 1537 beskriver en forfatter ham som et «vesen folk gir grøt forat han skal røkte kveget». —

Meget tyder på at nissen er innvandret til Østlandet fra Sverige. Navnet nisse er en forkortelse av Nils som igjen kommer av Nicolaus. I Sverige er nissen først og fremst «tomte» og «tomtegubbe», en slags stedlig vakt og skytsånd.

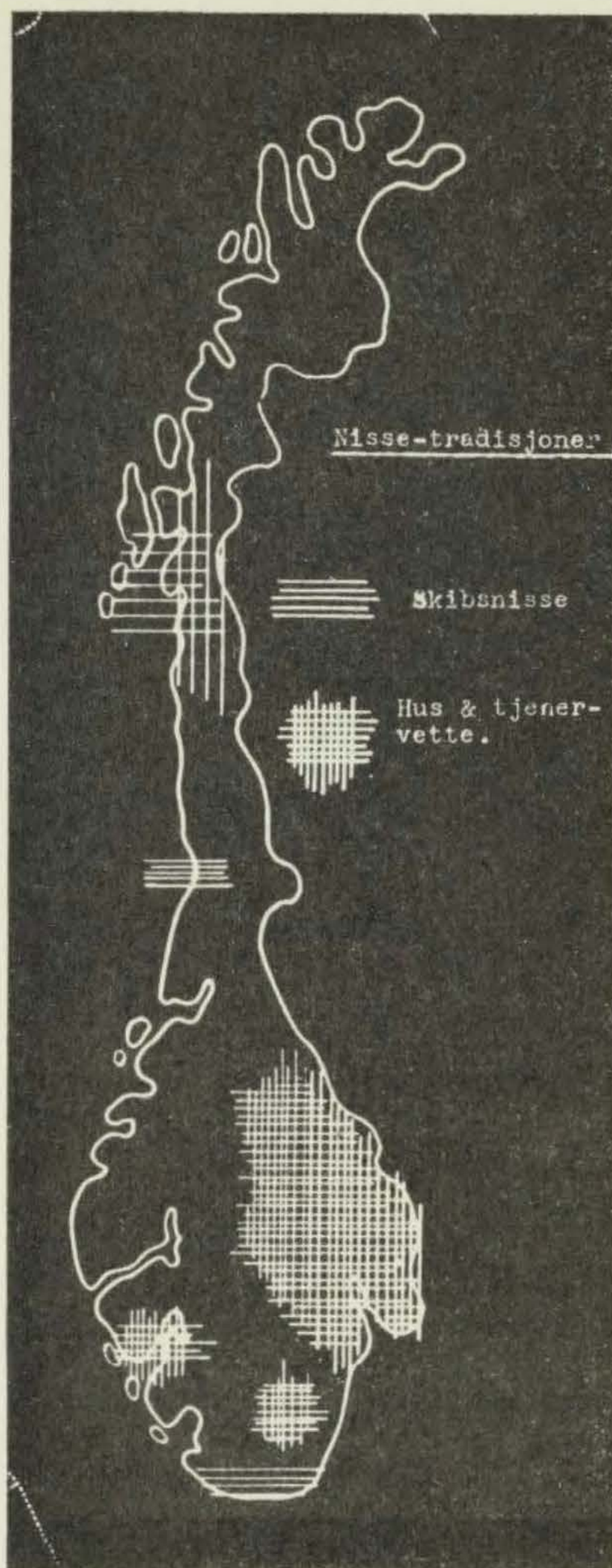

Døle-drakt fra Rørostrakten omkring 17. århundre. Fra Norske Folkedrakter ved Joh. F. Dreyer.

Denne norske stallvette og svenske tomtegubbe gjenfinnes overalt i Europa under de mest forskjellige navn: Kobold, Redcap, Lutin, Domovoy er noen av de viktigste navn. Den får overalt en viss belønning for sine tjenester i form av mat, drikke, klær. Men dersom den får for meget, blir den overmodig og forlater sin stilling.

Så langt kan vi følge dens herkomst og utbredelse, men hvorfor den er blitt hetende nisse — Nils, Nicolaus — og går igjen som julenisse, St. Nicolaus, forkortet til «Sankt-Klaus» som bringer barna gaver, er en gåte som ennå ikke er løst. Skulde det virkelig være helgenen Nikolaus fra Myra (Lilleasia) som tilskrives særlig omsorg for barn og sjøfarende, som var dalt så langt ned? Denne ærverdige mann var biskop og deltok i Nikeamøtet hvor vår trosbekjennelse ble avfattet, ble opphøyet til helgen i det 9. århundre og var en tid overmåte populær. Hans dag var 6. desember, og i

Kart over de forskjellige nissetradisjoners utbredelse.

Her er det andre vesener som haugebonde, haugbu, tussen, vetten osv. som får festmaten.

Tyskland var han skippernes, fiskernes, bakernes og barnas vernehelgen.

Hvis det er tilfelle at den ærverdige greske biskop er blitt identifisert først med skipsnisse (skytsånd) og siden med husvakt (tomte) og fjøs og stallvette, må det være fordi han har fylt en plass som var blitt tom ved kristendommens innførelse i landet, og leter vi etter dem som hadde plassen før ham, og beholdt den samtidig som han kom, møter vi de *avdøde fedre*.

Julegrøten var nok opprinnelig ikke bestemt for en slik landeveistraver som nissen, men for gårdens og slektens verdige fedre. — Det var også fra først av utenkelig å sette den på et slikt sted som låven. På selve julebordet, med beste oppdekning, sto den i den hedske tid, og det var først etter religionsskiftet at den gamle skikk fikk en slik ny og uventet form. Dessuten var det kun på visse steder på Østlandet at nissen fikk oppvartning. Fra Numedal, Telemark — Setesdal — Sørlandet og hele Vestlandet hører man ikke om nisseoffer — unntagen i sjeldne tilfelle.

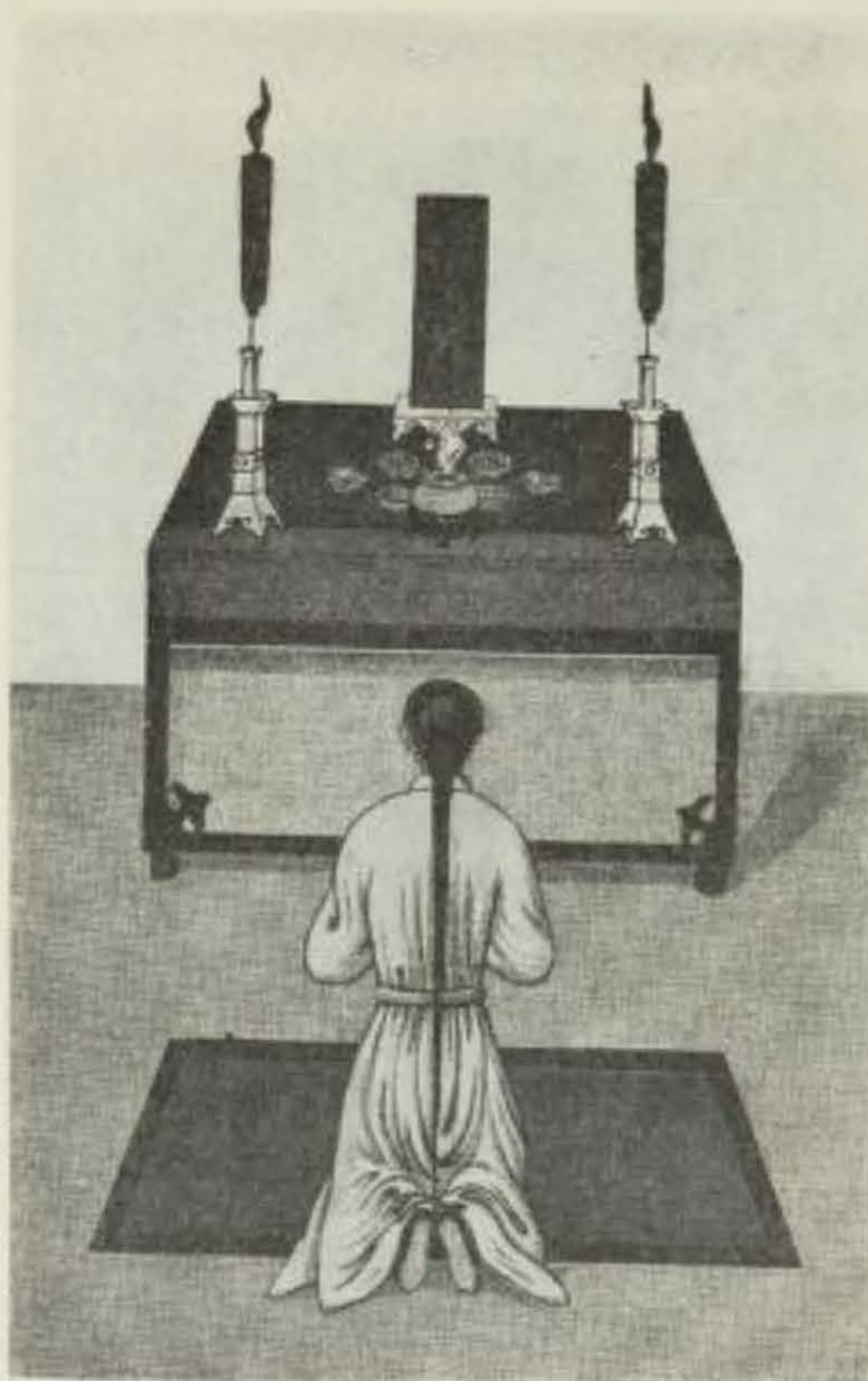

FEDRERELIGION

Ad denne vei er vi altså kommet til de avdøde fedre som offermottagere. Men før vi går inn på de norske skikkene, er det nyttig å orientere seg litt i den alminnelige fedrereligion. — Alle jordens raser og folk er felles om å betrakte slektens døde som sine skyts-ånder og forbundsfeller til hvem de henvendte seg i alle vanskeligheter med bønn om hjelp. Dette er en religionsform som dominerer alle andre, også gudetroen og gudedyrkelsen. — Afrikanerne i Vest-Afrika kjenner meget godt det høyeste vesen som de kaller NZAMBY, han har skapt og oppholder alt, han er tålsom og vennlig. Allikevel er det bare en sjelden gang de henvender seg til ham. For han forandrer ikke sine beslutninger og lar seg ikke bevege dertil av mennesker. Men daglig står alteret og tilstelningene for de døde beredd, og man kan se og høre hvordan menn og kvinner samles for å bønnfalle om hjelp og bistand hos disse. Ved siden av de døde er det snarere de lavere guder og makter som får deres oppmerksomhet enn de høyeste. På Madagaskar har de arabiske kolonister innført satan under navnet Iblis, og visse stammer av innfødte kan undertiden ofre til ham forat han ikke skal skade dem.

Det er derfor en stor feiltagelse å tro at gudetro og gudedyrkelse går sammen med fedretro og fedredyrkelse i et folks religion. Hver familie har nemlig sine egne hellige personer med rot i slekt og tradisjon, og de dyrkes helt selvstendig og uavhengig av alt og alle. Fedrereligionen er dagliglivets — husets — og slektens religion. Gudereligionen derimot kommer for seg og er gjerne henvist til enkelte store felles høytider, eller til store felles helligdommer som står under kongens, høvdingens eller fellesskapets beskyttelse. — Forholdet belyses best ved den kinesiske bruk. I ethvert kinesisk hus er der et alter og en fedretavle hvor der daglig fremsettes et lite mat-offer, og hvor familiefaren foretar bønner og seremonier. Til den

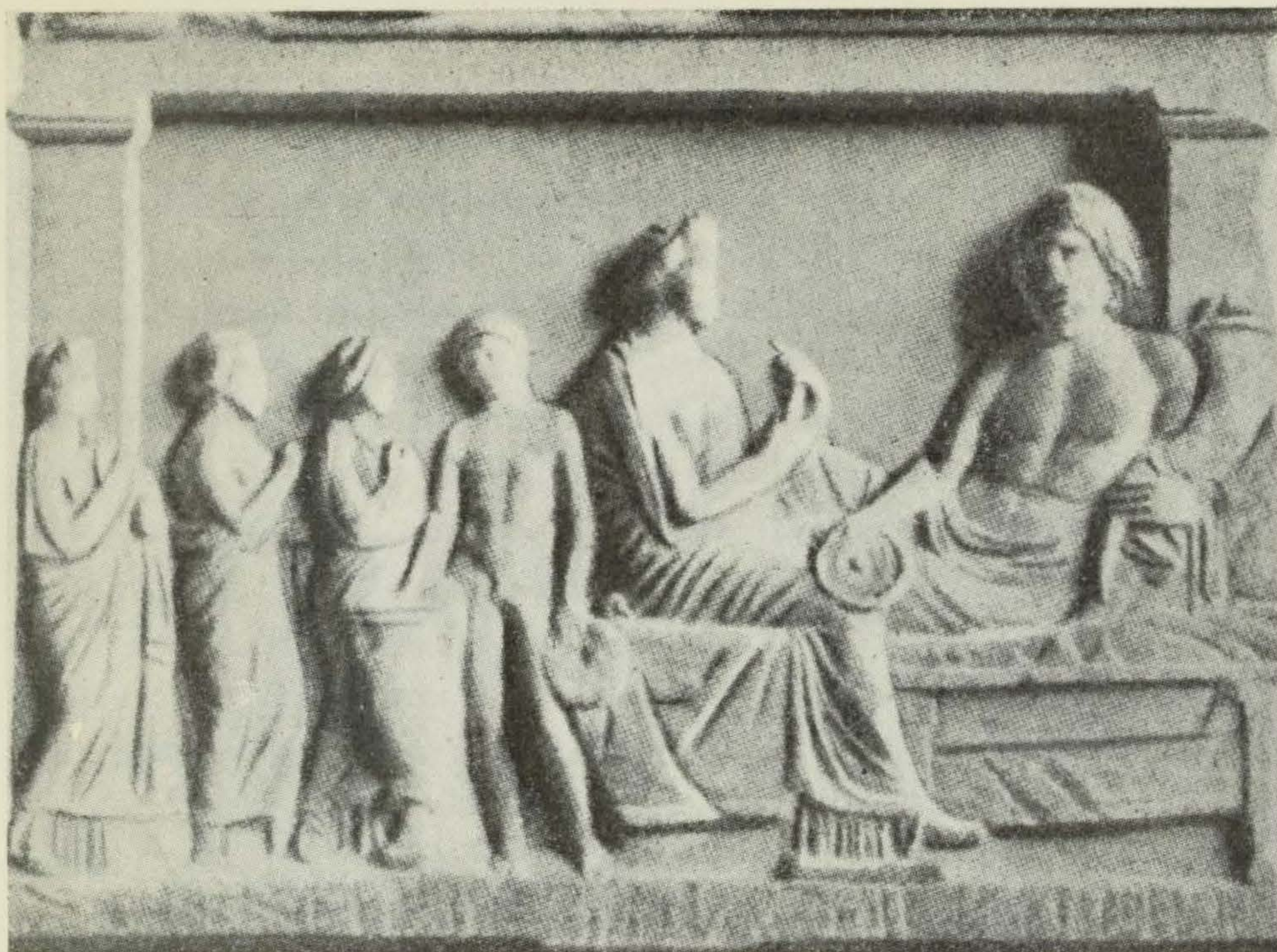
Kineser foran fedretavlen.

høyeste Gud Shang-ti ble der ofret bare *en* gang om året på det berømte «Himmelens alter», som fremdeles er en av Chinas severdigheter, og keiseren selv utførte handlingen i sin egenskap av Himmelens Sønn. Nå er denne ofring opphørt. Men familiereligionen fortsetter i sin konservative kurs som den har holdt fra uminnelige tider og sikkert fremdeles lenge vil holde tross alle omveltninger.

Noe lignende har man overalt. Templene var i sin tid, der hvor de nå er avskaffet, offentlige helligdommer som sto under kongenes eller det sosiale fellesskaps beskyttelse. Seremoniene dèr hadde mere

karakter av statshandlinger, forsåvidt som fellesskapet uttrykte det som vi legger i «stat». Således var også tempelforstanderen i Norge, «goden», både seremonileder, domsmann og herredshøvding. Og hovene var felleseie og felles helligdom for et bestemt distrikt (fylke). Hver av disse religionsformer har således sitt eget originale tankegrunnlag, sine begreper og sine grenser som ikke faller sammen. — I det praktiske liv går de imidlertid side om side. Men der er mange folkeslag som har bygget opp sin samfunnsorden utelukkende på fedrereligionen med fedrenes lover som de høyeste regler for liv og fellesskap, således amerikanske, afrikanske og indonesiske folk.

Gresk gravbilde som synes å forestille et fellesmåltid mellom slektens levende og døde medlemmer. De siste fremstilles i forstørret målestokk. Ny Carlsbergs Glyptotek i København.

Fedrerreligionen blir ofte fremstilt som om den bare var *dødekult*, og at denne kultus spiller en stor rolle må alle være enige om; det blir det anledning til å konstatere nærmere i det følgende. Men det har vært en stor mangel ved fremstillingene av folkenes religioner hittil, og mange har derfor avfeiet hele fedredyrkelsen som et anhang til «religionen», bestående av dødekult. Den er nemlig likeså meget en «*livskult*». For hele dens store omfattende apparat går ut på i alt å sikre livet, dets beståen og velferd i et inderligere samspill mellom levende og døde medlemmer av slekten. Dette samspill og samarbeide, som lyder så uforståelig for oss, er nemlig bygget opp på *sambørigheten* i slekt og familie. Det betraktes derfor av fedredyr-

kerne selv som likeså naturlig, for ikke å si meget naturligere og virkeligere, enn slektsskapet betraktes mellom mange levende mennesker i moderne kultursamfunn. — Men i en slekt er der jo ikke bare menn, der er også kvinner, og det kan ligge nær å spørre, hvorfor bare «fedrekultus», hvorfor ikke også «mødrekultus»? Faktum er imidlertid, at det omtrent utelukkende er de mannlige medlemmer som opphøyes til skytsånder. Dette står i forbindelse med den sosiale og menneskelige orden som kalles «faderrett», idet navn og arv overtas fra faren. I de folkeslag som har beholdt «moderrett» og i den tid da moderretten var gjeldende også hos nulevende folk som har innført faderrett, tok etterkommere navn og arv etter moren, og de hadde da sikkerlig kvinnelige aner til skytsånder, men dette forhold har endret seg. Skjønt også nå forekommer mektige kvinner side om side med tilsvarende menn. Her i Norge har vi eksempler på dette som vi senere skal få se.

Grekerne valgte ut de tre siste ledd med far, bestefar og oldefar eller bestefar, oldefar og tippoldefar til skytsånder og lot de andre gå i glemmeboken. Det var bare enkelte rydningsmenn, bygrunnleggere eller andre berømte, som fikk navn av «heros» og ble dyrket av hele byen eller provinsen, på samme måte som de lokale helgener i den Syd-Europeiske katolisisme. Disse fikk da gjerne sin egen helligdom og årlige fest med større folkesamlinger i likhet med festene for de felles guder. Men *familiens* hellige hadde *sin* helligdom, enten på graven, eller ved et alter inne i huset, og ved støtter som ble oppstilt. Alt som angikk familiens liv og velferd: tiltak, kamp for tilværelsen, sykdom, død osv. delte de levende og døde med hverandre. Når den eldste døde, opptok den nesteldste hans plass og utførte den samme tjeneste. Han anbefalte sin formann til de avdødes velvilje og ba dem ta vel imot ham og hjelpe ham inntil han fikk krefter og visdom til å innta sin nye stilling. Og hermed er vi kommet til et kardinalpunkt i fedrereligionen, nemlig *hinsidighetstroen* og forestillingene

Gravby hos de nå utdøde mandanindianere ved siden av leirbyen. Gammel tegning.

om *livet etter døden*: dette absolutte grunnlag og forutsetning for all fedrereligion. Når man vet at alle jordens folk har dyrket og at mange enda dyrker sine døde, forstår man også først hvilken fundamental faktor troen på livets fortsettelse er i menneskehetens åndsliv. — Forestillingene om et dødsland arter seg meget forskjellige, men som regel blandes aldri de dødes oppholdssted sammen med gudenes. Den samme avstand som føltes her i livet mellom dem blir også opprettholdt i det annet liv. Det hører til unntagelsene at et menneske opphøyes til rang med gudene og finner opptagelse i gudesamfunnet.

Dødslandet legges både *på* jorden, *under* den og *over* den i luft- og astralregionen. Dels lokaliseres de dødes sted til graven eller grav-

byene, dels til ville og utilgjengelige fjell eller til fantasiland som øyer i havet, under havet eller langt vekk i en eller annen retning. Der møter ofte farer på veiene, og reisene dit er lange og besværlige, men som regel er det ønskeland når man først er kommet vel frem.

Av alt dette fremgår det at fedrereligionen fra først til sist danner et sammenhengende system, som nok kan variere fra folk til folk og fra rase til rase, men som allikevel på en merkelig måte bygger på de samme ideer verden over og synes å være felleseie for alle.

Når vi så etter denne mere alminnelige oversikt går tilbake til Europa, finner vi at sydeuropeerne har vært flittige fedredyrkere. Men germanerne har heller ikke stått tilbake, og nordmennene sammen med de andre skandinaviske folk danner ingen unntagelse. Tvertimot. Dette overrasker oss å høre, for det har vært meget lite omtalt. Det kommer imidlertid av at religionsvidenskapen er ny og har enda ikke rukket så langt. Det som har opptatt forskningen fra først av, var gudetro og gudedyrkelse, fordi man fant skrevne beretninger i form av dikt og fortellinger om gudemaktene og fordi kulten hadde gudehov med religiøs og politisk betydning som til dels hadde avsatt seg i tradisjonen. I Norge har det vært mange gudehov, det vidner stedsnavnene på -hov og -hoff om. — En hovforstander het «gode» og fungerte samtidig som dommer og høvding. Men det er lite sannsynlig at der ofte ble blotet til den gud hovet var innviet til. Som regel var der faste fester og dager visse tider på året for de religiøse handlinger, og kun når enkelte personer ønsket varsler eller hjelp til ett eller annet foretagende i fellesskap med andre, kunde goden forestå blotet.

Anderledes med fedrene. De hørte gården og folket til. De skulde ha den første drikk av ølet og mjøden når der ble brygget. De skulde ha den første melken når kua hadde kalvet. De skulde ha

kjernemelken når smøret var kjernet, og de skulde ha sin del av festmaten ved de store høytider. Og både kvinner og menn utførte her de hellige handlinger.

Der var stor forskjell til de forskjellige tider på formene og måten. Men selv i den første kristne æra og langt opp i middelalderen, gikk den gamle kultus igjen i delvis endrede former, slik som vi skal høre senere.

Her kom nemlig religionsskiftet og gjorde gudekulten helt ulovlig. Den var knyttet til hovet, og det var en lett sak å brenne eller rive ned alle hov. For det var ikke så mange av dem. — Fedrereligionen derimot var mere skjult, og selv de første prester og misjonærer bar over med den, slik som f. eks. de jesuittiske misjonærer forsøkte å bære over med den kinesiske fedrekult i det 18. århundre i China. Det var bare enkelte mere iøyenfallende former for begravelse og gravkult som ble forbudt i de første kristenretter i det 12. århundre i Norge.

Dertil kom at kristningen skjedde ved lovbud og hadde form av «sedskifte» — altså mere var kulturreform enn en indre religiøs omlegning. Folket var derfor ikke løst fra sin religion og kjærligheten til fedrene, selv om den felles offisielle religion ble lagt over fra hedenskap til kristendom. Tvertimot må en tenke seg at det holdt fastere på de gamle skikker, for å bevare sammenhengen med sin egen fortid, jo større de politiske forandringer ble.

Men fordi denne religionsform vakte så liten oppmerksomhet i det første sedskifte og fordi der ikke ble skrevet noe om den, har det også vært vanskelig å rekonstruere de gamle religionsskikker. — Det er gjennom spredte bemerkninger i de gamle norske lover, men aller mest gjennom folketradisjonene at vi kan samle de enkelte detaljer. Hertil kommer så den alminnelige religionshistoriske forskning med sammenligninger og opplysninger som kaster lys over tildels eldgamle og tildekkede religionsformer.

Etter hvert som religionsskiftet kom på frastand og den kristne religion trengte inn i folkebevisstheten og tok den gamle religions plass, kom også de dyrkede vesener på avstand og fikk nye navn. De religiøse tanker i forbindelse med de gamle skikker bortfalt, og derfor fant man nye forklaringer på disse. Der foregikk således en om-diktning og en forvandling, så det faller vanskelig å kjenne igjen de gamle tilbedte fedre i de nye forkledninger og former som i senere tid fikk navn av «overtro». Men dette at de religiøse skikkene har holdt seg så lenge gjør at vi allikevel kan følge utviklingen og iaktta den langsomme oppløsning av den gamle religion. Et ubedragelig, lettkjennelig vidnesbyrd om den forsvunne religion har vi i de gamle gravhaugene. Det vil derfor passe å begynne fremstillingen med dem og derfra oppta tråden i den norske religionshistorie.

GRAVHAUGEN

I det norske landskap hører gravhaugen med som et naturlig ledd. Fra eldgammel tid har denne gravform vært den alminnelige, og selv om oppfatningen av de døde og deres skjebne har skiftet fra den ene ytterlighet til den annen, så har gravhaugene holdt seg. De har ligget nær gården og har vært fredet om. Trær som vokste på dem ble ikke hugget, gresset på dem ble ikke slått. Husdyr fikk ikke komme dem nær. Der har derfor på sine steder vært satt opp gjerde rundt dem. Slike forbud kalles med et ord fra andre religioner «tabu», og de har vært overholdt til langt opp i tiden av frykt for ulykke som følge av å bryte dem. På en gård i Sunnfjord var der en stor vakker haug hvor aldri en kvist ble skåret, aldri et gresstrå slått. Men da gården fikk ny eier, prøvde han å bryte den gamle tro ved å slå gresset en sommernatt. At den gamle eier da straks etter døde og at konen besvimte da han også hugg en selje i kanten

Tussehaugen i Sunnfjord med tømret gravrom. Foto. H. Shetelig.

av haugen, ble av bygdefolket satt i forbindelse med helligbruddet. Lignende eksempler er der mange av.

De gravhaugene som har øvet sin virkning på oppfatningen i vår tid skriver seg mest fra vikingtiden og eldre jernalder. Eldre gravformer fra bronsealderen og steinalderen forekommer nok, men er også ofte utslettet og glemt. Utviklingen har gått i bølgegang. Der finnes tomme kjempehauger som Farmannshaugen ved Sem og Raknehaugen i Ullensaker, som bare er minnehauger etter den hvis navn haugen bærer, menn som sannsynligvis er falt og begravd ute i det fremmede. Og der finnes også på den annen side uanselige stenrøyser over en branngrop hvor liket er blitt brent.

Det som viser hvilken ærbødighet folk har vist gravhaugene, er de personnavn som er knyttet til dem. Der har ikke vært ført

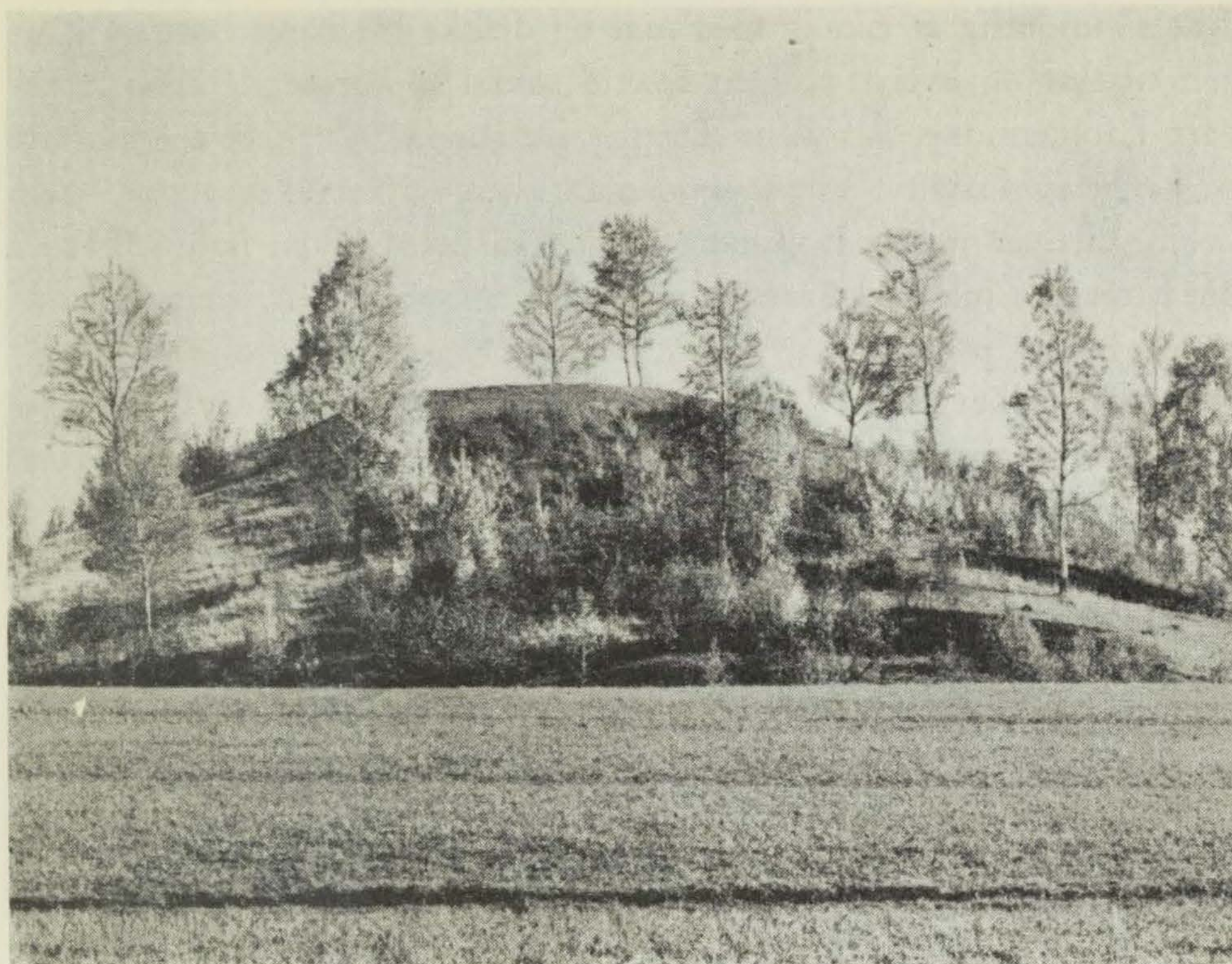
bøker eller register over disse. Slekten kan være dødd ut, nye folk, ofte langveis fra, har tatt plassen; men i århundrer og årtusener har man husket og bevart navnet på gravhaugene jevnside med gårdsnavn og stedsnavn i bygden. På den måten kjenner vi en rekke av de gamle døde: Sote, Gaute, Rakne, Frane, Alf, Hjell, Halvard, Håvard, Snøre, Ragna, Møsse, Orm, Ime, Stein, Farmann, Ragnall, Gevald, Trå, Ry, Fridtjov, Bru, Boste, Mjelte, Giermund, Skjegge, Sakse, Ølve, Dagring, Sverre, Lopt, Mugg, Sigurd osv. osv.

Det gamle navn på den døde i haugen var «haugbu» og «haugbonde». De tenktes å bo i haugen på samme måte som gårdsbonden på gården. Ofte ble der også innredet hus i haugen. I «Tussehaugen» i Sunnfjord lå der enda spåner igjen fra den tid gravhuset ble bygget. En islandsk kone som het Grunnhelga, innredet seg hus før hun døde og satte inn en stol hun kunde sitte på. Dette var helt i overensstemmelse med tanken om *bustad* i graven. Denne tanke dominerte i tiden før kristendommens innførelse, og vi skal senere høre om de dramatiske scener folkediktningen laget om kamp med haugbuen ved gravrov. Helt sikkert er det imidlertid ikke at graven og dødslandet i denne tid var ett og det samme. Med skipsgravene skulde man tro at også reisetanken måtte være forbundet, likeså med graven med oppsadlede hester som ble gitt den døde.

Livet i haugen, slik som folk flest tenkte seg det, får vi et innblikk i av folkevisen om haugebonden. Der heter det:

«De va den heilage joleftaskvell,
bonden ville av finne limar,
og som han kom seg i lunden ut
då høyrde han koss haugebonden rima.
Snillan du,
de lyer han på, bonden,
koss haugebonden dansar og rimar.

Raknehaugen i Ullensaker sett fra syd før utgravningen. Foto. S. Grieg.

De va den heilage joleftaskvell,
bonden ville av hente kransar,
og som han kom seg åt bakko nord,
då høyrde han koss haugebonden dansa.
Snillan du
de lyer han på, bonden,
koss haugebonden dansar og rimar.

Denne vise avdekker sikkerlig en meget utbredt oppfatning av livet i haugen. Det var ikke bare på gården, men også i haugen at dansen og sangen gikk ved festlige anledninger. Og det var derfor

ikke så underlig at rikelig med mat og drikke ble båret bort på haugen til fest og hverdag. Den festtid som i så henseende er best bevart i folkeminne, er julen. Da sies i sagnene at «en ølskål ble satt på haugen julaften», at «haugbuen fikk sin del av juleølet», at «man heldte øl hver jul på Kollshaug», eller på den og den haug, at «der ble båret øl i julen til Franes gravhaug», at «juleaften bar man øl ut på en haug» osv.

I den folkevise som er sitert ovenfor, er der også en fortsettelse hvor haugebonden selv taler og klager over at drengene på gården danser ved hans hodegjerde og slår i haugen med ølkruset. Dette tyder på at det ikke bare i haugen, men også oppå haugen ble lekt og danset til glede og ære for de døde. Men i rusen går leken for vidt, og de strenge regler for det hellige sted overtredes. — Det kan også tenkes at der hvor været og temperaturen tillot det, drakk man de dødes minnebeger på selve gravhaugen nettopp i julen. «Minnet» var en religiøs, nesten sakramental skikk, som vi kommer tilbake til nedenfor og som ellers ble foretatt i huset.

I et sagn, som har fått navnet Vallarhaugsagnet, fortelles det nettopp om besøk på gravhaugen i julen, men av en fremmed og uvedkommende mann som til og med oppfordret haugbuen til å gi seg drikke, altså det helt motsatte og bespottelige: «Statt upp draugen i Vallarhaugen og gjev Gunnar Gjermann drikke.» Haugbuen kom da virkelig ut, men mannen ble så redd at han tok flukten. En skvett av drikken kom dog på hestens lend og svidde av skinnet. Og begeret fikk han merkelig nok med seg som slektseie. —

I den norske form er, som vi merker, poenget uklart oppfattet. Men at folkediktningen i det hele beskjeftiger seg med emnet gravhaug, juleskål og døde, viser at det bygger på forestillingene om besøk på gravhaugen med drikk *til* de døde. Dette sagn har imidlertid allikevel sin verdi fordi det avdekker alle de navn som haugbuen fikk i den kristne æra etter at fedrekulten var blitt ulovlig. Sagnet

Raknehaugen etter avdekningen av det øvre lag. Første tømmervelte. Foto. S. Grieg.

som er spredt over hele landet og oppført med 68 varianter, viser at den tidligere haugbu og slektsfar som mottok offer og bønner fra sine etterkommere, blir klassifisert som troll og jutul i 12 sagn, som draug (gjenganger) i 14, tuss i 15, huldrekall og hulder i 4. Men fra Nord-Norge til Sørlandet er der samtidig spredte sagnformer som fastholder haugbuen i forskjellige navne-variasjoner såsom: haugekall, haugekar, haugemann, haugebonde.

I en rekke sagn røpes også den dype religiøse innstilling til gravhaugene, idet poenget i handlingen ikke oppfattes som spott og overmot overfor haugbuen, men som *gravrov*. En tilsvarende forbannelse — «våbønn» — lyses derfor over forøveren i 9 ledd, gården skal brenne, hornet skal føre ulykke med seg osv. Dette kan føres

tilbake til gårdens og haugenes stilling i den hedenske tid. Alt tilhørte ætten. Den første representerte den levende del og den siste den døde — men alle fortsatte de å eksistere som et sammenhengende fellesskap.

HAUGEN SOM HELLIGDOM

Haugen var gårdens helligdom i vikingtiden og eldre jernalder. Derfor beskyttes «haugodel» likesåvel som gårdsodel i de gamle norske lovene. Haugen med nedlagte verdisaker tilhørte den slekt som hadde sine tradisjoner bundet til den. Men dette hindrer ikke at den religiøse forbindelse brytes ved loven. I Magnus Håkonsøns nyere Gulatings kristenrett fra 1267 blir det forbudt å «forsøke å vekke draug eller haugbu» og overtredelse belagt med stor straff. Dette viser at de gamle religionsformer var temmelig alminnelige flere hundre år etter religionsskiftet. «Å vekke haugbuene» betyr sikkert bare å utføre bønner og hellige handlinger på haugen. En annen skikk, som også ble forbudt, var å «sitte ute» på haugen. Sikkert er det bare en av de mange former for hellige handlinger, for i Borgartingsloven er det å sitte ute og vekke opp «troll» knyttet sammen. — Troll og draug er brukt i nedsettende betydning for å gi forbudet så meget sterkere virkning. Etter hvert ble også slike hedenske handlinger satt i samme klasse som store forbrytelser som ikke kunde avgjøres med bøter. «Ute-sete for å spørre lagnad eller forsøke å vekke opp draug eller vekke haugbu.» «Hedenskap, spådom og utesete for å vekke opp troll og fremme hedensk vesen.» «Det er oss befalet ikke å ofre til hedensk gud eller på haug og horg» — alt dette er bestemmelser som går igjen i de gamle lovene og beviser gravhaugens plass som gårdens og slektens helligdom. Og tross forbudene og den kristne religion har mange av skikkene holdt seg til nær opp mot nutiden.

Raknehaugen etter siste avdekning. Annen tømmervelte. Foto. S. Grieg.

I Setesdal har man kalt haugene for «bønehauger». Hvorvidt det er et minne fra den gamle tid eller det virkelig skulde være en kristen skikk, er uklart, men det sannsynlige er at navnet er en kamuflasje for de gamle sedvaner som ikke passet inn i den nye tid. — «Dei totte møte i det at det var heidninghaugar på garden» på den ene side, og når de så «skaut upp bønehaug med garden allstødt i gamall tid og tente med stein kringum» (Skar), så synes sammenhengen med hedenskapet å være klar.

Men hvordan forestilte man seg forbindelsen med graven og Hel? Skulde de døde tenkes bundet til graven for alltid, eller hadde de både graven som en slags inngangsport og helheimen på frastand?

Såvidt man kan skjønne var forestillingen om helheimen som et felles oppholdssted for alle døde på ingen måte alminnelig. Mange

slekter hadde et fjell i nærheten av buplassen som de mente de tok opphold i etter døden. Det var tilfelle på Island. Det har også vært tilfelle i Norge, og er dessuten en alminnelig tro hos lappene.

Egil Skallagrimsson som diktet «Sønnetapet» og var vel kjent med den nordiske mytologi, gir uttrykk for en merkelig blanding av forestillinger. Hans sønn ble hauglagt på Digraneset, og om det sa han i sitt sørgekvad: «Hel stend og drygjer på Digraneset,» men samtidig taler han om sønnens reise på «Gledesvegen til høge himmel». En ensartet oppfatning av busted og dødsrike har det derfor ikke vært. Men av de mange fortellinger om gjengangere, drauger og gravrov synes det som om oppfatningen av gravhaugen som det lokale busted for den døde var meget alminnelig. Derfor kan vi også lettere forstå den frykt alle hadde for å bygge galt over de døde. Dette motiv går igjen i alle mulige skikkelser i folkesagnene, men fra først av gjaldt det gravfreden og frykten for å pådra seg de dødes mishag. Disse tenktes nærværende ved graven. Ellers er de dødes oppholdssted og deres vesen knyttet så nær sammen at det ene vanskelig kan løses ut av det annet, og forholdet vil belyses videre i neste avsnitt.

På samme måte som gravhaugene gir oss det sikre utgangspunkt for fedredyrkelsen, gir de også et utmerket lengdesnitt for den utvikling de gjennomgikk i oppfatningen fra hedenskapet og til den endelige oppløsning av de gamle religioner, som har vist seg å være så seige. I de eldste kilder vi har, kalles de med et poetisk navn for «*heimehaugene*». I diktet om Hårbard (Odin) og Tor blir følgende replikk lagt Tor i munnen: «Hvor har du dog lært slike skjærende hånord som jeg aldri før har hørt maken til?» Hårbard: «Av de gamle som bor i heimehaugene.» Tor: «Der ga du et godt navn til dysjene, når du kaller dem heimehaugene.» Dette stemmer godt med hva vi har hørt om deres beliggenhet og deres anvendelse. I denne replikk får vi også en bekreftelse på bustaden og omgangen mel-

Gravhaugen på Vereide prestegård, Nordfjord. Bergens Museum.

lom levende og døde. Tor opptrer her som jevn bonde. Han har i samme dikt røpet at han hadde havrebrød og sild til niste.

I neste omgang hører vi at gravhaugene tituleres for «*hedningehauger*», («fra hedningehaugene» er et uttrykk som går igjen i dokumenter og kontrakter og uttrykker eldgammel hjemmel) og «*blothauger*». Men dette var etter religionsskiftet, da en ny gravskikk ble innført og de gamle haugene sto igjen som minner om det hedenske.

Når så arkeologene i vår tid kommer for å undersøke en av disse «heidninghaugene», har de fått nok et nytt navn og er kommet på enda større avstand. Deres opprinnelige karakter er glemt, og de er blitt «tussehauger». Dette viser samtidig at tussetradisjonen må føre gamle religiøse elementer med seg. Det har visstnok sin vanskelighet

Kart over haugbonde-tradisjonenes utbredelse.

å utnytte et slikt stoff som er så blandet sammen med alminnelig naturmytologisk diktning, men heldigvis har vi bestemte motiver å holde oss til for det, som kan klassifiseres som religiøst stoff, og vi vil derfor med stort utbytte etter hvert kunne granske i folke-minnernes rikdom.

Nå må ingen tro at det alltid har rådet den samme gravskikk i landet, eller at vi, når vi har funnet

hovedtankene vedrørende denne form, også kan slutte bakover og forklare alle tiders religionsformer ved hjelp av den. Hva vi her har behandlet angår *kun* den siste tid før kristendommens inn-

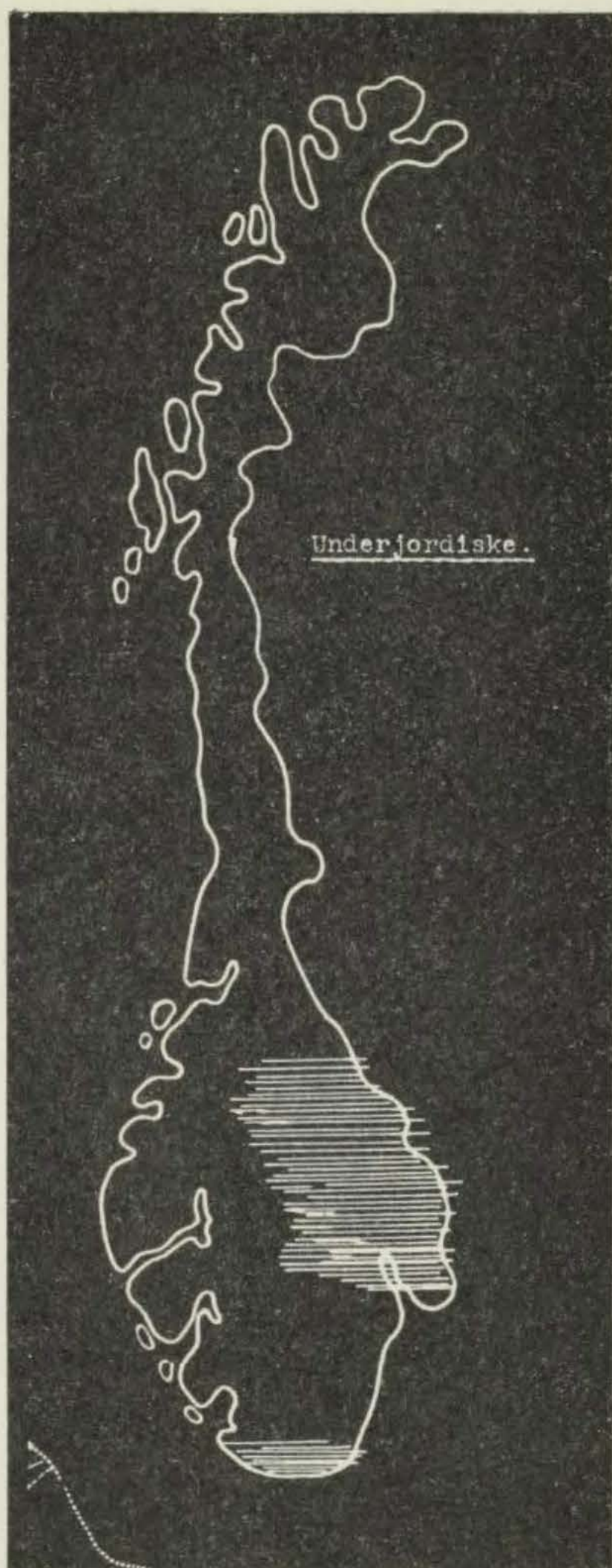
førelse og det meste av gravlegningstiden etter likbrenningen. Denne innfører et helt annet, nesten motsatt bilde med fullstendig avvikende skikker. Og før denne igjen kommer vi til en ennå eldre gravlegningsperiode hos veidefolket og stenalderfolkene i forhistorisk tid. Også de har etterlatt seg enkelte minner som gir oss små glimt inn i deres religion og tankegang. Av dem som tenktes å bo i haugen, har den folkelige tradisjon laget en fellestype etter samme lov som når øyet trekker perspektivet i et fjerntliggende landskap sammen til visse enkle linjer. Denne type kjennes under navn av «haugbonden», med diverse variasjoner, og han står således som representant for de hauglagte døde i den hedenske tid. — Samler man trekkene fra folketradisjonene og sammenholder dem med det vi vet om gravutstyr, gravskikker og offerskikker, stiger konturene av fortidens døde frem slik som tiden så dem. Bildet er visse- lig på mange måter uklart og ufullstendig, men bortsett fra rester fra den foregående periodes oppfatning, som representerte et ganske annet syn, og likeså den sydfra kommende kristne påvirkning, kan det fastslåes at oppfatningen av haugbonden og de døde han representerer, var utpreget *materialistisk*.

HAUGEBONDEN

Skipene som ble brukt til gravlegning ble overdekket. De døde trengte mat og drikke som materielle vesener, og dessuten våpen eller verktøy. Lykkelig var derfor den som hadde velvillige og formående slektninger som kunde utruste ham eller henne på beste måte. Stakkars træl og leilending som kun fikk lite eller intet med seg.

Helge Hundingsbane hadde ingen ting å klage over i gravhaugen. Han hadde nok av drikke iallfall, og det synes også som han hadde kvinnelig selskap, det eneste var at han ble uroet av Sigruns gråt. Gunnar på Lidarende satt munter og glad i haugen og så mot månen,

Kart over utbredelsen av tradisjonene om underjordiske.

idet han sang så tydelig at man kunde høre ordene. En Åsmund Langeholt fikk en træl med seg i haugen, frivillig ble det sagt. Men sønnen drømte at faren var misfornøyd med selskapet, det ble for liten plass for ham. Sagaen forteller at man åpnet haugen og tok trælen ut.

I fortellingen om gravrovet i Kåre den gamles haug, blir det fortalt at Kåre selv satt på en stol og vaktet sitt gravgods. For å få tak i det, måtte gravrøveren «drepe» ham. Dette skjedde ved å hugge hodet av ham. I Torstein Oksefots haug var der kamp mellom de to brødre og deres følge; kampen endte med drap og utryddelse av hele det ene parti.

Døde som spiser, drikker, drepes, tilhører en meget bastant og materiell type og gir oss antagelig et pålitelig bilde av hvordan vikingtidens mennesker betraktet seg selv. De trodde på et liv etter dette, men bygde på et helt annet grunnlag enn nutidens mennesker forestiller seg.

Hvad de første kristenretter mener om haugebonden, har vi allerede forstått av forbudet mot å vekke ham opp. Og i de nedsettende navn som ble brukt, leser vi en naturlig reaksjon mot det hedenske. Vender vi oss derimot til folketradisjonen som er oppsamlet i vår tid og avleser navnene og innholdet

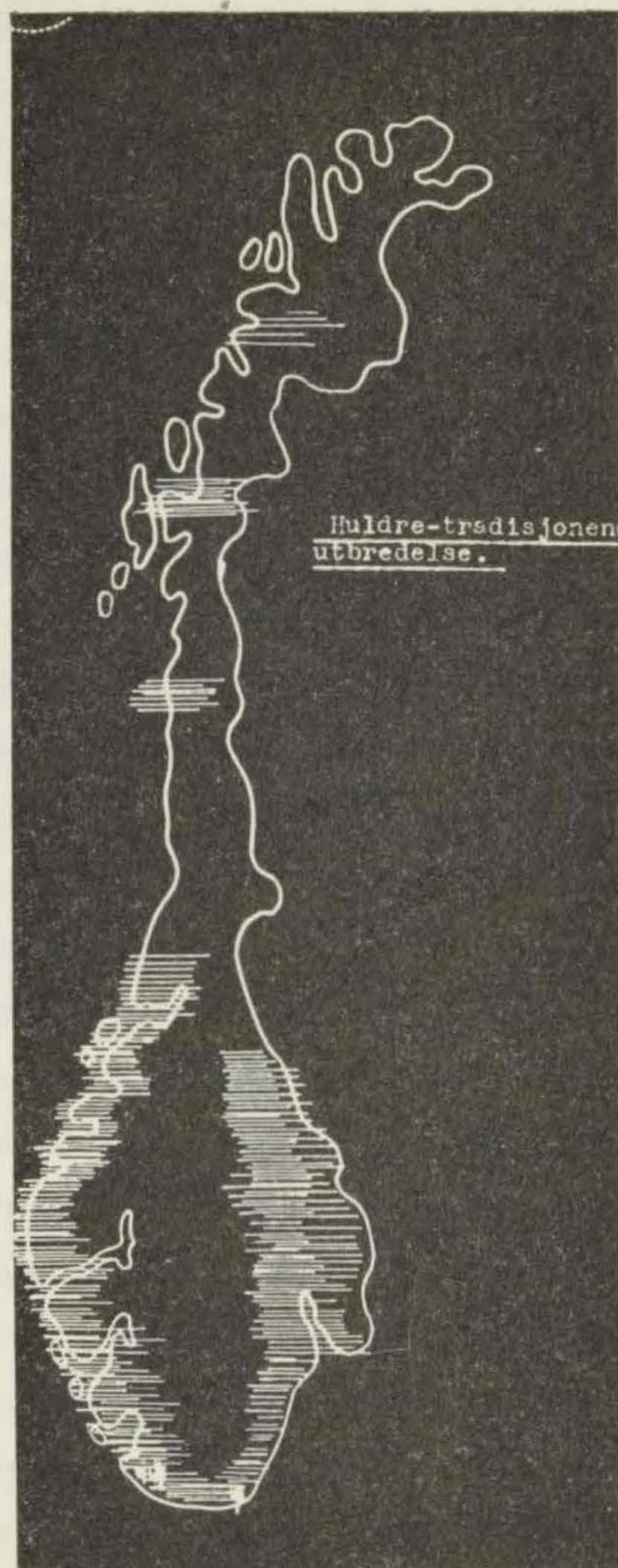

av tradisjonene, får vi et ganske annet bilde. De navn som har beholdt «haug» i sammensetninger, kan temmelig sikkert ansees som gamle rester av haugbu-troen.

Haugebonde forekommer i Valdres, Sogn, Sunnfjord, Nordfjord, Telemark. Haugkall og haugekar i Hallingdal, Ryfylke, Møre. Haugetuss i Numedal, Sunnfjord. Haugekjerring og haugejente, haugefolk i Hallingdal, Valdres og på Sørlandet. Hauggubbe i Trøndelag. Haugbokke på Nordmør.

Men i disse navn skjuler der seg også «underjordiske» og «hulder». Det er lett å forstå at de døde, som ble oppfattet som levende i haugen, kunde gå over til underjordiske og «ondebuande» i folkediktningen. De bor nær gården, kommer og låner snart ett, snart annet, men belønner alltid godt. Deres liv arter seg på samme måte som folkets med kyr, hester, smykker og kostbarheter. Å motstå eller nekte dem noe straffer seg alltid. Avstanden mellom de to grupper, mennesker og underjordiske, er ikke større enn at de kan blande seg med hverandre og få barn sammen.

Ofte flyter forestillingene sammen, så huldren og de underjordiske blir ett og samme folk. — Tonen går da lett over i det groteske og humoristiske. Haugbuen eller den underjordiske kommer f. eks.

Kart over huldretradisjonenes utbredelse.

og beordrer gårdens hus flyttet. Midt under måltidet «staller» hestene rett over bordet, og måltidet må i hast avbrytes. «Ta av bordet, nå staller hesta!»

På Auståsen i Land kom den underjordiske konen til mannen på gården og sa: «Hesta ska være fløtt tur størese inna to da'ar, og hvis du itte gjør de sjøl, så ska andre gjøre de, og da blir de gaa'n deg gæli.» Allikevel er også dette et religiøst motiv fra gravkulten. Uttrykket «å legge husene galt» betydde som regel å bygge over «underjordiske hus». Det finnes mange eksempler på at sætrer og beboelseshus er flyttet eller rømt fordi det kom ulykker som man tilskrev usynlige naboer. Visstnok kan det tenkes at det her gjaldt de farlige makter i naturen, som også kunde holde til på bestemte steder og straffe menneskene for deres mangel på respekt. Men det sies likefrem i forbindelse med flytting «at det var så mange gravhauger der, og huset hadde kanskje skadd en av disse». —

Den opprinnelige religiøse situasjon er fremstilt i fortellingen om Åsolv på Island. Hans grav ar blitt liggende i fjøsveien på gården, og han kom i drømme til konen og klaget over at den ble vanæret og befalte henne å få sin mann til å endre forholdet. Mannen, Haldor, ga ikke akt på konens drøm. Åsolv kom da selv til ham og truet med en streng straff. Resultatet ble at *graven* ble flyttet, ellers skulde det altså ha vært *fjøset*.

Tross diktning og glemsel er der altså klare minner om forbindelsen med haugene. Men selv disse kan gå over fra gravhauger til formasjoner i terrenget med naturvetter som beboere.

I de store dalfører viser det seg at tross omdiktninger avslører haugfolket seg som nær beslektet med haugbuen. I julen kommer de nemlig på besøk til gårdene, og i dette motiv gjenkjenner vi et ekte trekk fra fedrereligionen som skal bli behandlet utførlig senere. I visen om haugbuen sier denne til gårdsbonden: «Å adler æ da nåkæ julenatt, minner æg æ i stovinne dinne» (Ross). Dette julebesøk

har vært så fremherskende at det er overført på de fleste former av usynlige som opptrer i folketradisjonene.

I Valdres satt Lars stille en jul og så følget kom inn, der var både gamle og unge med. Lars ga seg i prat med noen gutter, og både de og han svarte og spurte. Lars vilde vite hvor lenge de dro omkring på gårdene i julen. «Å me rier ut imber eftan, og så halde me på te tjuendagskvelden, men de e'ki allestane me era like djerne.» «Kor har de heime då,» sa Lars. «Noko taa oss hava heime på Helestrønd, noko høyre te på Skytestøle, aa sumle paa Bøastøle i dei store Hauge som e synnst i Øygardstræ'e.» —

Mannen på Hóvtun var død og begravet, men traff Kari Tippebrøta og forundret seg over hvor snaut det var blitt omkring husene. Skogen var nemlig ryddet vekk. «Kos lika du deg no daa, Aadne?» sa Kari. — «Aa eg lika meg væl — e æ kongji i Hahaug.» — «Aa nei, ko i Jøssu namn æ du dæ daa.» — «Dette skulle du kje sagt,» sa han og forsvant. Et av de sikreste kjennetegn på de gamle haugbuer er at de er «*hedninger*». Og i den kristne tid ga dette anledning til mange spørsmål. For naturvettenes vedkommende, som var frukten av en ulydighet fra stammorens eller Lilo's side og derfor nedstøtt i jorden og «løynde», var spørsmålet klart. — Men for de gamle egentlige hedningers vedkommende, som bodde i haugene, kjempet tanken så lenge etter en løsning at den enten ble funnet i et «håp» for dem eller derved at de også ble gjort til døpte med kirke og prest. Den siste løsning er særlig kjent fra Setesdal, hvor de gamle fedre var blitt til «tusser», men fremdeles nøt daglig oppmerksomhet. — Det *hedenske* ved dem kunde dog også settes i forbindelse med det trolske og farlige. Denne linje har også sin utvikling. Det er klart at problemet «hedning» eller «kristen» ikke kunde foreligge for andre enn likemenn og vesener som en selv. — At også huldrer og underjordiske ble trukket inn i debatten, skriver seg fra kultens oppløsning og overgangen til folkediktingens blanding av

mystiske vesener. Men alle naturvetter og deres beslektede kjennes allikevel fra de dyrkede fedre derved at det alltid er et eller annet *farlig* som henger ved dem, et eller annet usedvanlig. Rent bokstavelig har dette fått uttrykk i de «lodne» egenskaper som tuss og nisse tilskrives, eller i andre egenskaper som nissens fire fingre eller huldrens hale. Gammeldags kledd, små av vekst, grå i ansiktet osv.

Fedrene derimot var *lykkebringere*, skytsånder og velgjørere for folk og fe. Disse egenskaper vil derfor også henge ved haugebonden, selv i sterkt omdiktet skikkelse, og ved tussene der hvor de erstatter haugebonden. Med deres hjelp og godhug kunde avlingen øke, kornet berges og feet formere seg og trives, kort sagt livets velvære garanteres.

Den tiltale som haugebonden og hans variasjoner får, er merkelig. Ved alminnelig hilsen brukte valdresfolket å si: O væl vøro de. Eller: O væl vøro de, stakkare. Svaret fra haugen var: O væl vøro de atte. Dette må da ha vært en gammel hilseformel folket imellom. Medlidenhetsfølelsen får ofte uttrykk i tiltalen «stakkar».

En haugebonde, som endog navngis og kalles Just på Baugerud i Tinn og beskrives som en «staut, førvaksen mann med pikkel-huve, knebukser og sølvspenne i skoene», hadde tent opp varme på peisen for husbonden Torstein. Da denne kom og så det, sa han: «Stakkar, no hev de vore her og gjort vel mot meg att.» Denne «stakring» overføres også til nissen. Etter all

Figur fra Jellingegraven i Danmark.

sannsynlighet røper denne medlidenhet en senere tids oppfatning av haugfolket og de underjordiske som en nedstøtt og utstøtt rase som har fått en så meget ringere lodd enn mennesket. Dette vil da igjen si at den religiøse avhengighetsfølelse av dem som høyere vesener helt er oppløst. Ved siden av denne stakring har man imidlertid helt andre tiltaler som f. eks. «O du Guds vett!» — «Guds fred i haugen» (Sørlandet). «Heil vere deg, sæl vere deg. Hev nokon arga deg so gjev deim til» (Ryfylke).

OFFER

Det rette inntrykk av forholdet til de døde får man først ved å betrakte ofringene. Presten og salmedikteren Landstad, som samtidig var en fremragende iakttager, har samlet følgende liste over det som braktes frem som offergave i sin tid i Telemark: Allslags mat og drikke, kort sagt alt hva husmoren hadde under hendene: saup, øl, klin, fetgraut, ølskåler, smørgraut, skjenk, bufargraut, skokadrykk, kjernemelk, vørter osv. Dette vil si festmat og av det beste som kunde skaffes. Denne oppregning bekreftes ved meddelelser i alle folketradisjoner. Her er fremdeles noen utdrag: Rømmegrøt, fløtegrøt (feitgraut), «fagna tvill» osv., i en rekke meddelelser. Ellers oppgis ganske enkelt «mat» og «mat og drikke» uten spesialisering. Av variasjonene kan anføres: saupringje, melkegraut, julegraut, lefse med smør, lefse, frumsmjåkk (råmelk), feit og fagna lefseklining, skiningslefse, kinnerøra fløte, kjøtt, saup, melk, myse, skinkestykker, gryngrøt, risgrøt, smørgås, slåttegombe osv.

Av drikke er det mest alminnelige øl, til alle tider og fra alle kanter av landet. Av variasjoner for drikkofferet kan anføres: en ølbolle, en bønne med øl, en tønne med øl, dram, brennevin, øl og brennevin, juleøl, eller bare «drikkendes» og «ætendes og drikkendes».

Alt dette er hentet fra nyere kilder og svarer til et begrenset omfang av matvarer. Hadde vi hatt eldre kilder med samme slags opptegnelser, vilde vi antagelig fått et lengdesnitt av befolkningens hele levemåte. Hovedsakelig består alle gaver av jordens produkter med en liten kjøttprosent. Den alminnelige drikk er altså ølet. Ubegripelige kvanta av mat ble på denne måte satt ut eller slått ut og oppspist av dyr og fugler. Brennevinet har liten plass som offergave. Men nå må vi huske at det særlig er høytidsofferet som tradisjonen har fastholdt. Til hverdags var kosten flatbrød med sild eller spekekjøtt, og av denne hverdagskost har man sikkert ydet like så meget som av festmaten. — Vi har her det samme bilde som av fedrekulten i verden ellers. De levende bringer fedrene «sin del», som det også heter i norske tradisjoner. I flere land har det vært faste regler for hvordan det daglige offer skulde bringes og anrettes. Men denne daglige tjeneste utføres som regel i huset, sjeldnere på graven. Vi må derfor gå ut fra at gravofrene har være sjeldnere og muligens begrenset til de dødes årdager og ellers til vanlige festtider. — Når en slik gave ble brakt, kan vi tenke oss at den ble deponert med en bestemt formel eller hilsen, og den kan da ha vært en variasjon av følgende fra Valdres:

Aa væl vøro de.
Aa væl va du, Aagot Syndrol.
Aa væl va du, store Hølge.
Heil aa sitt i fre.

Offergavene ble for en stor del deponert på gravhaugen også i kristen tid. Men det sees meget ofte at de ble plasert ved et tre eller en sten, ja endog i en bergskore eller ved en røys. Trærne kan ha stått i forbindelse med gravhaug eller ha vært tuntre i et forlatt tun. De kan også være fritt valgt. Men som regel får de et tilnavn som vettetreet, tussebjørka, vettebjørka osv. Dessuten må vi huske

Gravhaug ved Støle Kirke, Etne, Sunnhordland. Bergens museum.

at siden den gamle religion var erklært ulovlig, ble også kulten skjult og kamuflert mest mulig. Derfor denne spredning utover på flere steder.

En hel gruppe av offergaver ble satt på forskjellige steder i huset og gården og må behandles for seg.

I tradisjonene blir ofrene utenfor gårdens område brakt til haugfolket, haugebonden, haugetussen, haugtassen, haugbukken, tussen, vetten, underjordiske og huldren.

Av disse inntar tussen og underjordiske den største plass. I oldnorsk betyr tuss troll eller halvtroll, og når det er satt sammen med haug, så har det vært gjort for å brennemerke gravkulten. Skjønt man i den eldste litteratur også har bevis for at tuss kunde brukes om en haugbu. Om en haugtusse (skrevet Houadyssia) skriver Knud Leem

i en ordliste fra 1740-årene følgende: «Saa kaldes i Stavangers Egn et meget taabeligt Menneske, et Menneske der er saa taabeligt som det var kommen udaf een Høy.»

«Tosse», «tussete», «tusling», om en klodrian, sløv person, er avledet av tuss. Men så sterk har den religiøse betraktningssmåte vært at navnet er opptatt som betegnelse på de avdøde fedre i Setesdal, Telemark og Numedal, samt delvis i Sunnfjord og Trøndelag. På Østlandet har tusse derimot samme betydning som naturvette, eller et farlig vesen som kan sette «tussebit» og sykdom på folk. I det hele har tussen beholdt ikke lite av «naturvette» overalt i landet, med unntagelse av Telemark og Setesdal. Ofte tar den også nissens plass som fjøs og stallvette. I Numedal fikk en tusse nye klær av matmoren og da ble den så kry at den ikke lenger vilde stelle fjøset. Dette å gi tussen nye klær må ha foregått på den måte at en drakt som kunde ansees passende ble hengt opp i fjøset eller i uthuset på den plass hvor tussen mentes å holde til. Inntredende ulykker og uhell med buskapen har muligens skapt forestillingen om at tussen hadde forlatt sin tjeneste. Og årsaken hertil ble så igjen satt i forbindelse med klærne. Tussen har i dette tilfelle ikke fått noen høy sosial rang, men allikevel finner man den koblet sammen med krav om flytning av huser og berettiget til høytidsoffer. Tradisjonen er derfor her sterkt blandet.

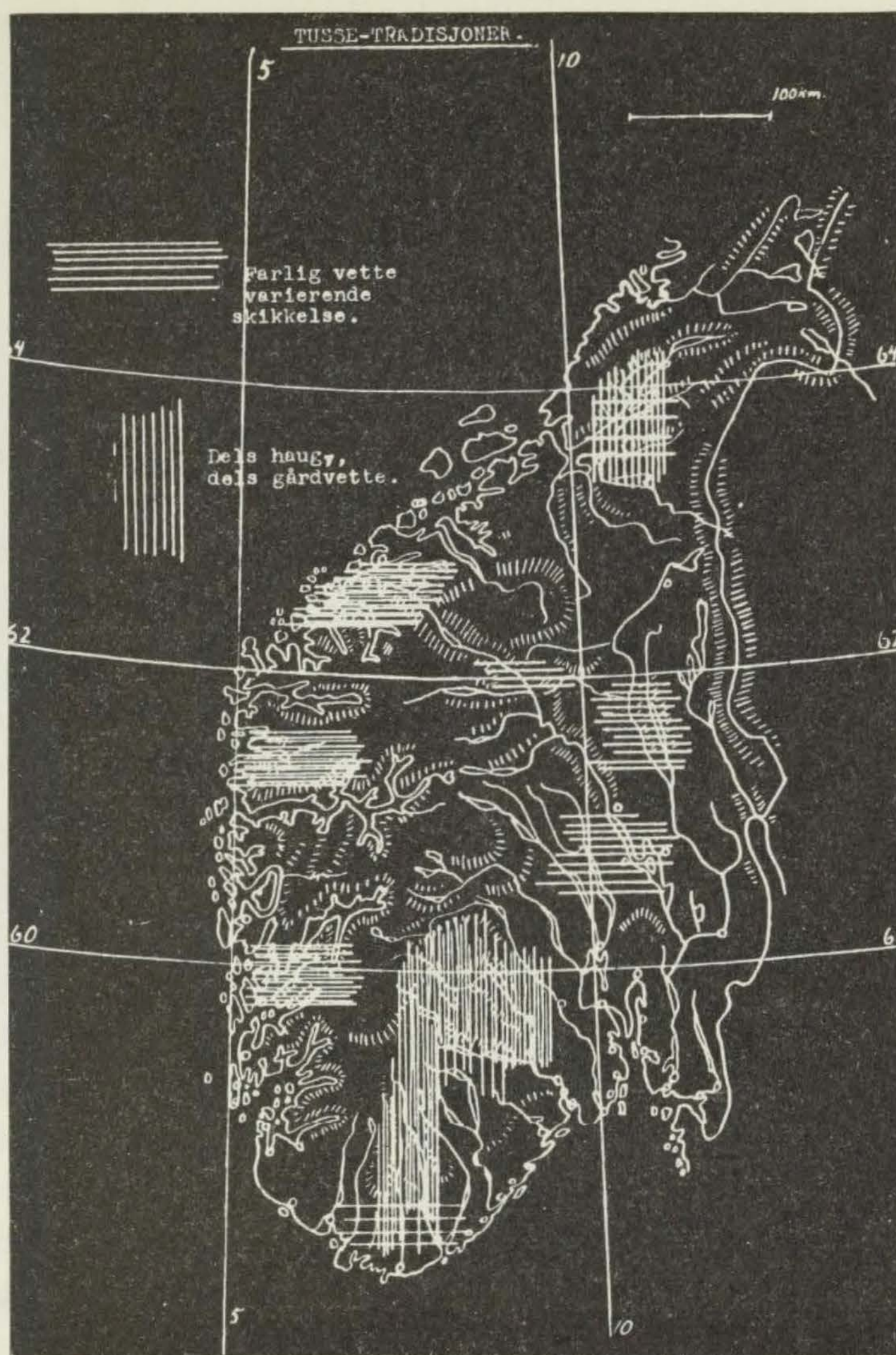
I Telemark flyter tussen, haugetyet og nissen sammen, og dette viser da bare den gamle kults fullstendige oppløsning. Men det var ikke bare Gunleik og Tor, gårdbrukerne i Seljord, som «øsla saa fælt med dei». Wille forteller, at «Haugetassen bor i smaa Bierge og Høie, vare tilforn saa utallige, at Christne kunde ein beboe Norge, og Norge ikke blive bebygget, førend de indgik Ægteskab med dem. Vætterne boe i Høie, kaldet Vættehougar, hvorhen man maae bære Mad til Beboernes Tjeneste». En annen forfatter forteller om «vetir», at noe av den beste mat og drikke ofredes på «opkastede Høie», især

kjernemelk og vørter, når ølet ble brygget. «Deres venskab var bonden særdeles nyttig for hans kvæg og øvrige velferd.» Her viser det seg at tussen har tatt nissens plass med karakter av stall og fjøsvette. «Vette» derimot står i nærmere forbindelse med gravhaugen.

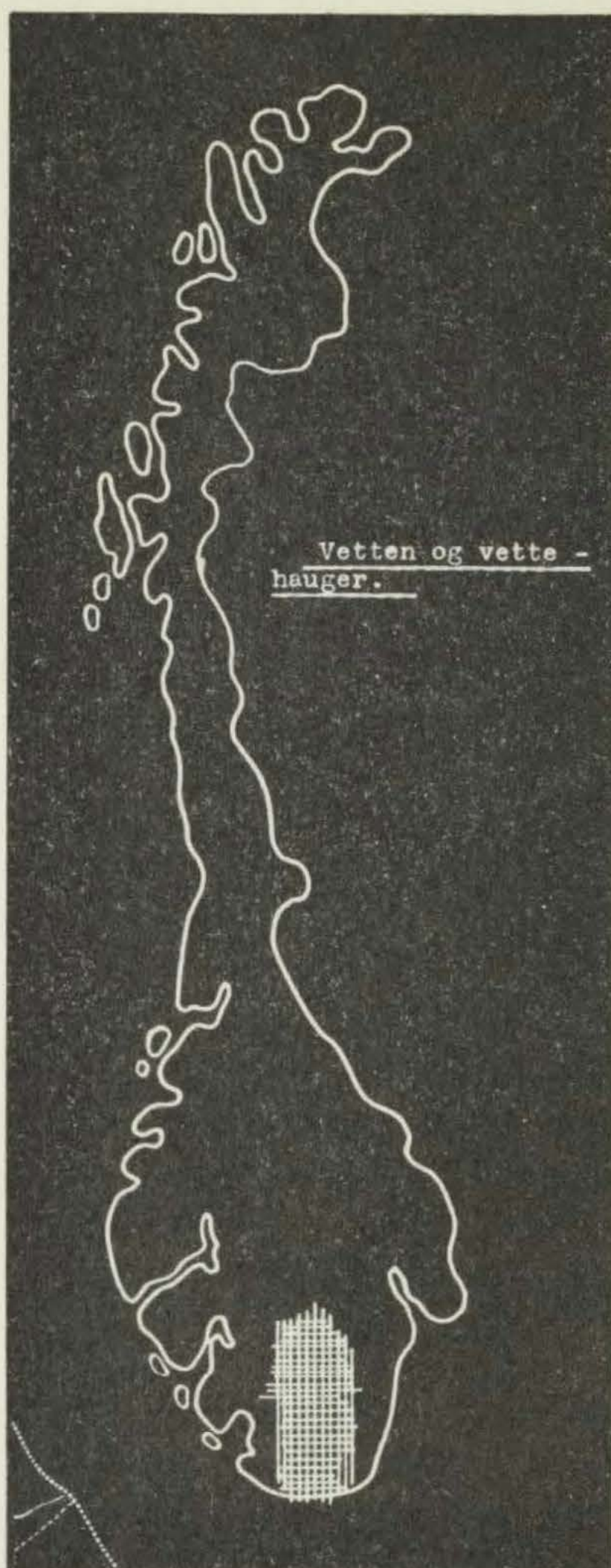
I Setesdal er tussen kristnet og lever på samme vis som folket med kirke og prest. Skar sier at «med Tussarne var det slike

Mollor. Det var dei som rådde for Velferd og Trivnad i Huset, dei og Vetti. So gav dei Tussarne og Vetti kvar Laurdag det beste dei hadde av Drykkjer og Mat». Betraktet fra bygdefolkets standpunkt

Kart over tusse-tradisjonenes utbredelse.

Kart over vette-tradisjonenes
utbredelse.

var tussen det samme som gårdens, stølens, familiens skytsånd. Det eneste er at den setesdalske tusse viser innslag av huldretradisjonen med noe av huldrens seksuelle gjøglende makt. Men hele offerkulten viser ellers tilbake på det religiøse grunnforhold til fedrene.

Med de underjordiske og huldren svinner det religiøse stoff mere og mere, skjønt mange trekk viser sammenblanding. Det oldnorske ord for underjordiske var jardbu og jardbuar. De ble plasert i «Heimrinn nedri» (Underheimen) og tilhører således den førkristelige tids forestillinger. Husflytning og tabu mot kveldstøy har de tilfelles med haugebonden, likeså at de er hedenske. Berte Tuppenhaug sa om dem at de var «grove til å stæla», hvilket ikke skulde tyde på noen særlig velvillig stemning. Det faste tabu overalt i landet overfor underjordiske var ikke å tømme ut varmt vann uten først å varskue: Akta dykk! Dette er formodentlig en meget gammel skikk.

De underjordiske i Norge er særlig begrenset til Sørlandet og Østlandet og

samler i seg meget forskjellige elementer. Huldren opptrer over hele landet fra førkristelig tid som en naturvette med gjøglende evne. Kun i Rogaland er huldren innført som erstatning for tusse og haugbu. Ja, den plaseres i huset hos folk og overtar endog nissens

Fearnleys bilde av Slindebjørken. Den sto på en gravhaug som inneholdt gravrester fra folkevandringstiden. Nasjonalgalleriet.

tjeneste. Den får offer, kommer på julebesøk og forbyr all støy etter solnedgang.

Om huldren kan det ellers sies «at den nasker og stjeler». At huldretradisjonen er blandet sammen med de øvrige tradisjoner og har delt motivene fra den gamle religion, viser også hvor sterkt dette element har vært og hvilket fast tak det hadde i folketanken mange hundre år etter religionsskiftet.

Den klasse som har bevart det meste rendyrkede religiøse stoff, nest etter haugebonden, er *vetten*. Navnet er i seg selv helt nøytralt

Fabelvesener (rompetroll?) som dekorasjoner. Osebergfunnet.

og betyr et «vesen». Det kan brukes som fellesnavn både for guder og makter. Vi har naturvetter som ifølge sin natur nærmest hører til trollenes familie, vi har landevetter som igjen hører til landets skytsånder, vi har husvetter som nissen og andre, og vi har endog en ild- og årevette som der er ofret til. Men så er også navnet vette på sine steder overført på haugbuen som gravvette eller haugvette, nemlig den som bor i haugen. Og når folk ser lys over haugen, kalles det vettelys. Vetten får derfor rikelig med mat og drikke, og det er særlig på offerskikkene det kan sees at man har skjult de avdøde bak et nøytralt navn. Det som vekker betenkeligheter er at ofte settes ofrene ved et tre. Da kunde man jo like snart tenke på huldren eller naturvetten. Men så viser det seg at treet ofte står igjen som tuntre eller gravtre, og da benyttes det som et slags offersted. En mann på Sørlandet (Grindheim) sa: «D'e ei dyre bjørk, der maa me ber'ut øl og mat kvar jolepta, o so e' de teken om morgonen.» Og slike bjørker eller ekeetrær har det vært mange av. — Slindebjørken, som er foreviget av kunstneren (Th. Fearnley), viste seg å stå på en gravhaug fra det 4. århundre. Og den kan derfor godt ha vært «blotbjørk», som det heter i eldre kilder.

Vettene får en særdeles religiøs og høytidelig tiltale når folk hilser

og sier: «O du Guds vett.» Eller «Guds fred i haugen». Og når gravvetten på sine steder kjenner eieren på gården, hans bestefar og langbestefar, så har vi påtagelig tilknytninger til slekten og den gamle tradisjon. — Naturvetten får aldri matoffer på samme måte som fedrene. På et farlig sted i et fjell eller en bratt kleiv kunde man legge fra seg en sten eller en kvist til et såkalt «varp» (stenhaug) som tributt og underkastelse, eller knytte en fille eller en gjenstand på en stang eller tre, slik som folk gjør så mange steder i verden den dag i dag; men menneskelig føde gir man kun til vesener som står menneskene så nær som deres egne avdøde slektninger og venner.

Vi kan herav se at selve skikken med å ofre eller sette ut mat og drikke har vært så alminnelig og så dypt rotfestet i befolkningen at selv lenge etter religionsskiftet fortsatte den uforminsket. — Det var kun litt etter litt at man glemte og kom bort fra den religiøse oppfatning som lå til grunn for ofringen. Og da ga man allikevel noe, og derfor ser vi denne spredning på så mange navn og så mange forskjellige grupper og sagnpersoner.

OVERSIKT

Vi har i det foregående studert restene av en forsvunnen religion her i landet. Vi står som i en gammel skog hvor skogfall dekker skogfall. De underste lag består av gamle hedenske forestillinger: minner om avhengighet av vesener som bodde i gravhauger, og om plikten til å tjene dem og være dem til behag for selv å få hjelp av dem og lykke i dagliglivets alle foretagender. Ovenpå dette lag, som viser seg å ha gjennomtrengt folkesinnet med sine urkrefter, skjøt folkediktningen frem i frodig vekst. Og her trivdes også fantasien. De døde var ikke døde, og deres eksistens var ikke bare innskrenket til haugen, men de bodde skjult og løynd i naturen rundt omkring dem i et rikere, lykkeligere og triveligere liv enn de levende

«Franesteinen» i Frafjord, Ryfylke, bekjent som offersten for knapt 100 år siden. Ble tatt til brosten i en ny vei, men ført tilbake på sin gamle plass av Naturfredningsforeningen i Stavanger. Foto. Naturfredningsforeningen.

selv. Sin egen mangel og fattigdom utlignet de ved fantasiens hjelp med de løynde naboers rikdom og velvilje.

Avstanden mellom de levende, strevende bygdefolk og de døde skrumpet stundom i den grad inn, at den ene part giftet seg med den annen. Snart ble en underjordisk eller huldrepiké innfanget ved hjelp av de rette midler. Snart ble en bygdejente eller en bygdegutt innkvervet av de løynde og forsvant.

Men bak fantasien og diktningen lå der lenge en religiøs dragelse tilbake til det opprinnelige utgangspunkt, og det ga seg særlig uttrykk ved leiligheter hvor de gamle skikker enda hadde holdt seg, som f. eks. ved begravelser, ved særlige fester som julefesten og andre.

Det kunde synes vanskelig for ikke å si umulig å rekonstruere den gamle kult igjen i våre dager. Men takket være den religionshistoriske forskning kjenner vi nå fedrere religionen så godt at vi kan

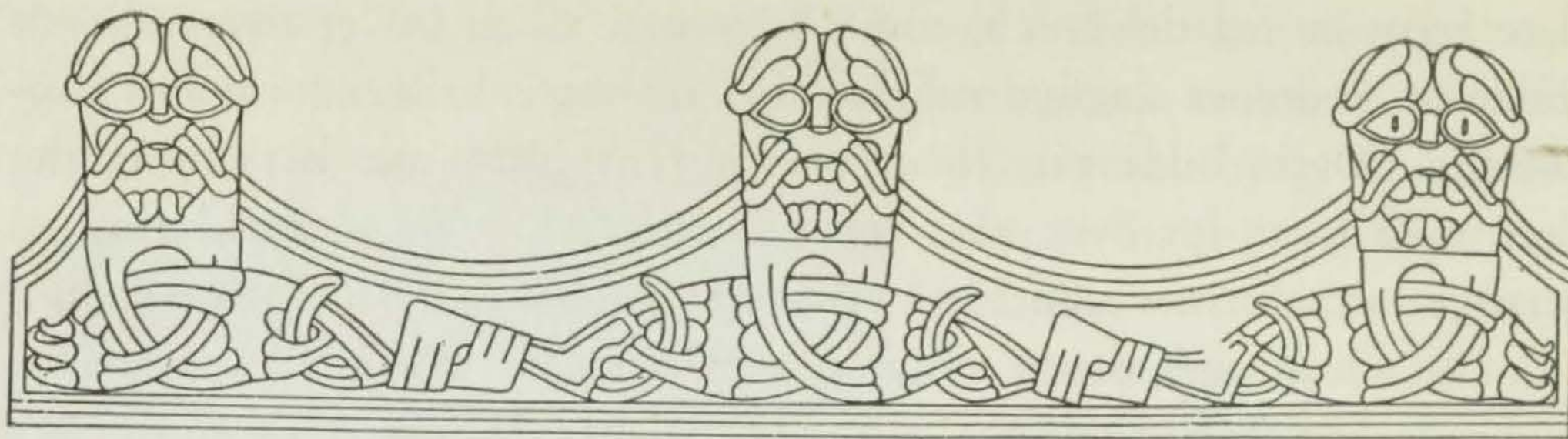

lete frem en hel del trekk, som tilsammen vil gi oss et overraskende bilde av fedrenes daglige religion før og etter kristendommens innførelse. Dette bilde vil, foruten den rent historiske betydning det har, også kaste lys over vårt folks åndsutvikling og gi forklaring på mange tankeformer som ennå eksisterer, og som ellers er uforståelige.

Det er jo også denne religion som har fylt gravene med alle de vidunderlige fortidsminner arkeologene har samlet i de historiske museer og som hittil er det påliteligste og sikreste vidnesbyrd om menneskenes daglige liv, deres redskaper, deres våpen og kunst. Uten gravene og gravgodset vilde vi stått helt uvidende om alt dette som vi nå kan innordne i sammenhengende rekker etter de forskjellige tiders sed og skikk. — Men den religion som har bevirket at så mange nyttige og kostbare ting ble bevart, og som derigjennom har forklart oss så meget, har man hatt meget lite rede på. Fra gude dyrkelsen, som har fått en så enerådende plass i fremstillingen av fortidsmenneskets liv, har vi ikke fått levnet et eneste sikkert historisk minne utenom gårdsnavn og stedsnavn. —

Simpel billighet krever derfor at en av de sterkeste faktorer til bestemmelse av folkets liv og skjebne i svunnen tid får en bredere plass i den historiske fremstilling enn hittil.

Dekorasjonsmotiv. Fra Osebergfunnet.

NÅBERGING

DE DØDE OG DE LEVENDE VED BEGRAVELSE OG LIKBEHANDLING

Fedredyrkerne har en ganske annen oppfatning av begravelse enn det moderne menneske. For oss er det en hovedsak at den døde blir behandlet sømmelig og pietetsfullt; men begravelsen i seg selv kan vi ikke tenke oss skulde virke bestemmende inn på den døde selv og hans fremtid. Men *det* er det nettopp fedredyrkerne går ut fra. Derfor har de gjennomført en rituell og religiøs begravelse for å trygge og ordne den dødes inngang i det ukjente dødsland. Det kan derfor sies at fedredyrkelsen begynner med begravelsen, som igjen består i likbehandlingen. I tiden før kristendommens innførelse ble liket og den døde tenkt som en enhet, altså identiske. Man synes ikke å ha forestilt seg noe «jeg» utenom liket, men allikevel tenktes personen å leve videre. Kroppen var nødvendig for det kom-

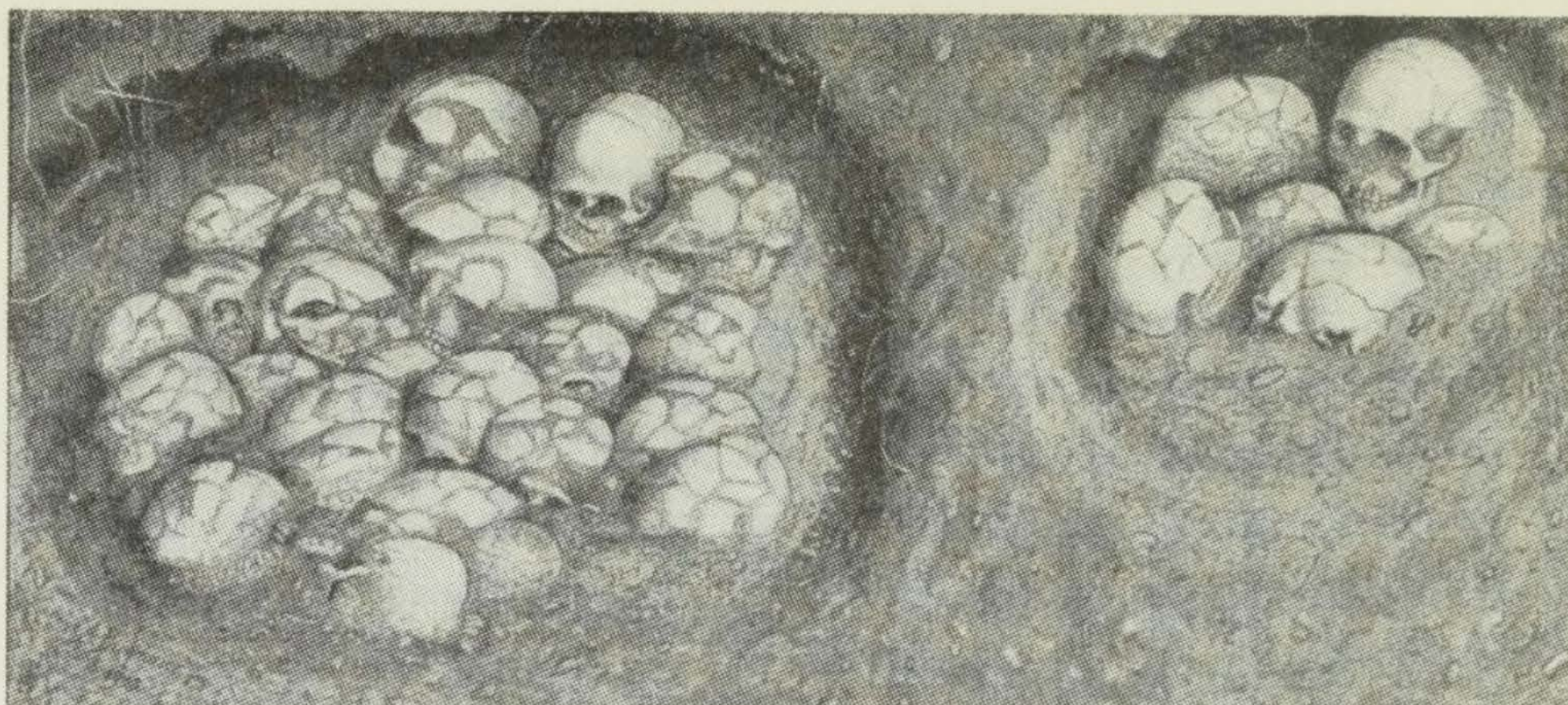

mende liv og måtte ikke skades. Den forestilling folket hadde om de døde var derfor sterkt materialistisk. Hvordan denne oppfatning ellers står til vikingtidens åndsliv og til førkristen tid vil bli drøftet nærmere nedenfor.

Den samme kroppslige oppfatning av de døde (antropologisk monisme) er også ellers et meget velkjent fenomen i religionshistorien. Innfødte på Vest-Madagaskar har ikke noen betegnelse for «sjel» eller et annet jeg som overlever etter døden. Men det hindrer ikke troen på livets fortsettelse. De levende mennesker heter «olo», de døde «lolo». Stort sett arter livet seg på samme måte for begge parter. Dog har lolo det mere miserabelt, og ingen olo ønsker å bytte med dem. Dersom denne kroppsforestilling drives til det ytterste vil den føre til den egyptiske skikk med balsamering av liket og lengst mulig beskyttelse av den legemlige hãm, forat den døde kan bruke sitt liv og sine lemmer i det hinsidige. Afrikanske folk som har en lignende oppfatning, anser det som gitt at en halt eller forkrøplet person i dette liv derfor også vil vedbli å være halt eller krøpling i det neste. Avhugne og lemlestete lemmer blir avhugne og lemlestete også i det hinsidige liv. Det var denne oppfatning av mennesket og de døde som samvittighetsløse kolonister og slavehandlere i sin tid benyttet for å tvinge negrene til lydighet.

Denne fremstilling av religionen må imidlertid ikke forveksles med en samlet oversikt over tidens kulturliv og andre frembringelser. Den gir kun et utsnitt av en bestemt del av folkelivet. Men dette utsnitt hører også med til bedømmelsen av selve vikingtidens mentalitet. Den materialistiske betraktning av de døde og deres fortsatte liv faller ellers stort sett sammen med tidens hovedretning. Vår egen tidsutvikling var allerede da innvarslet. Mennesket var våknet til en ny betraktning av seg selv og et nytt personbegrep. Dette personbegrep var imidlertid først og fremst bygget på personens makt og mot. Resultatet herav ble en fabelaktig selvhevdelse med utfol-

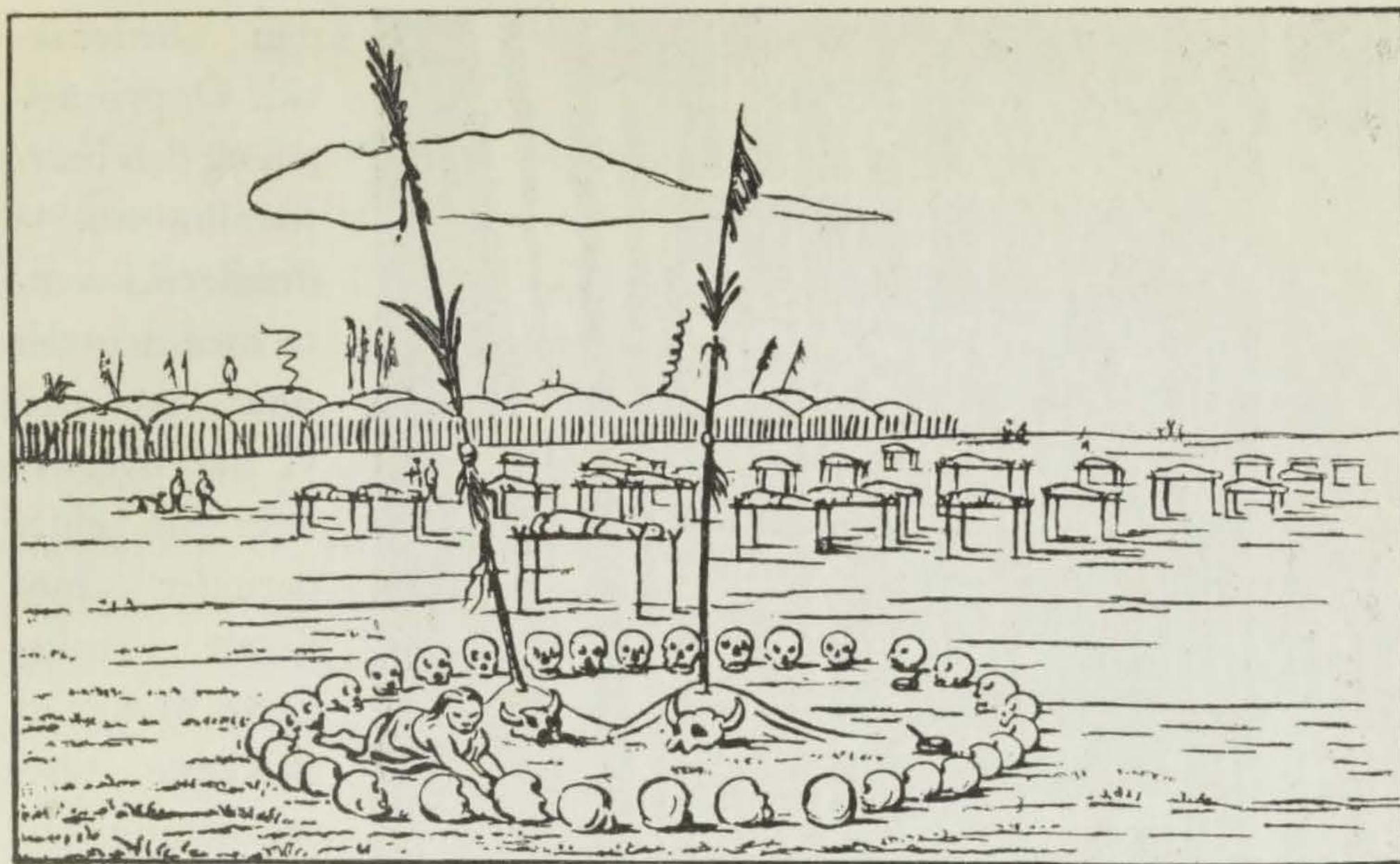

Kraniesamling fra steinalderen, Nördlingen, Tyskland.

delse av egenskaper som førte til den kjente krigermoral som fremfor alt særmerker epoken.

Den stikk motsatte oppfatning finnes også, og den rådet her i landet i sten- og bronsealderen, altså likbrenningstiden. Troen på livets fortsettelse var like så sterk, for ikke å si sterkere i likbrenningstiden, men kroppen ble ansett for en hindring eller fare, og derfor brente man liket. Der eksisterer også en tredje oppfatning, at kun skjelettet eller kraniet bør oppbevares, mens bløtdelene hurtigst mulig bør bortskaffes. Og man har oppfunnet mange besynderlige måter for en hurtig renselse av benene. Noen bruker midlertidig begravelse. Den egentlige religiøse bisettelse finner da sted etter oppgravningen og bløtdelenes forråtnelse (Indonesia). Andre vanner ut liket eller skraper bløtdelene bort (Sydhavet). Atter andre bruker vindtørring og utstiller liket på stillaser (persere, indianere). Og denne fremgangsmåte brukes fordi man tror at den døde ikke kan få adgang til de dødes samfunn før han er fri for den fysiske oppløsningsprosess. Der oppstår på den måte terminer, bestemte dagantall som bestemmer skikkene til beste for den døde. Først etter

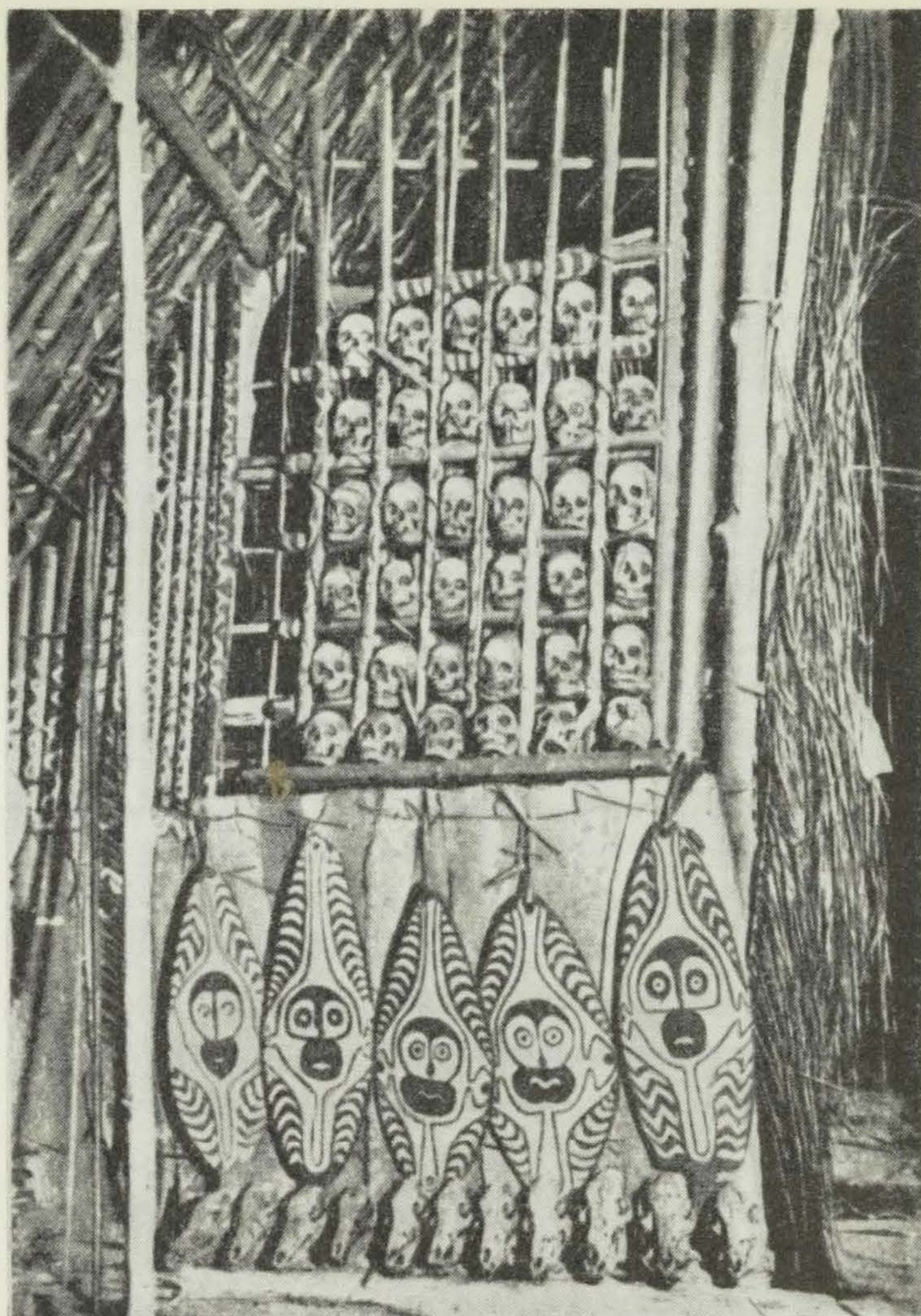
Liktørring hos Mandanindianerne med kraniesamlinger. De ferdige og sterke døde er samlet i en sirkel hvor de dyrkes som stammens skytsånder. Gammel tegning.

ferdig reise og opptagelse blant de hellige fedre, kan han eller hun selv hjelpe sine etterlevende slektninger.

Disse skikker som kan ta seg så meningsløse og barbariske ut for nutidsmennesker, får derved en dyp betydning av virkelig «nå-berging» og intens omsorg for de døde.

Den rituelle begravelse har vært kjent og brukt i oldtiden her i landet, men ingen av de skriftlige kilder gir oss noensinne direkte beskjed om måten og rekkefølgen av skikkene. Der henvises alltid i sagalitteraturen til «gammel sed», men aldri forklares det hvori denne «sed» består. Derimot røper fortellerne av og til helt ufrivillig enkelte trekk som vi kan benytte. Imidlertid er det med gravlegningstradisjonene som med offertradisjonene; de har holdt seg så lenge at vi kjenner ikke så få akter i handlingen fra bygdeskikkene og kan derfor trekke opp linjene i store omriss fra

Kranieoppstilling av fedrene fra Melanesia.

kan være nedarvet fra eldre tider og tilpasset etter helt nye forhold og ny tenkemåte.

den hedenske tid. Opprinnelsen og den indre mening må vi imidlertid vente med å uttale noe om til vi har oversikt over de eldre perioder med deres tankegang. Mange av skikkene viser seg nemlig å ha liten forbindelse med de senere tiders tenkemåte og krav, og synes å ha liten mening i den forbindelse de er kommet, f. eks. med terminene i gravlegningstiden.

Det er derfor sannsynlig at de

LIK-KRAFTEN

Det følger av den mening man hadde om likets og den dødes samhörighet, at det første ble oppfattet som noe helt annet enn den levendes legeme. I Sogn har man sagt at liket vilde «drøla», dvs. utskille væske fra nese og munn, når en forbryter berørte det. Derfor vet man fra flere kanter av landet at det har vært brukt som bevis på uskyld, når den mistenkte la hånden på liket, og det *ikke* ble merke eller bloduttredelse etter den. I saken mot Dordi Ribland fra Sogndal i 1633, beskyldt for trolldom og for blant annet å ha forvoldt Siver Rekdals barns død, oppfordret moren Dordi til å legge hånden på liket for å frigjøre seg fra mistanken, men «det våga Dordi ikkje». På Rennesøy ved Stavanger døde 1634 en pike på et mistenkelig vis, og en Olav Steffensen ble mistenkt for å ha tatt hennes liv. Liket ble oppgravd, og den mistenkte gikk frem og la hånden på det, men det synt seg hverken blod eller annet tegn. Han fikk derfor mot til å stevne anklageren Per Knutson til tings som urettmessig anklager.

Denne spesielle kraft i liket kan også brukes til å helbrede sykdom. En svulst skulde kunne helbredes ved berøring med liket.

Pyntet kranium, laget til ansikt ved hjelp av hvit jord. Ny Guinea.

Vorter kunde borttas på samme måte. Det har ellers vært brukt å klippe et stykke av likfallet, knytte det om likets arm eller ben og siden brenne det og røyke den syke.

Denne oppfatning står sikkert i forbindelse med troen på den legemlige dødning og det døde legemes betydning for livet i graven.

Ellers vet vi lite om hvordan liket ble behandlet for å sikre dets inngang i det hinsidige. I uttrykket «*når*», nynorsk «*nåe*» = dødning, har vikingtiden formet sin oppfatning av den døde person. En av de første og viktigste plikter ved dødsfall var «*nå-berging*» — bokstavelig talt *dødningfrelse*. Dette har ikke vært det samme som ellers er kalt å «*bua om liket*», dvs. stelle liket. Det besto i å vaske det, pryde det, lukke øyne og munn. I et gammelt kvad har man følgende vakre oppfordring:

Hode fra Osebergfunnet som tyder på fremstilling av «*nåen*».

Råd er mitt niende,
nedgrav du lik
hvor du på vang blir dem var,
om døde av sott,
om døde på sjø,
om menn hvem våpen vog.
Bad skal en bringe de bortgangne,
hender og hode toe,
kjemme og tørre før i kiste lagt,
ønske ham sove sæl.

(Sigdrifu-mål.)

LIKVAKA

Til den dødes berging hørtes sannsynligvis også *likvaka-skikken*. Liket eller «*nåen*», som vi heller bør si for å ramme den opprinnelige

tanke, måtte ikke være alene de første dagene etter døden. Derfor ble liket «nattsett» — ordnet for den samling av venner og naboer som kom for å være tilstede. Man har også kalt skikken for «likdans» og «vakstue». De tilstedeværende satt nemlig på ingen måte tause eller tungsindige i stuen, tvertimot var der mat og drikke i overflod, lek og dans. Vi kan forundre oss over dette og finne det uforenlig med dødens vesen og *vår* følelse overfor den; men for det første skulde nettopp det støyende og muntre liv forjage sorgen hos de levende, og dernest skulde det beskytte «nåen» for de skjulte fiender som kunde overfalle og skade ham eller henne i den første vanskelige tid, dessuten glede vedkommende. Denne skikken har vært utbredt over hele Nord-Europa og har holdt seg langt opp i den kristne tid, ja like til våre dager.

Maleren Astrup forteller i forbindelse med sin enestående tegning følgende minne fra en likvaka eller «likdans» som det het i hans hjembygd.

«*Likdansen*. Det er et gammelt hedensk Jølstermotiv, som kanskje kan have sin kulturhistoriske interesse. Motivet har optaget mig sterkt, siden jeg engang som gut oplevede at se det. Min far tornede fra prækestolen mod denne «ugudelige» og «hedenske» skik, saa den forsvandt helt her i bygden. Jeg havde som gut luret mig bort paa nabogaarden af nyssgjærrighed, — just fordi far havde talt om det «hedenske» ved skikken, og jeg husker alle dage den underlige «gufs» af hedenskap, som jeg da oplevede. — For at hædre den døde kom man sammen før end «begravelsen» eller det egentlige «gravøl», — man dansede og drak medens den døde laa paa «likstraa» (altsaa førend liket blev lagt i kiste) — og der blev holdt gilde mere støiende end i noget bryllup med hujing og dans og drikke i et helt døgn. —

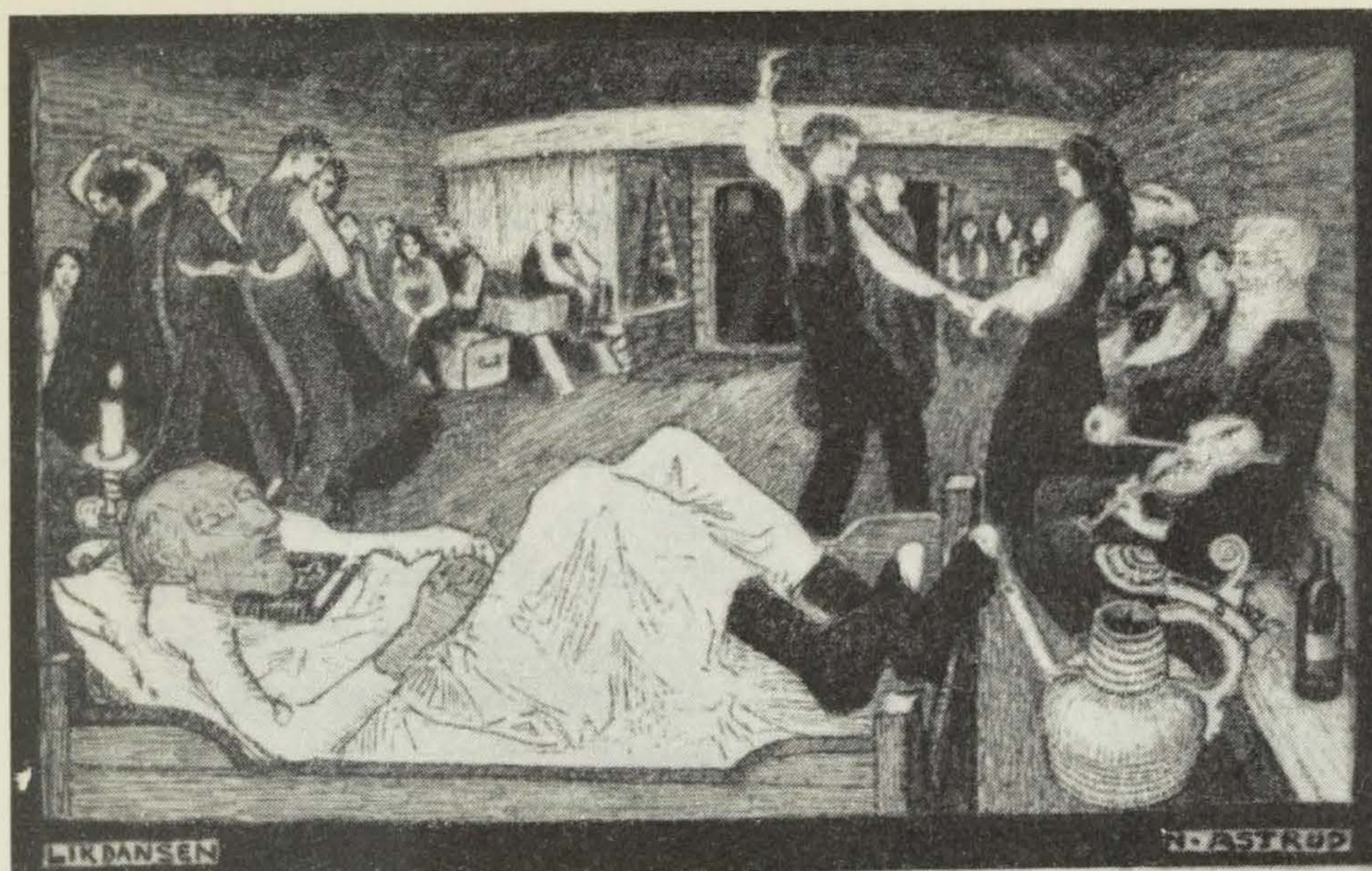
Igjennem larmen hørte jeg ofte, at den døde blev ropt paa navn og «skaalet til» — det virkede som noget religiøst (mystik) paa mig, — det var næsten som en hedensk ofring eller lignende, som foregik —

noget som jeg ikke forstod, men som jeg følte desto sterkere. Gulvet ristede af dansetakten i «Jølsterspringeren» («Jølstringen»), saa at jeg syntes skinbarlig, at liket stundom trampede takten med og spændte i sengekarmen med de sorte fødder, som var iført likstrømperne, og som stak saa uhyggelig frem under den knappe liksjorte. Det hele var — trods all «barok» og uhygge — dog noget næsten høitidelig ved, — noget af en gammel uddød kultur, — særlig da folket kom ind i stuen i sine sorte klær og hvide sjorteærmer, — kvinderne havde ogsaa sorte silketørklær paa sine hoder. Et lys brændte hele tiden i en gammel barok snoet lysestake ved likets hode, — det var ild fra en «spik» (lang flis eller fakkel, som brugtes i gamle dage som belysningsmiddel) — denne «spik» havde den døde holdt i haanden i dødsøjeblikket, — man var altid nøie med at række den døende en slik «spik» med ild, idet han udaandede, og det betragtedes som et sikkert bevis eller pant paa salighed, hvis den døende under opbyggelsen af alle sine sidste kræfter var istand til krampagtig at holde fast paa den brændende «spik» indtil døskampen var over, — da blev et lys tændt med den samme ild, og det lys maatte skiftes og ikke slukkes, førend den døde var udbaaren.

Paa disse «likdanser» blev der drukket mere end almindelig; — den døde havde altid selv brygget ølet i betimelig tid, saa det var af særlig god kvalitet, — gammelt og godt lagret. Der blev efterhaanden en barok blanding af alvor og høitidelighed og løssluppen lystighed (galgenhumør). (Der blev ofte indgaaet forlovelser paa slike likdanser). Paa mig gjorde det som sagt et sterkt indtryk, — høitideligheden — larmen og felespillet og lyden af stemmer, som gik isammen i en dur med dansen, det dirred og skrek i væggen og tak i den gamle «røikstove», og det ramled i bænker og senge, og gulvet ristede som et laavegulv, naar kornet paa gammeldags vis blev banket af halmen. Den døde laa i sengen med høit optrukne krumme knær, saa den hvide liksjorte hævede sig som en pyramide op mellem de sortklædte

Likvaka. Tegning av N. Astrup. Eies av H. J. Meyer.

dansende par, — særlig mystiske og uhyggelige syntes mig likets sorte fødder, med de hvide taaspidser. Ved sengefoden stod den hvidskurede «ølkjæng» (en stor træ-kande som brugtes til øl), den osede af øl og frisk einelugt, som blandede sig med en snev af liklugt, der gik over i sterk brændevinseim, som var rent bedøvende, saa at det virkede befriende, hver gang dansen og larmen stilnet, og et af de sved-dryppende par slog sig ned ved siden af mig, saa at jeg kjendte, at ramm svette-os overdøvede alt det andre.»

Selvfølgelig er den gamle begrunnelse helt bortfalt i vår tid, men til 1870 var skikken enda i bruk i Sveits. Fra Voss skriver en embetsmann i 1819 at samme kveld som liket settes i likstuen, samler ungdommen seg for å våke over liket og danser til dagen gryr, det holder de på med så lenge liket står inne.

Denne handling foretas altså *av velvilje og omsorg* for den døde.

Det er virkelig en «bergingsstanke» som ligger til grunn. Derimot kjenner vi ikke til de uhyrer og farer som man i den hedenske tid vilde beskytte noen for; men i de gamle kvad forekommer likgriske hekser og uhyrer som alltid i en ennå eldre tid har fylt tanken med redsel.

BRENNING AV LIKHALMEN

Mens likvake holdtes til beste for noen selv, kommer denne skikk med å brenne leiet og muligens også tøy, som han (hun) har hatt, som en sikkerhetsakt for de etterlevende. På samme måte som liket var ladet med en ny og for de levende særlig virksom kraft, må også tingene som liket (noen) har vært i berøring med, være blitt uskikket til å gjemmes eller brukes av andre. I senere tid var det først ved selve avreisen at de saker som skulde brennes, ble tatt ut og satt fyr på. Fra en lokal skildring av akten ser man at stedet ble valgt på en forhøyning nord for gården. Familien sto samlet omkring det som skulde brennes, og den eldste sønn tente ilden. Denne mere høytidelige måten er ikke fulgt overalt, noen brenner på gårdsplassen, andre på veien hvor liket skal føres. Likfølget stanser da et øyeblikk og iakttar brenningen i stillhet. Fra det øyeblikk døden har grepet inn, er der inntrådt en helt ny situasjon. Liv og død går ikke sammen, de må eksistere hver for seg. Og døden fører med seg krefter som er farlige for livet — man kunde nesten tenke seg den som en farlig smitte. På en måte er det derfor en religiøs hygiene i brenningen, som heldigvis også rent bokstavelig har menneskelig hjemmel. Med gamle dages dårlige sykepleie og urenslige stell var der sikkert gode sanitære grunner for fremgangsmåten. Dessuten lå også en annen likeså avgjørende tanke til grunn, nemlig beskyttelse mot nåens etterganga. Ved denne akt ble alle broer brutt av, og det som kunde trekke eller føre den døde tilbake var ryddet av veien. I så måte har vi et klart uttrykk fra Telemark:

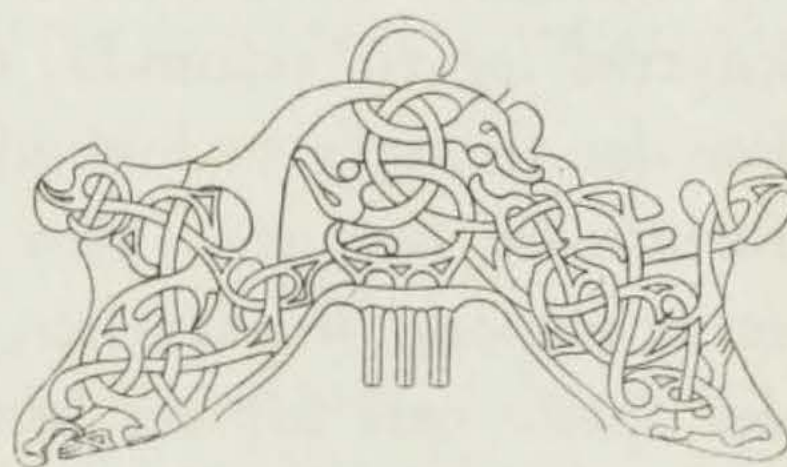

«Det var gamal tru at han (ho) ikkje fekk fred i gravi, so lenge det var att noko etter han (ho). Um det so berre var ein blodflekk eller anna avfall, so måtte det burt» (Skar).

Og i den hedenske tid var det rimelig at klærne fulgte med. For det var vel med våre fedre som med deres etterkommere på Island at de tenkte seg å kunne komme i forbindelse med den døde ved å ligge på vedkommendes klær. Ja, det ser ut av en fortelling i Eyrbyggjesagaen, som er skrevet over 200 år etter kristendommens innførelse, som om det var fast skikk å brenne sengklærne ved gravlegningen. En kone som het Torgunn hadde så meget pent sengetøy og personlig utstyr at husmoren på den gården hun bodde på ikke hadde hjerte til å brenne det. Hun hadde imidlertid fått den avdødes bestemte vilje å vite: at sengklærne *skulde* brennes, for andre kostbarheter hadde hun forært henne. Men da mannen skulde bære sengeteppet (overbredslet), laken og sengeforheng på varmen, ga hun seg ikke før hun fikk det overlatt. Men siden ble det så urolig på gården, og dødsfall fulgte på dødsfall, så tilsist ble også disse ting brent, forteller sagaberetteren.

Denne brenning av «likhalm» ble godkjent som fullt lovlig i de eldste byforordninger. Det var straffbart å gjøre opp ild på gaten og bytomten ellers, men tillatt dersom det gjaldt å brenne likstrå eller tjærebrenne husene.

Frykten for atterganga følger fedrereligionen som en skygge overalt i verden, og det siste slekten gjør i sine avskjedstaler i våre dagers jordferd blant de indonesiske folk, er å formane nåen til endelig å holde seg til sine gode avdøde fedre og mødre og ikke mere vende tilbake hvorfra han kom. De øvrige forholdsregler mot atterganga i vårt land kjenner vi ikke, men fra vårt naboland Danmark vet vi at

Fuglemotiv. Osebergfunnet.

likene har vært spikret eller bundet til kisten med ståltråd for ikke å slippe løs. Her har man da både et eksempel på hvor hårdnakket vikingtidens «nåe»-forestilling har holdt seg i folkeminnet og midler til å binde ham. Slikt gjorde man neppe med slekt og venner. Det må ha vært unntagelsesmennesker som i levende live var beskyldt for å være tryllekyndige eller hatefulle, som man tok slike forholdsregler mot.

SJAUND. — 7 DAGERS TERMINEN

Uvisst av hvilken grunn var der bestemte dager og terminer for gravskikkene. Ingen død ble ført ut av huset til haug eller grav før sjuende-dagen. Denne termin gjenfinnes overalt i den germaniske verden sammen med 30-dagen. I det latinske folkesamfunn opptrer andre tall, nemlig 3, 9 og 30. Hos slaverne er det 3, 6, 9 og 40. Hos semittene er de første tall ukjente, men derimot har de 40 dagers terminen i likhet med slaver og i motsetning til latinere og germaner.

Sjaund er derfor blitt navn på selve begravelsen i Norge. Og de første kirkelige lover motarbeider av all kraft denne termin og søkte å sette *fem-dagers* fristen istedenfor. Men disse lovbud kunde aldri hevdes. Og det igjen viser hvor ubegripelig trege de religiøse skikkene er. Av lovenes ordlyd å dømme skulde man tro at der var to motiver som spilte inn for de første kristelige lovgivere: det første og viktigste var å motarbeide de hedenske tanker og skikker som knyttet seg til «sjaund», og det annet var sikkerlig *folkehygien*en. For det fremgår av lovbudets ordlyd at liket ikke måtte stå inne til *forråtnelse* begynte. Men det sannsynlige ifølge religionsanalogiene er at nettopp forråtnelsen var et tegn på at nåen var kommet til det første mål for sin bestemmelse. Behandlingen av liket og terminen for gravlegningen må under alle omstendigheter sees under

All anden her till Brugelig Korfengeligbed, Ifulle vore Christelige Under-
fotte aldelis lade falde. Som er att dricke sig druckne oc galne, naar de Ifulle
føre Lijg, saa at de vndertiden taber dennom, eller lade dennom flemme-
ligen falde. Item med Bielder att ringe med huor de fare frem med Lijgett,
eller andett saadant Aberie. ||* Vss er ocjaa tilkiend giffuet, huorledis de
vdi Norge (Synderlige Vdi Nordlanden) holder Siune drick, som de det
falde. Det skall være at dricke den affdødes Siels skaale: der med at for-
bielpe hannom till ett got berberge: Huilket her eblant Christet Soldt aldrig
at tenckis, end siac at brugis, De der saadant giøre er Vantroens Børn. •||
Thj dett er icke Christen Mandh, Men galne oc Affindige Soldtis føre oc
Skick. Oc huo som derfore med saadant her effter findes, skall straffes, som
den der omgaas med Hedenske Vesen.

Facsimile av kirkeordinantsen av 1604 med forbud mot «Siune drick».

synspunktet: hjelp til den dødes lykkelige inngang i dødslandet. Som juridisk frist ble imidlertid syvende-dagen opprettholdt. Og den som ikke sørget for å skifte før denne dag, måtte senere finne seg i å sitte i uskiftet bo ifølge enkelte strenge lovbestemmelser. Skritt for skritt kan vi ellers følge skikkene på denne dag. Selvfølgelig var der stor forskjell på behandlingen av den fattige og den rike. Den siste ble vist en overflod av oppmerksomhet og fikk rikest mulig utstyr, den første minst mulig. Og der har derfor vært grunn for lovene til å innskjerpe at lik ikke måtte begraves bart eller før det var stivnet.

Etter all sannsynlighet var der hele tiden utstilt mat og drikke for «nåe'n», og når lokket ble satt på kisten, ble mat og ølbolle plasert oppå denne. Slik var det i flere bygdelag, blant annet i Setesdal og på Sørlandet, ifølge biskop Hansens innberetninger omkring 1800.

AVSKJEDEN

Det første og viktigste skritt var *avskjeden* med den døde. Den var høytidelig og omstendelig. Av de skikker som har vært i bruk

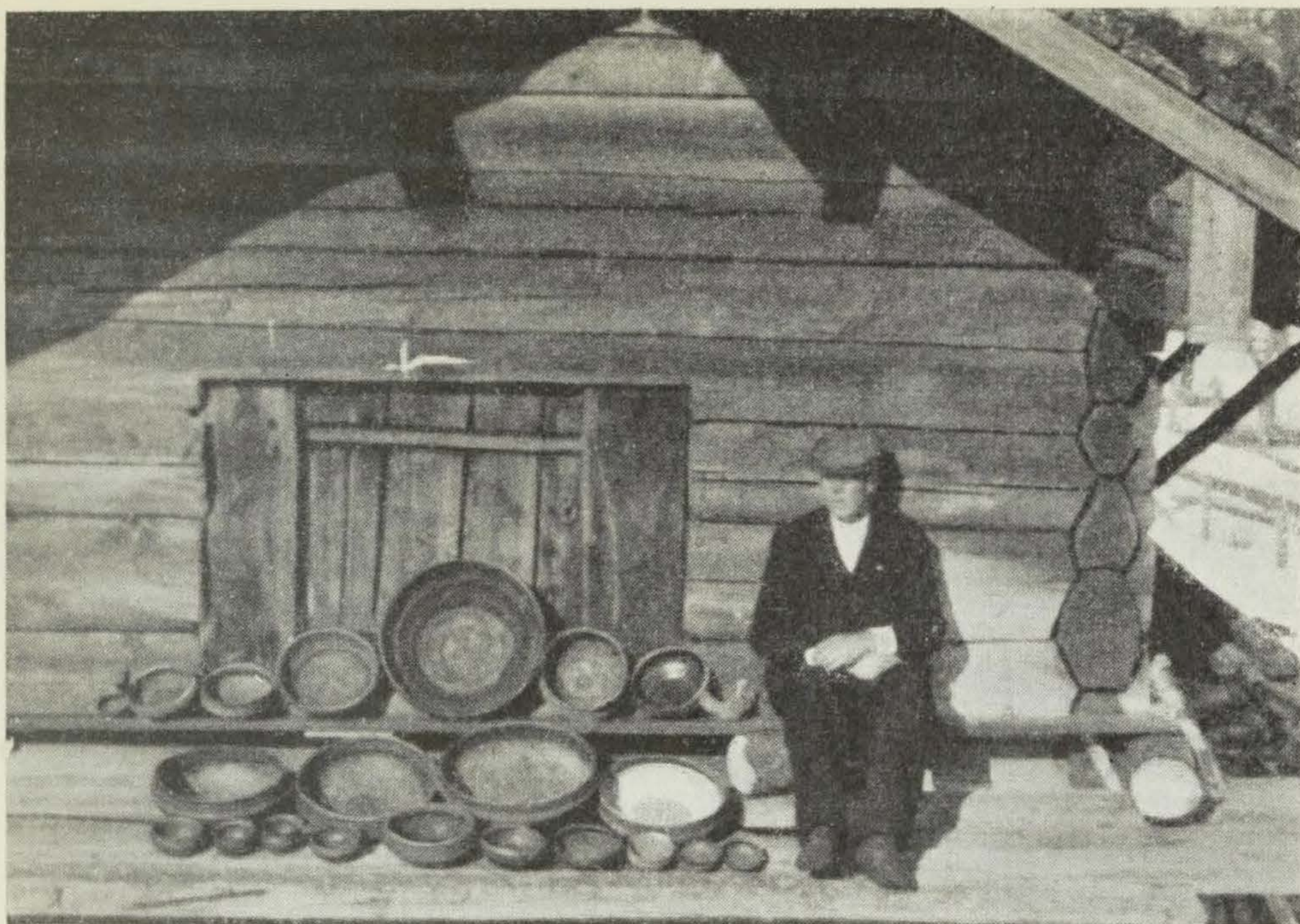

lenge og som muligens ennå brukes, er følgende bekreftet fra en rekke opptegnelser:

En av de eldste menn og en som kunde snakke for seg, opptrådte som ordfører. Det kaltes «å skille for skålen» (skille-utrede, forklare). Skålen som skulde drikkes kaltes for «*velfarskålen*». Vedkommende holdt da gjerne en lovtale over den døde og gjorde seg til sist til talsmann for denne og takket for seg. En av de nærmeste slektninger svarte på denne takk og ønsket sin takk og farvel igjen. Derpå drakk alle av et lite kar, «*einskilskoppen*», som lå og fløt i det store kar, og alle måtte drikke denne ut. Rekkefølgen var nøye bestemt etter rang og ætt. I denne «*skillen*» for skålen gjenfinner vi det hedenske «*føremåle*», som var en religiøs og rituell innvielse ved de forskjellige anledninger og en fast regel foran skåldrikkingen. I forbindelse med avskjeden kan det også i hedensk tid ha vært skikk å bære liket rundt ildstedet (midt på gulvet) eller å dunke i dørstokken med kisten i det samme man bar den ut. Det ble sagt at det var for å si farvel til gard-vorden, husets og gårdens skytsånd, som vi senere skal behandle utførlig. Og denne skikk med å «*kakke*» kisten mot dørstokken har vært i bruk like til midten av forrige århundre. Men det vil da samtidig bety at liket førtes ut av *hoveddøren*. Ellers har man eksempler på at liket ble tatt ut av en egen såkalt likdør, som ellers aldri ble brukt til annet. Ja, Egils saga beretter sogar at Egil Skallagrimsson ble tatt ut gjennom veggen. I Sverige har det vært bruk på sine steder å ta liket ut av vinduet. Og i Danmark finnes utganger som ellers er gjenmurte. Men der finnes ikke mange pålitelige vitnesbyrd her i landet om en slik forsiktighetsregel, som ene og alene har til mål å hindre atterganga.

Veien til gravhaugen i hedensk tid var som regel ikke lang. Men i den kristne tid som opprant med lange transporter til gravstedet, var ferden forbundet med store tenkte farer og ulemper. For det første var det sed og skikk å fortsette lystigheten og larmen, og der-

Samling ølskåler med «einskilsboddar» fra Setesdal. Setesdalsmuseet.

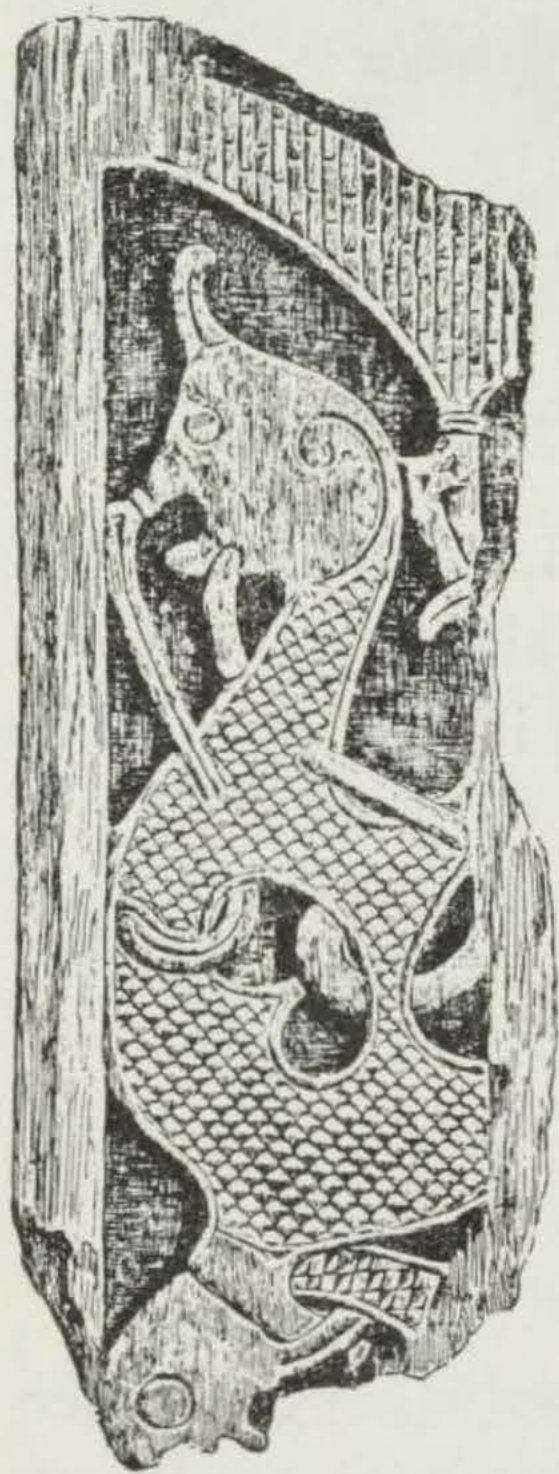
nest måtte den døde beskyttes mot farer som kunde true på veien. At slike skikker, som nå tar seg simple og rå ut, ikke bare var særnorske, fremgår av følgende påtaler fra 840 og 915 i Tyskland: «De kristne bør ikke bruke høye hyl når de fører liket til graven, de må heller ikke ete og drikke over graven. Det er usømmelig å synge, fryde seg, beruse seg og fordreie ansiktene ved skoggerlatter, så å si juble ved en broders død.»

HAUGFØRING

Det gamle navn for begravelse var å «haug» (heygja) eller «haugføre» (haugfæra) den døde, «haugsette» (haugsetja), eller å la kaste opp haug. Betydelige personer fikk sin egen gravhaug, men

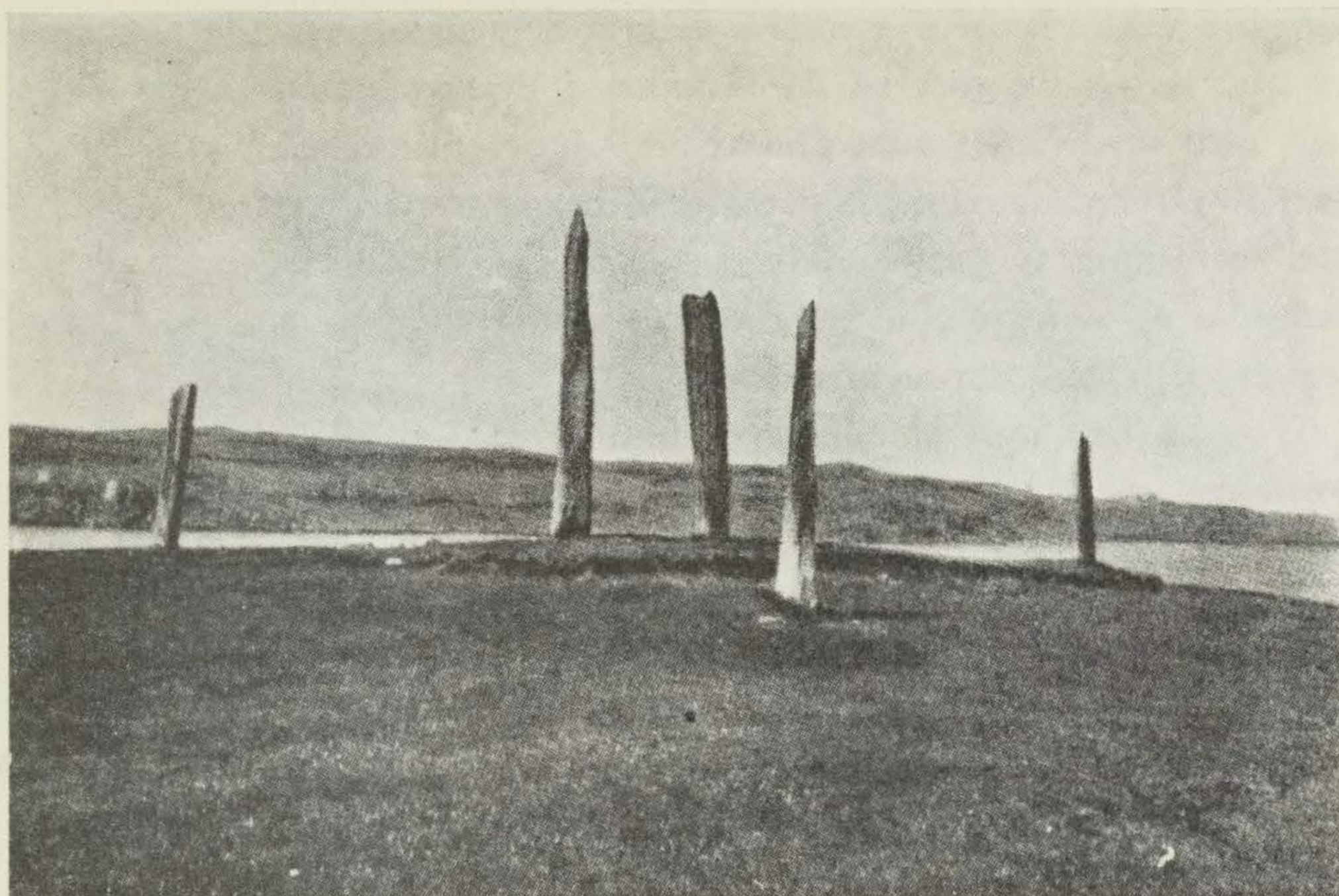
i mange hauger finner man også spor etter innsetning av nye graver. I eldre steinalder var det skikk å bisette i felles gravrom. Det krevde et voldsomt stort arbeide å kaste opp en anselig haug, og det ble da sikkerlig også kun de færreste til del. Da alt var ferdig til selve bisetningen, satte følget seg i bevegelse, sikkerlig også etter rang og orden. Men i spissen for følget gikk enten eierens hest eller en ku. Var det en ku kaltes denne i vår tid *utferdsku* — og var til nedslaktning ved graven, i hedensk tid var den offerdyr til innvielse av graven og muligens reisekost for den døde. Harald Hildetann fikk den hesten med seg som trakk liket frem, og de tallrike benrester av husdyr i gravene viser at slakting og nedlegning av husdyr i graven har vært alminnelig. Til overflod ble utferdskua i den

Oksehode
Osebergfunnet.

katolske tid ikke bare tillatt, men endog lov- hjemlet av kirkens talsmenn, som lot presten få den som honorar for sin deltagelse i gravlegningen. Det var ikke bare i Norge, men i hele Europa at denne skikken hersket. Og grekerne forbød i sin tid av nasjonaløkonomiske grunner å slakte okser til gravoffer (Solons lover). De store norske høvdinggraver utmerker seg ved en rent barbarisk rikdom på dyreskjeletter. I Osebergskipet var nedlagt 13 hester, 6 hunder, en hel okse og et oksehode, i Gokstadskipet noe lignende. Dersom denne utferdsku virkelig ble ofret (blotet) ved graven, kan vi imidlertid ikke tenke oss at den døde var hovedpersonen og mottageren. Ifølge oppfatningen av den ventetid som trengtes før den døde kom til full styrke og kraft igjen i den nye verden, var det snarere reisekost og daglig forsyning han trengte. Offeret ble derfor sikkert rettet til slektens hellige og

Gravsteder med bautastener fra Karmøy. Foto. H. Shetelig.

sterke fedre, som ble anmodet om å ta vel imot det nye slektsmedlem som ble ført til dem ved denne begravelse. Slik gjør fedredyrkerne overalt i verden også i dag. Men blodet som ble stenket på kisten og på gravkammeret, var et renselsesmiddel. Og renselse var et aktuelt problem ved begravelsen. Der ble tent ild i samme øyemed. At det også ble stekt og kokt ved graven, kanskje også festet på oksen av gravfølget på sine steder, er ikke utelukket. Man kan bare henviser til den ovenfor siterte uttalelse fra 840 fra Tyskland om det usømmelige i å ete og drikke over de døde graver.

GRAVTALE

Det neste og viktigste skritt ved hauglegningen var igjen «førsmålet», den rituelle tale til beste for den døde. Det sies på en måte

som må vekke leserens vemod i Håkon den godes saga, da han døde av sine sår og ble ført til Alrekstad ved Bergen hvor han ble hauglagt med sine våpen uten gravutstyr, at det ble «mælt» (*talt*) *over graven etter bedensk skikk*. Sikkert dreide det seg om en viss formell utlysning av gravlegningen i dette «mæle», og samtidig en beskrivelse og redegjørelse for dødsårsaken og enkelthetene med gravlegningen, f. eks. oppregning av gaver som var gitt den avdøde med i graven og hva som ble nedlagt sammen med liket. Men av andre «føremæler» som er blitt referert i sagaene, ser vi at det også kunde være en *besvergelse*. Torgils mælte over Bjørn, en attergangar, forat han aldri mere skulde kunne bli noe menneske til skade. I vårt uttrykk om jordfestelse ligger der visselig også et minne om et slikt «mæle» som skulde binde (feste) den døde til graven. Det er derfor merkelig at dette uttrykk ble beholdt i den kristne språkbruk.

GRAVGODSET

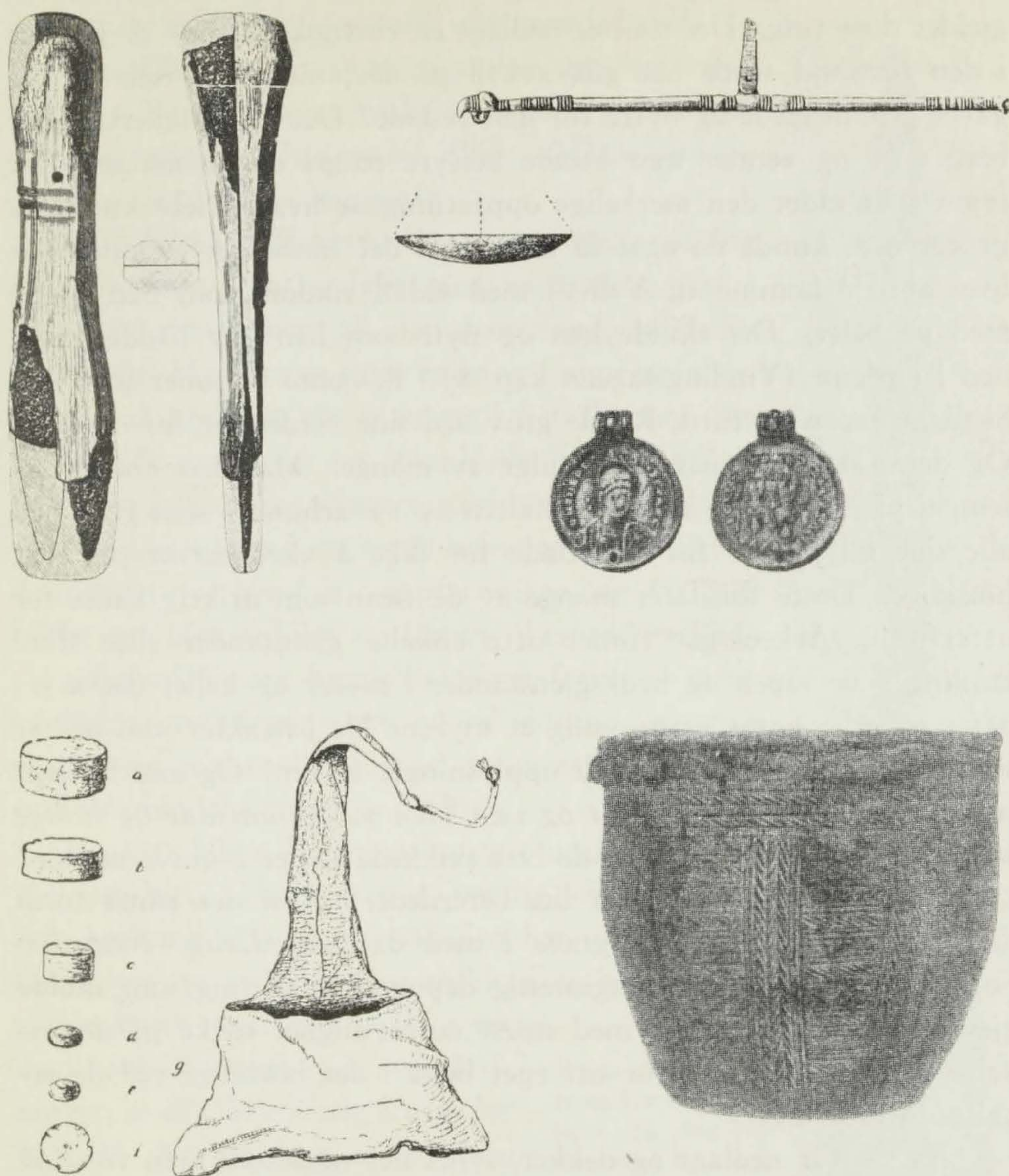
Det utstyr som ble gitt den døde med i graven, fortjener en særskilt omtale. Her behøver vi ikke å gjette eller møysommelig samle spredte opplysninger for å kunne ha noe å meddele. Landets museer er fulle av håndgripelige vidnesbyrd om emnet. Der har vi det helt rikholdige museum alene fra Oseberggraven: det vakre skip, som er en av nutidens største fortidsskatter, med innbo, vogner, prydgjenstander, tøyer, redskaper, husdyr osv.¹

I rekke og rad følger de mange funn av våpen, redskaper, bruksgjenstander for kvinne og mann som gravperioden har gitt nutiden. Alt dette er imidlertid ikke *offer* i vanlig religiøs forstand. Der

---

¹ Så avgjørende har graven og gravgodset vært for utforskningen av fortidens sed og skikk at professor Shetelig sier: «Når gravene svikter oss, savner vi dermed en av de sikreste og rikeste kilder til studiet av forhistorien.» Shetelig. Norgeshistorie s. 106.

Gravutstyr fra Enebø, Nordfjord. Saks i tre-etui. Skålvekt. Skinnpung med vektlodder.
Gullmynt. Lerkar. Foto. H. Shetelig.

hersker i det hele stor uklarhet og villrede i vårt språkbruk når det gjelder disse ting. Det som er nedlagt er visstnok «ofret» av giverne i den forstand at de har gitt avkall på det; men i seg selv er det gaver gitt til glede og nytte for den avdøde. Det var imidlertid ikke bare slekt og venner som kunde utstyre en på denne måten. Der synes å ha rådet den merkelige oppfatning at hva en selv kunde få gravet ned, kunde en også få med seg i det hinsidige. «Odin sa at hver skulde komme til Valhall med sådan rikdom som han hadde med på bålet. *Det* skulde han og nyte som han selv hadde gravd ned i jorden» (Ynglingesagaen kap. 8). Bekjente personer som Egil Skallagrimsson og Eirik Raude grov ned sine verdisaker før de døde. Og deres eksempel har vært fulgt av mange. Man har endog eksempel på en bonde i Sverige i midten av 19. århundre som grov ned alle sine sølvpenge før han døde for ikke å være barskrapt i det hinsidige. Dette forklarer mange av de funn som uriktig kalles for offerfunn. Arkeologer finner ofte enkelte gjenstander eller store samlinger av våpen og bruksgjenstander i myrer og kaller det *myr-offer*. Det er høyst usannsynlig at myrene ble betraktet som hellige steder. Vi mangler iallfall helt opplysninger herom. Og som bekjent nedlegges *ikke et offer i bytt og vær, men på de innvidde og hellige steder*. Derimot var myrene de best skikkede steder å grave noe ned i, for det første fordi de var lite beferdede, og for det annet fordi de var forholdsvis lette å grave i med datidens *dårlige trespader*. Foruten som rent forretningsmessig deponering av ting som skulde gjemmes, må man derfor med størst sannsynlighet tenke på de enkelte individers omsorg for sitt eget beste i det hinsidige ved de såkalte «myrofringer».

Når alt var nedlagt og dekket, synes det også som man til slutt har drukket skål eller «støyt» ned (helt ned) drikk på gravhaugen.

Den siste hilsen som ble brakt på en svensk grav i Lappland lød slik: «Du har varit falit hågad på den här slagen.» Det var enken

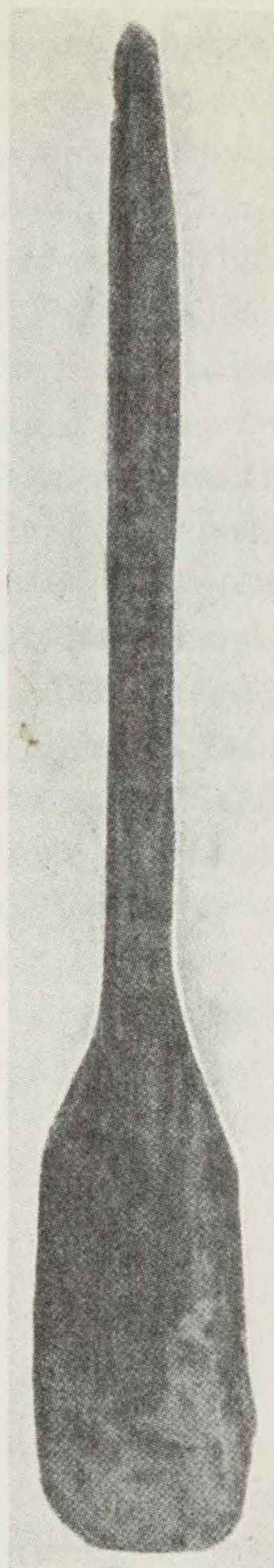
etter den døde som sa dette idet hun sto frem med flaske og glass og tømte innholdet i graven som avskjedsskål.

Vi er så heldige at vi har en ønske- og hilseformel bevart i Hervarar saga brukt til avskjed: «Måtte I alle bo lykkelige i haugen!» Eller: «Måtte gudene forunne deg lykke i haugen!»

Denne hilsen taler sterkere enn noe argument for bostedstanken i forbindelse med haugen og står i en skarp motsetning til den foregående periodes *reisetanke*. Men denne store endring i oppfatningen er ikke så underlig når man tar i betraktning den forandrede gravskikk og forenklete behandling av liket som igjen faller sammen med synet på de døde. Den mellomtilstand som symboliseres ved reisen i dødslandet var bortfalt i oppfatningen, og det hele bildet var blitt enklere og flatere. Hvordan allikevel reisetradisjonene kunde holde seg forklares mere ad kulturutviklingens enn ad religionens vei, idet stoffet simpelthen ble fantasi og eventyr uten direkte forbindelse med tro og kult.

Den siste hilsen kan også ha vært uttalt etter en akt som hittil ikke er nevnt, nemlig lek og prosessjon omkring graven. Vi vet den har vært i bruk hos kelter og germaner, og skikken er beskrevet i gamle kvad; men hva vi ikke vet med noen sikkerhet eller av antydninger, er det ikke riktig å utgi for historie. Vi vet kun at til visse tider har der vært tent bål på gravhauger, f. eks. ved Sankt-Hanstider da ungdommen lekte

Trespade funnet på Jæren. Stavanger Museum. Et slikt redskap viser hvor vanskelig man hadde for å grave andre steder enn i løs jord og sand.

der. Det vilde de neppe ha kunnet gjøre hvis det ikke gikk tilbake på en eldre skikk. Og folkevisen om Haugebonden nevner også dansen og uroen på gravhaugen, riktignok som en anklage. Det er ikke urimelig at de merkelige sagn om dans på kirkegårdene som finnes både i Sverige og Norge, også går tilbake til dans på gravhauger til glede og oppmuntring for de døde. Slikt ble i den kristne æra brennemerket som toppunktet av helligbrøde. I 1663 innkom der klage til øvrigheten fra Konunga herad i Sverige over at ungdommen brukte kirkegården til lekeplass. I Sverige har man endog minner om religiøse danser, f. eks. «Hvembo-dansen», som skal skrive seg fra Hvembolunden, en gammel kultplass, likeså «Engledansen», som ble brukt i julen, visstnok for «englene», de avdøde fedre, som kom på besøk. I Norge har vi sagnet om Folgedalen og folket der som danset springar på kirkegården juledag. Til straff lot Vårherre snøen falle i 10 samfulle uker så hele dalen ble nedsnødd med 7 kirkesogn. I et annet sagn fra Hardanger ble de dansende straffet med å måtte danse uopphørlig i 7 år uten annet leskemiddel enn takdryppet fra kirken.

D Ø D S F E S T

30-DAGERSTERMINEN

Allerede i sagatiden må den gamle termin for den rituelle begravelse som vi har nevnt, være fulgt uten bestemt klar sammenheng med de dødes hinsidighetsliv. Vi ser nemlig at de skikker som egentlig hørte til 30-dagen overføres til sjaund og at den juridiske akt med arveskiftet allerede foretas på denne dag. Derfor flyter navnene og oppfatningen sammen i uttrykkene «arvøl», «sjelebad» (sálabad), «begravelsesgilde» og «sjaund». Men egentlig hørte arvølet til på den 30. dag. Disse 30 dager var også sørgedager, og der var lagt mange bud og plikter på slekten i denne tid med store inngrep i deres daglige måte å føre livet på. De måtte derfor få avløsning for dette ved en bestemt offisiell handling. Og det skjedde nettopp ved dødsfesten med kombinasjon av sosiale og religiøse og rent juridiske elementer i seg. Denne sørgetid har imidlertid også en annen begrunnelse, nemlig hensynene til den døde. Det får vi ikke vite noe om i litteraturen eller av folkeskikkene, men her kommer den sammenlignende religionsvidenskap oss til hjelp og forteller at sørgetiden først og fremst er til for den henfarnes skyld. Hans eller hennes tilstand i den første tid gjøres avhengig av de gjenlevendes omsorg og pleie. Derfor kreves avhold fra alle handlinger som kunde skade eller svekke den døde. Muligens har også norske slektninger, slik som sørgende i mange andre nasjoner, vært dømt til uvirksomhet

og isolasjon i disse dager. Reglene kan etter hånden ha virket så tyngende at arvølet og den første religiøse sørgetid allerede søktes avsluttet med sjaund. Saken er at mens vi hører 30-dagen fremhevet i lovene, så fortsetter sjaund som den religiøse dødsfest og holder seg like til 1600-tallet. Da reiste biskop Jens Nilssøn på visitas i Telemark og Numedal og talte mot «sion» og «arffue» («sjaund og arvøl») i en rekke bygder. Han kalte det for «avgudsdyrkelse og papistisk handel», og det kan være at både han og andre trodde det var katolske skikker de hadde for seg. Men i utkastet til kirkeordinansen av 1604 vet forfatterne klart og tydelig hva det gjelder når de sier:

«Oss er ocsaa tilkiend giffuet huorledis de vdi Norge (Synderlige Vdi Norlanden) holder Siune drick, som de det kalde. Det skall være at dricke den affdødes Siels skaalle, der med at forhielpen hannom till ett got herberge: Huilchet bør eblapt Christet Folk aldrig at tenckis, end sige at brugis.»

Her er nettopp hovedtanken i fedrekulten og gravskikkene klart uttrykt, nemlig at «forhjelpe dem til et godt herberge».

Men ved denne forkortelse av terminen er det vanskeligere å avgjøre hva som opprinnelig hørte til 7. og 30. dagen.

SJELEBAD

All sannsynlighet taler imidlertid for at «Sålabad» hørte til etter hauglegningen, forutsatt at det har vært alminnelig skikk over hele landet. Man må nemlig gå ut fra at i et vidstrakt og oppdelt land som Norge i oldtiden, kunde det være stor forskjell på skikkene i de forskjellige provinser. — Det er særlig Rogaland som har fastholdt minnet om *sjelebadet*. I dialektene brukes ordet rett og slett som navn på gravøl, — men i virkeligheten har det vært en rituell handling med renselsesbad. Det å delta i en likferd og ha vært i berøring

Om kormøser oc siellebad.

Er her ochsaa i denne forsambling noch klagit om den store wskickelighed, som skeer wdj deris kormøss, huilken huer mand nødis til at holde engang om aarit med stoer bekostning, saa at mange bliffuer der offuer til fattige folk, med stoer affguderij, fraatzerij, druckenskab, mandslet oc anden Guds fortornelse, ittem de wgudelige siellebad, wdj huilke folk de bader sig, læser for de døde, dricker sig drucken, met megen anden wgudelighed och wtilbørighed der wdj skeer, da kunde wj intit audit her om beslutte, end at huer sielsørgere skall wære paamint at giøre sit embede med straff och lærdom, indtil saa længe det kand blifflue kong: mayst: tilkiendegiffuit, och nogen gode middil kunde findis, wed huilke saadan wgudelighed kunde affskaffis. Ittem skal jcke heller nogen sognepræst paa deris kormøss dage holle almuen fore nogen messe eller tieniste til at stadfeste deris wgudelighed

Facsimile av Stavanger domkapitels protokoll med omtale av de «ugudelige sjelebad».

med de dødes verden var «farlig», og det farlige måtte renses bort. — Der eksisterer forøvrig en masse renselsesmidler for smitte fra de dødes verden: linfrø kunde strøs rundt huset, velluktende løv og planter som ener har vært brukt som renselsesmiddel. — Men vann og ild har nok vært de viktigste midler. I 1573 skrev domkapitlet i Stavanger om sjelebadene: «. . . item de ugudelige siellebad, wdj hvilke folk de bader sig, læser for de døde, dricker sig drucken met megen anden ugudelighed og utilbørighed der wdj skeer . . .»

Det viser at deltagerne virkelig badet, og badenes art kjenner vi, det har utvilsomt vært badstuebad på gården.

At navnet er kjent og brukt ellers, det kan man se av gamle gavebrev, som etter den kirkelige anvisning gir mat og drikkevarer til fattige i stedet for å la det oppbrukes til eget «sjelebad». Hadde

ikke domkapitlet uttrykkelig skrevet om badet, kunde man også tenkt seg at bad var feiltagelse for *bati*, dvs. fordel, bedring, og at festen nettopp var til *sjelebate* for de døde. Men også fra Tyskland er sjelebad kjent, og som rensesskikk har det sannsynligvis hørt til ved sørgetidens avslutning. Falt denne på 7. dag, fant det sted da, og falt den på 30-dagen, ble det utsatt til denne dag.

Men i sin store alminnelighet er det sannsynlig at selve dødsfesten og begravelsens avslutning i eldre tid utsattes til 30-dagen, siden denne også har fått en så bred plass i lovgivningen.

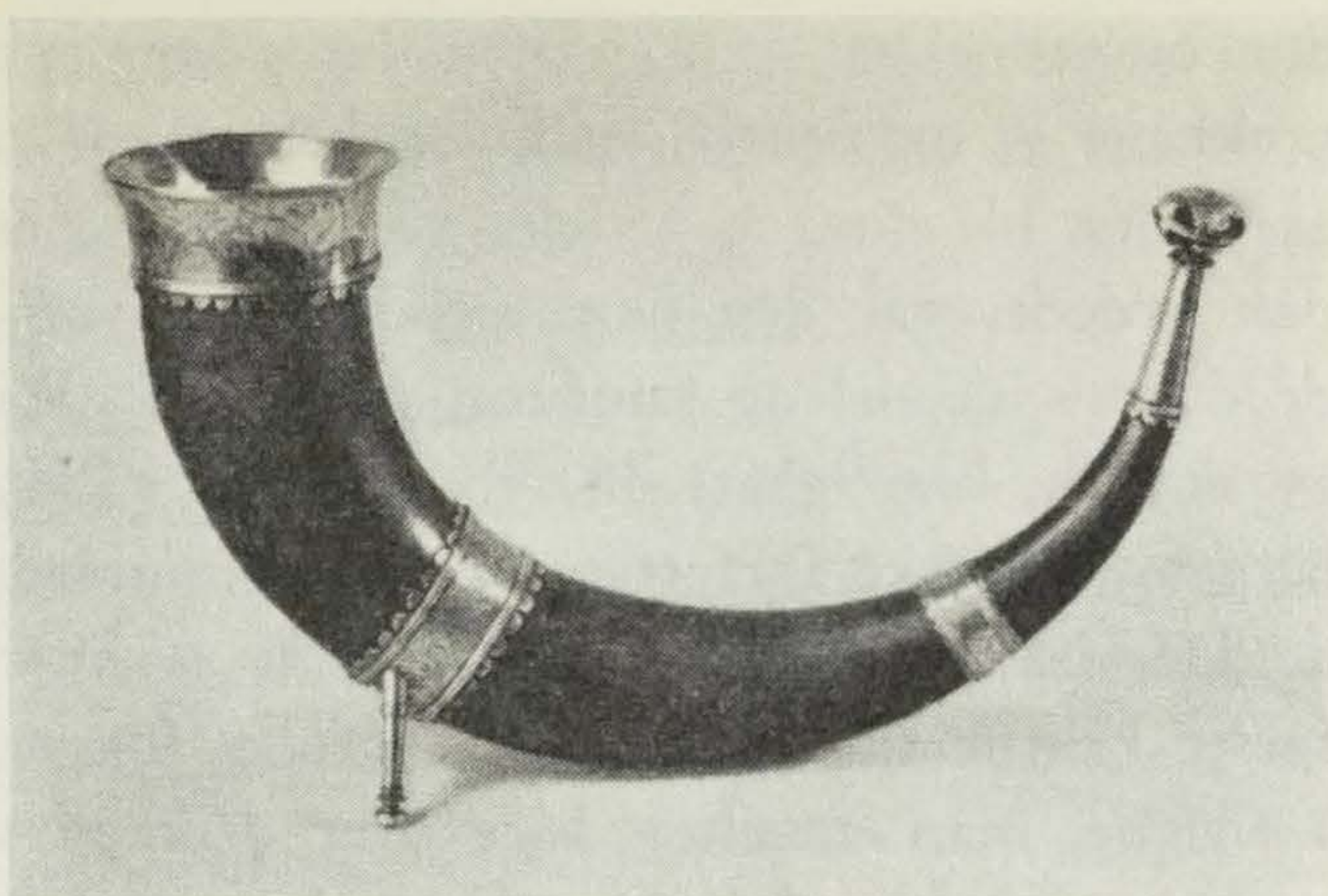
ARVØL OG RELIGIØS SKÅLDRIKKING

Det vi kjenner av denne fest er først og fremst det sosiale og juridiske element: at arven ble skiftet og at eldste sønnen tok plass i høgsetet etter den avdøde. Dette sete hadde stått tomt i sørgetiden, og det var utenkelig at han som hadde både retten og plikten til å sitte der, skulde våge seg til å ta plassen før den høytidelige anledning kom. — Vi kommer senere tilbake til dette viktige stykke i det norske hus og forbigår det derfor her. Men høgsetet var tegn på odelsrett og husbondsrett, ingen, ikke engang kongen, kunde ta denne rett, og minst av alle den som ikke hadde religiøs og tradisjonell rett til det.

Det annet er at bordet var dekket med gårdens beste drikke- og fødevarer og at en tallrik forsamling — benket etter rang og orden — var samlet omkring bordet. I Sverige har vi tradisjonen om samspising med den døde, da ble der nemlig dekket også for den avdøde, og plassen sto derfor tom for denne. I norske tradisjoner er der ingen direkte vidnesbyrd om dette, men forutsetningen for hele måltidet var vel at den avdøde selv var tilstede. Hovedsaken var allikevel ikke maten. Man kalte ikke samlingen for veitsle eller gjestebud, men arvøl — og å *holde* arvøl talte man heller ikke om, der-

imot å drikke arv-øl, å drikke sjaund. Denne religiøse drikkeskikk har stor interesse både for sin egen skyld, fordi vi som norske menn og kvinner får vite hvordan fedrene har tenkt og handlet på et bestemt område; men ennå større in-

Eikilsdalshornet. Fra middelalderen. Kunstindustrimuseet.

teresse har den som forklaring på skåldrikkingen og de vedholdende drikkeskikker i folkets sosiale og selskapelige liv. Det å drikke sammen hørte med til alle festlige sammenkomster, og disse igjen var vevet sammen med den religiøse sed og skikk. Juleøl, haustøl, festarøl, sjaundarøl var det samme som julefest, haustfest, forlovelsesgilde, begravelse osv. Den viktigste akt besto nemlig i å drikke det religiøse beger som kaltes «*minne*». Dette ord kan ikke oversettes bare med vårt ord minne, erindring, for bruken viser at man la meget mere i det. Det vil bedre forståes når man husker på at tidligere het handlingen «*full*». Man drakk da «*full*» for gudene og for fedrene. Dette navn kunde også brukes på hornet som man drakk av. Det er ikke urimelig at det norske uttrykk «å drikke seg full», bli fylt av berusende drikk, er en gjenganger av det oldnorske «å drikke full». I Heimskringla fortelles at «folk drakk sine frenders full, de som var blitt hauglagte. Det ble også kalt minne».

På samme måte ble også Frøys og Njörds minne drukket. Minne var altså et nyere navn. I det hedenske språk talte man om å tillegne eller «hellige full» til den eller den. Og denne tankegang er

den opprinnelige og forklarer det sakramentale ved skikken. Uttrykkene *gi* og *hellige* (gefa og helga) går om hverandre. Derved at tingen ble gitt og helliget til en høyere makt, i dette tilfelle til den avdøde, var den hans eiendom, og ved å drikke av den fikk de deltagende del og samfunn med ham. Samtidig ga de ham noe av sitt, sin kjærlighet, sin sympati, for «å skaffe ham et godt herberge». Latinske forfattere oversetter minnedrikkingen med «å tilbede døde i kjærlighet» — eller «drikke av kjærlighet til dem». I den første kristne tid kalte man så «full» for «minne» og sluttet med å tilegne, man «mælte» bare over drikken som en slags innvielse. — Men også derved drakk man med den avdøde og æret ham (henne) som venn og forbunnsfelle, samtidig som de avdøde ga de drikkende av sin heil og kraft. Dette gjensidighetsforhold er noe av det mest fremtredende ved drikkingen av det religiøse beger. Det samme forhold må også forutsettes å ha eksistert for gudemaktene. Man drakk gudenes velsignelse i seg. At drikken fremkalte beruselse var sikkert med i beregningen. Det var noe av religionen selv som realiserte seg i beruselsens oppløftede stemning. Og at denne lettvinte og for de gamle hedninger så tiltalende omgang med de høyere makter hadde en særskilt draging, sier seg selv.

I den selskapelige omgang, og i skikker med å drikke en til, har vi den samme gjensidighet som med minnedrikken. Man drikker på gjestens eller vertens, på de nærværendes eller fraværendes *velgående*. — På samme måte som det var skikk å drikke meget eller tømme et visst kvantum for å vise sin «kjærlighet» til den avdøde, har det også i den folkelige drikkeskikk vært ansett som en ubeskåret hjertelighet og velvilje å tømme glasset til bunns (drikke ut) for den man drikker til. Der er derfor meget i de gamle religiøse skikker som går igjen i folkelivet. Det er ikke bare på arkeologiens eller naturvidenskapens område at man kan tale om «relikter» (rester fra svunnen tid), men i like høy grad på det religiøse og folkelige område.

Spør man etter formene for den religiøse skåldrikking, vet vi kun fra enkelte uttrykk hva som kan ha vært brukt. Fra en innvielse av kong Olavs beger i en gildedeforsamling fra det 14de århundre tør vi ha en nokså alminnelig form for føremålet:

«Det ærefulle minne til kong Olav den hellige er oppskjenket og båret inn. Det skal vi drikke med glede og gammen og den gode konges yndest. Befatt eder ikke med slagsmål eller slett og ussel dårskap, ap hverken etter hissige utfordringer eller skråling, fordi denn høyverdige herre, kong Olav, er hersker over landene.»

Iallfall må vi tenke oss at føremålet besto i en presentasjon og navns nevning, samt oppfordring til å drikke vedkommendes minne og ønske alt godt for ham. Derpå har verten selv drukket med fremsigelse av en bestemt formel som for eks. denne: Jeg drikker deg til N. N. Eller en hilseformel som en av de følgende i litteraturen oppbevarte: «Far lykkelig Bessi» (Farit hæilir Bessi). «Vær lykkelig konge!» (Verit hæilig konunga). «Kom heil og sæl fostre!» (Kom heill og sæll fostri). «Hell deg Jon!» (Heill du Jon). Derpå har man så sendt hornet eller skålen videre, og hver enkelt av deltagerne har uttalt sitt ønske før han drakk. Vi vet at der også hørte visse bevegelser til. I Valdres ble det så sent som i 1600-årene holdt et vårgilde hvor det gikk til som følger: — «De gjorde derhos et maaltid, drak saa hverandre till, og hver gang skaalen gik omkring læste de hos sig self, ragte skaalen høyt i veiret, ligesaa maden som de hafde i den anden haand.»

En slik løfting av begeret opp i været viser en respektfull og høytidelig holdning. Vi kan derfor godt forstå at forsamlingen var spent og deltok med stor oppmerksomhet og iver i denne handling.

Så sterk har skikken med den religiøse skåldrikkingen vært at man også overførte den til kristendommen og drakk Guds skål.

Ølbolle.

«Der skiænktes i store Træbolder.
Den evig' Guds Skaale,
de finge paa Gang,
Og ærede hannem med frydefuld
Sang
Som Landsens Sædvane det
holder.»

synger Petter Dass om skikken på
hans tid. Der ble vist en merkelig

tålsomhet fra de kirkelige myndigheters side overfor skåldrikkingen i «kristnede» former. Selveste biskop Jens Nilssøn, som ellers var en energisk og nidkjær geistlig, ønsket «at man kunde faa en bedre skik derpå, som icke var saa meget grov».

Så har der hørt kvad til, diktet for anledningen til dødsfesten, likeså oppregning av slektsforbindelser og gjenfortelling av gammel tradisjon. Dette hørte lenge med til underholdningen i sammenkomstene i mange bygder og særlig i gildene, der hvor de fortsatte det gamle folkeliv i den kristne æra. Det vil da si så lenge ikke ølet hadde tatt all fornuftig tale og tanke ut av hausen på deltagerne. Når det sies at arvølet ble «feiret med kraft», så betydde det som regel at der ble drukket med kraft. Og da kom vel allikevel de ting inn i festen som føremålet ved Olavsgildet advarte mot, skråling, utfordring, slagsmål, ja drap.

I den gamle religion var der ingen hemning for en overstadig beruselse. Av gudemytologiene sees at i gudelagene drakk man også både øl og mjød, og etter hvert gikk det også der lystig til.

Germanernes fjerne slektninger i India har gjort drikk til gudeføde: «Slipp ham løs på den pressede drikk, la den berusende drikk strømme fra den ruselskende Indra. Berus deg skjønnleppede ved de berusende lovsanger, du folkehelt — ved dette somaoffer.» Såle-

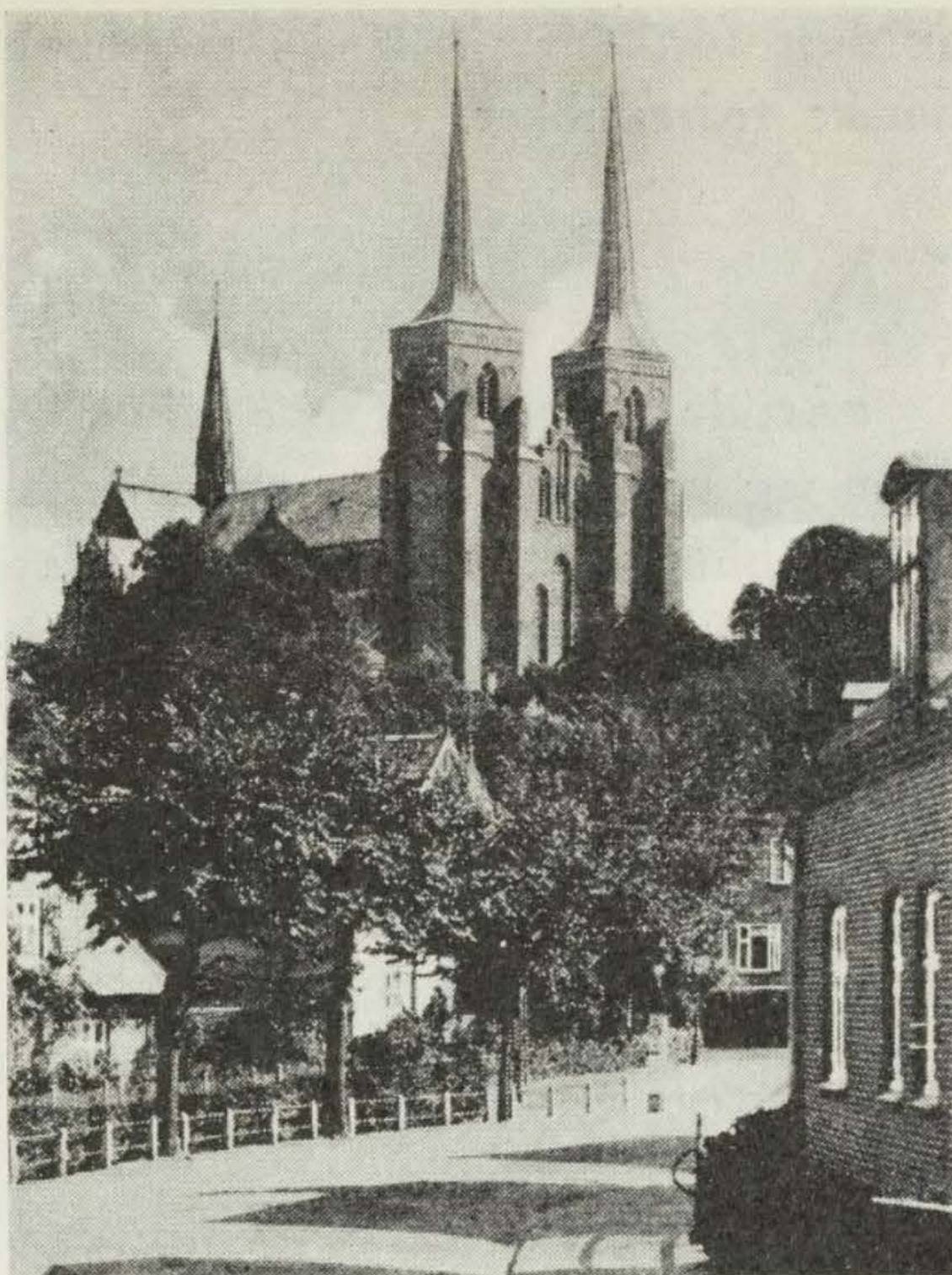

des heter det i et av kvadene. Og det var ikke bare gudene, men også prestene som forsynte seg av gude-nektaren, inntil de, som folket sa, «kvekket som frosker og larmet og skrek i beruselse».

Men det er innlysende at en sekellang vane med religiøs skåldrikking og beruselse måtte sette spor i folkets liv. Den tålsomhet overfor overdreven nytelse av berusende drikk som har vært så karakteristisk for norsk lynne, får derved en nærliggende etisk begrunnelse.

Med arvølet, som samtidig var avslutningen av den rituelle begravelse og som må sees under synspunktet «nåberging», var ritualet fullbyrdet i den periode som vi nå behandler, nemlig vikingtiden og århundrene etter kristendommens innførelse.

De klager som den kristne kirke reiste mot germanernes gravskikker i Mellom-Europa, et par hundre år før religionsskiftet i Norge, var: overdreven lystighet ved gravferd, usømmelig moro med hyl og skrik, umåtelig eting og drikking, ofring til de døde, måltid på graven, minnebeger for de døde, sang og besvergelse, helligholdelse av 3., 7. og 30., samt årsdagen etter en persons død. De fleste

Roskilde domkirke. Margrethespiret lengst til venstre med klokken som fremdeles ringer på de bestemte bedetimer og er fra det 16. århundre. Den eldste fra det 12. århundre brukes ikke lenger.

av disse foreteelser har vi i det foregående også kunnet følge i de norske fedreskikker.

ÅRTID

«Årtid» kaltes den første offentlige samling for den avdøde. Den artet seg stort sett som arvølet med unntagelse av arveskiftet og de rettsbindende forhold. Minne ble igjen drukket og slektens tradisjoner oppfrisket. I en stor familie med mange årtider manglet der således ikke på fest og samling. I den tid feiret man altså ikke de levendes fødselsdager, men de dødes dødsdager. I den kristne tid overtok den katolske kirke både 30. dagen og årtidsdagen som kirkelige anledninger og tilbød seg å lese sjelemesse for de bortgangne. Siden dette falt inn i det gamle formål «å forhjelpe dem til et godt herberge», festet den gamle og nye tolkning seg på en særdeles kraftig måte i folketanken. Ved legater og testamenter sikret formuende folk seg sjelemesse på sin årtid for et uoverskuelig åremål. Klokkene i Roskilde domkirke ringer fremdeles til messer (skjønt disse er helt bortfalt) for dronning Margrete, d. 1412. På de gamle gravstener er årtiden ofte innhugget til rettledning og påminnelse for de gjenlevende.

Hos folk med en hinsidighetstro som forutsetter lang reise og lang likbehandling, blir sørgetiden og begravelsen først avsluttet etter ett eller to år. Det er derfor ikke usannsynlig at årtiden (årtidardag) er et minne fra en eldre tid da begravelsen og dødsfesten først ble avsluttet med denne termin.

TRODDE VIKINGTIDEN PÅ «SJEL»?

VIKINGTIDENS MONISME

De skikker som nå er skildret, går tilbake til 6. à 7. århundre e. Kr. Og det syn som røpes i betraktningen av de døde og deres oppholdssted, er i høy grad *materialistisk* preget. Noen dyp religiøsitet kan vi ikke spore. Men dette røper igjen denne tids menneskers syn på seg selv og tilværelsen. I mangt tenkte og følte de som de moderne europeere. De hadde passert den mytiske periode og var blitt realister. De stolte på sin egen kraft og styrke og var lite anlagt for virkelig innadvendt tenkning og grubling. Styrke, kraftprøver, kamp og forakt for farer eller overmakt var idealet. Den personlige ære og andres omdømme ble satt så høyt at de kunde selge sitt og slektens velvære for dens skyld. Jernalderen gjorde mennene til jern, men på primitivt menneskelig grunnlag. Tiden beruste med sine fremskritt. Teknikken på land og hav ga en selvtillit og selvfølelse som vi må frem til våre dager for å finne maken til. Religionen kom herunder i forfall. Gudene eksisterte vel for mange som usynlige makter, men sto ikke i forbindelse med moral eller høyere åndsliv. Det hinsidige var et tåket område eller oppdelt i mange deler, visstnok et sammensurium av svunne tiders tro som bare gikk igjen som «relikter». Noen tenkte på et dødsrike i nord, andre på et Hel under jorden, de fleste på gravhaugen, men også mange på rommelige opphold i dødsfjell, noen på Valhall. Men tross fortidens og likbrenningstidens dualistiske oppfatning av mennesket, var denne

rasjonalistiske og materialistiske tid gått over til en *monistisk* oppfatning av mennesket. Noen sjel, ånd eller noe høyere jeg som gikk over i det hinsidige, hører vi ikke om. Det totale individ, med kroppen og *bugen*, dannet den «nåe» (dødning) som levde videre.

For oss nutidsmennesker er det fåfengt å diskutere oppfatningen av materielle legemer som viser slike helt fornuftsstridige egenskaper. Forbindelsen mellom de levende og døde er også for oss en lukket verden. Man kan avvise den som innbildning og fantasi. På den annen side har man altså millioner av mennesker som lever i dette forhold som deres virkelighet og innforliver disse forestillinger i sitt liv som den naturligste sak av verden. Men som vi vil se hadde der rådet en helt annen oppfatning av de dødes vesen i perioden *foran* denne. Forandringen av tankegangen i mer realistisk og rasjonalistisk retning endret derfor synet både på de levende og de døde. Og selv om vi må gå ut fra at meningene og oppfatningene også i denne tid var meget forskjellige, så var de dog sikkerlig langt mer uniforme enn i våre dager.

FYLGJE

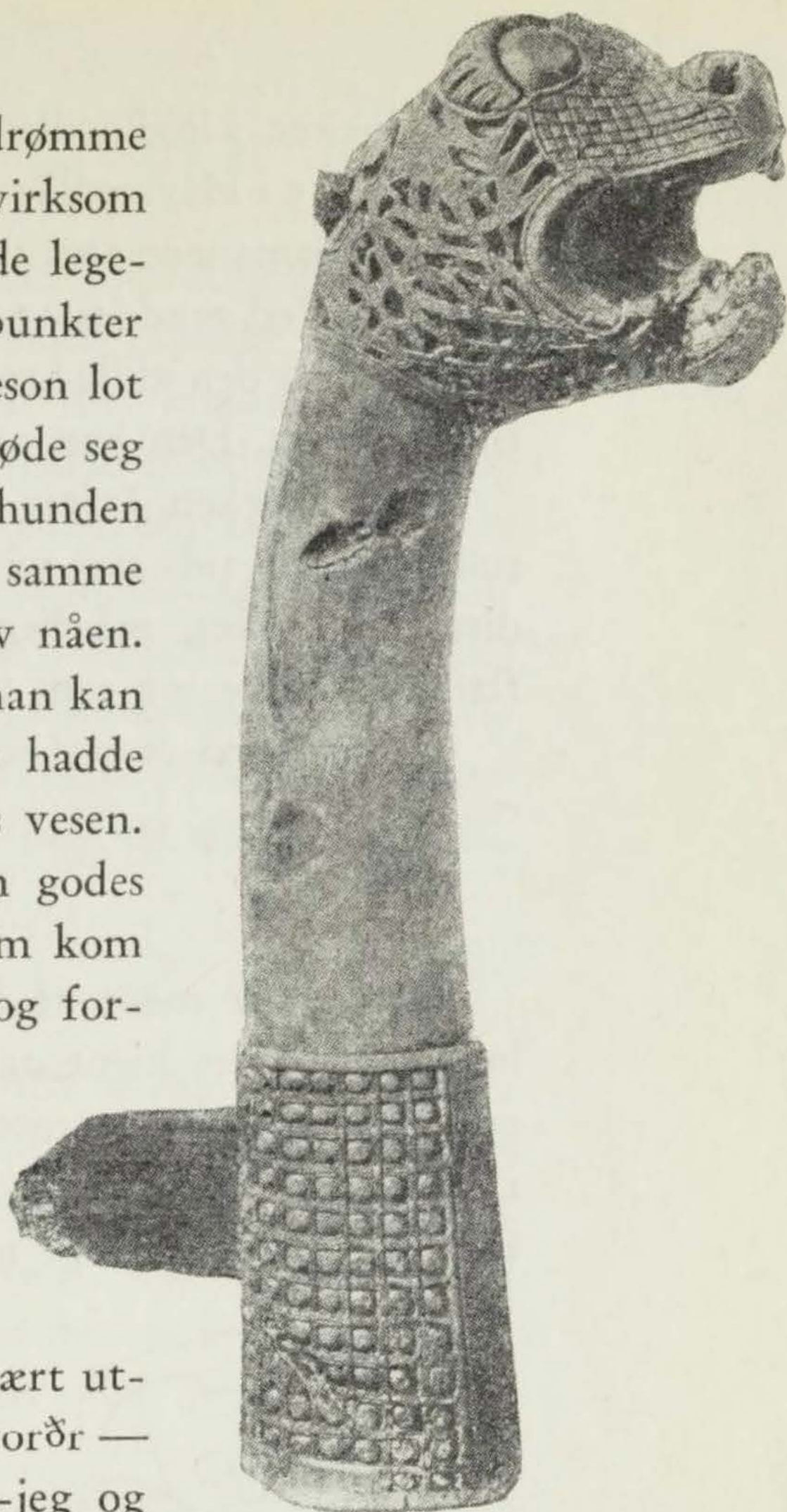
Fylgja var således et kjent begrep i datiden og arv fra en tidligere tid. Det kunde lett ha vært utviklet til en høyere forestilling om menneskets annet jeg og ha uttrykt det som nå menes med «sjel». Som navnet røper, betyr det følge, ledsager. Det blir derfor også brukt om skytsånden, f. eks. kynfylgja og ættarfylgja. Men samtidig var det kjent som noe i forbindelse med selve mennesket, noe som kunde skilles ut og vise seg for andre. Det kobles som regel sammen med hamskifte, og så underlig det høres, opptrer derfor en «fylgje» i *dyreskikkelse*. I drømmesyner får den gjerne kjempe-dimensjoner. Gunnar fra Lidarendes fylgje viste seg som en bjørn. Hans venns som en hund. Tord som var gjest hos Njål på Berg-torskvål, så sin egen fylgje som en blodig bukk. Olav Trygvesons

fylgje viste seg i en kjempeskikkelse osv. I drømme kunde fylgjen forlate kroppen, som da lå uvirksom igjen. Men skade på fylgjen vilde også skade legemet. Det var derfor sterke tilknytningspunkter mellom fylgja og legemet. Da Olav Trygveson lot sin hund Vige drepe Tore Hjort, viste den døde seg i en hjorts skikkelse. Og fortellerne lot også hunden drepe hjorten. Denne siste versjon røper den samme materialistiske oppfatning av fylgjen som av nåen. Tankegangen er typisk for vikingtiden, og man kan skjønne at forestillingene om fylgjen ikke hadde full hjemmel i oppfatningen av menneskets vesen. I en legendarisk fortelling om Magnus den godes fylgje forekommer en «liten gyllen fisk» som kom ut av munnen på kongen i dødsøyeblikket og forsøkte å nå tilbake, men den kunde ikke. Døden inntrådte derfor.

VORD

Et annet uttrykk som enda bedre kunde vært utviklet til «sjel» var vord (utt. vór), av oldn. vorðr — vokter. Den ble betraktet som et dobbelt-jeg og dekker fylgjens vesen forsåvidt som den også opptrer i dyreskikkelse. I den senere tid ble vord og *vardøger* gjerne slått sammen. I eldre tid spilte sikkerlig vorden en fremtredende rolle fordi den ble satt i forbindelse med sjelslivet. Vordstolen, vordlaus var å være fra seg, å ha mistet forstanden. Lik fylgjen kunde vorden forlate sitt legeme, men sto i mer intimt forhold til menneskets indre enn fylgjen. I den gamle litteratur hører vi om vordlokking, og den kloke volve kaller det for sin tiende

Fabeldyr.
Osebergfunnet.

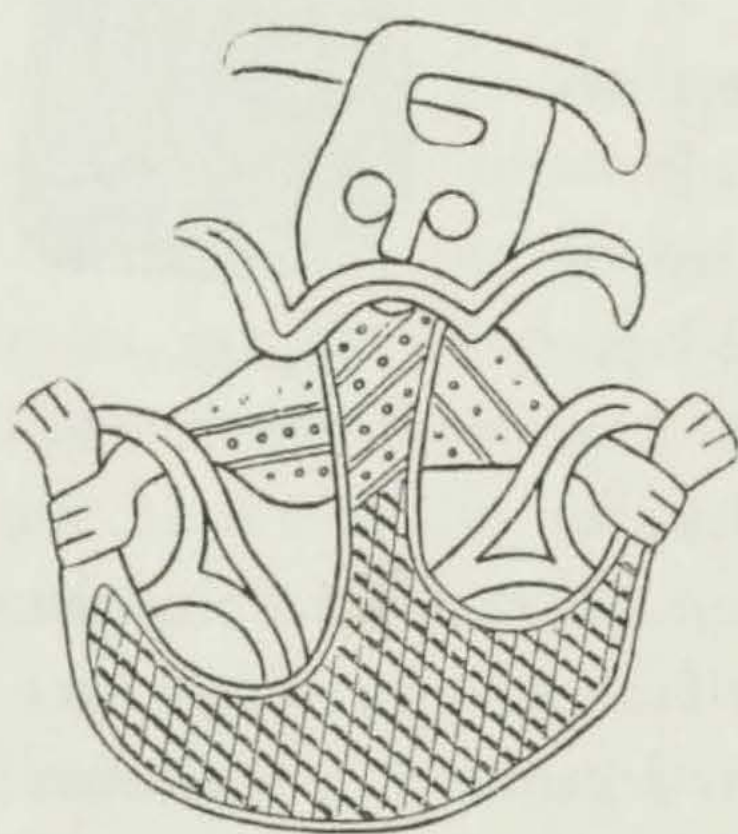
evne i rekken, å lokke tilbake «lekende luftfarer til sin egen hug og ham». (Strofe 155 i Håvamål). Slike vordkyndige personer må medisinmennene og shamanene også være i dag rundt omkring blant primitive folk i verden. Ved sykdom og skrantning oppstilles gjerne som forklaring at «sjelen» eller den «lille bror» har forlatt sitt legeme og ikke finner veien tilbake igjen. Den kan også overfalles og fanges av usynlige fiender.

Men hverken *fylgja* eller *vorden* kan vi merke har spilt noen rolle i denne tids syn på det hinsidige menneske. Selv om det ikke direkte påpekes, må begrepene allikevel ha ligget bakom det helt flate realistiske syn som tidens gravkultur og dødsliv avslører for oss.

Vi har ennå et ord som må tas med i denne forbindelse:

HUGEN

Mange har ment at *hugen* nærmest må oversettes med sjel. Og hugen var jo et kjent og utviklet begrep. Men ved nærmere etter-syn viser det seg at med dette uttrykk samlet vikingtiden alt det i mennesket som vi betegner med *intellekt* og *sjeleliv*. Det kan derfor ikke anvendes som navn på det vesen som tenktes å leve etter

Dekorasjonsmotiv. Oseberg-
funnet.

døden. I litteraturen, som jo gjengir folkets tankegang, ser vi at hugen sier, hugen snur seg, hugen går en annen i møte, hugen prøver, hugen har lyst etc. Den begjærer, forbitres, beslutter, forestiller seg, betenker seg osv. Dette kan aldri sies om *fylgja* eller *vorden*. Hugen minner derfor om personligheten, selvet, det høyeste i mennesket. Og dette tok den døde med seg, men ikke i form av fylgje — det annet jeg. Dertil var det siste begrep altfor meget innvevd med hamskiftetroen, som vi

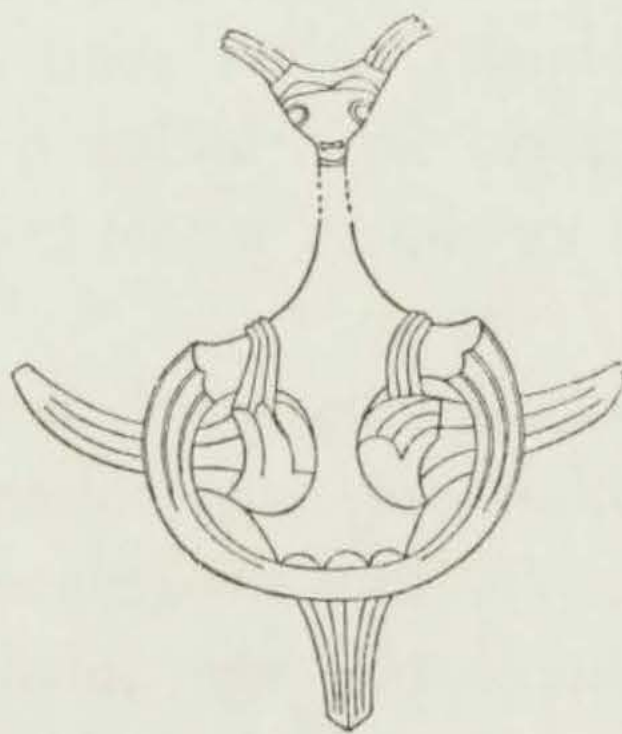
kommer tilbake til, og bar på en fremmed arv fra en enda eldre periode.

Vi får derfor det inntrykk at vikingtidens oppfatning var oppstått ved en direkte avstandtagen fra den eldre mytiske og «overtroiske» oppfatning. Fra sitt synspunkt var den kommet lenger i opplysning og dannelsen enn fortiden. Den hadde mindre fantasi og mer rasjonalistisk innstilling. Mennesket hadde oppdaget seg selv og var betatt av denne oppdagelse. Det menneskeliggjorde derfor både livet på denne og den annen side. Men i lengden tilfredsstillet ikke denne rasjonalisme og materialisme den religiøse trang. Og dette moment må sikkerlig ha spilt inn ved aristokratiets forholdsvis hurtige overgang til kristen tro og verdensoppfatning da tideskiftet kom.

HAMINGJA

Endelig er der betydelige forskere som har ment at det som i sin tid ble kalt «hamingja» var uttrykk for de gamle nordmenns forestilling om sjel. Hamingja har visse ting tilfelles med fylgja og har vært betraktet som et *tilllegg* til individet, noe som det hadde med seg og kunde disponere over. Heri skiller det seg også fra fylgja, som alltid opptrer helt suverent, men kun ved farer og store begivenheter.

Hamingja har intet med hugen å gjøre, den tenker ikke, føler ikke. Av ordets sammensetning ligger det nær å slutte at det skriver seg fra gammel tid og har forbindelse med «hám». Og denn hám som hefter ved hamingja, viser seg å være ens «lykke». Indonesierne vilde ha kalt det «tondi» og polynesierne «mana». Begrepet fører således tilbake til den naturalistiske religion med tro på en *kraft* som

Dekorasjonsmotiv. Osebergfunnet.

kunde erverves og eies til lykke for vedkommende individ. Den erstattet intelligens og personlig anstrengelse, hamingja'en kunde i seg selv besørge alt. I moderne islandsk betyr ordet *lykke* og brukes sammensatt med «ønske» rett og slett som «lykkønskning».

I sagatiden utba kongelige sendemenn seg «kongelig hamingja» forat reisen skulde lykkes. Og en slekt mente å kunne spare opp hamingja til etterkommernes beste. Det kan derfor ikke være riktig å oppfatte hamingja som sjel.

Dekora-
sjonsmotiv.
Oseberg-
funnet.

Den er med å bestemme en persons skjebne, men er ikke *nødvendig* for livets beståen eller for det normale livs funksjoner. Den røper et svakt og kollektivt personbegrep og synes derfor å skrive seg fra stenaldertidens jakt- og fiskefolk. Derfor går også *jaktlykke* og *fiskelykke* igjen nettopp på disse gamle landemerker i vår tid, og man kunde med stor rett kalle den moderne «fiskelykke» for «*fiske-hamingja*».

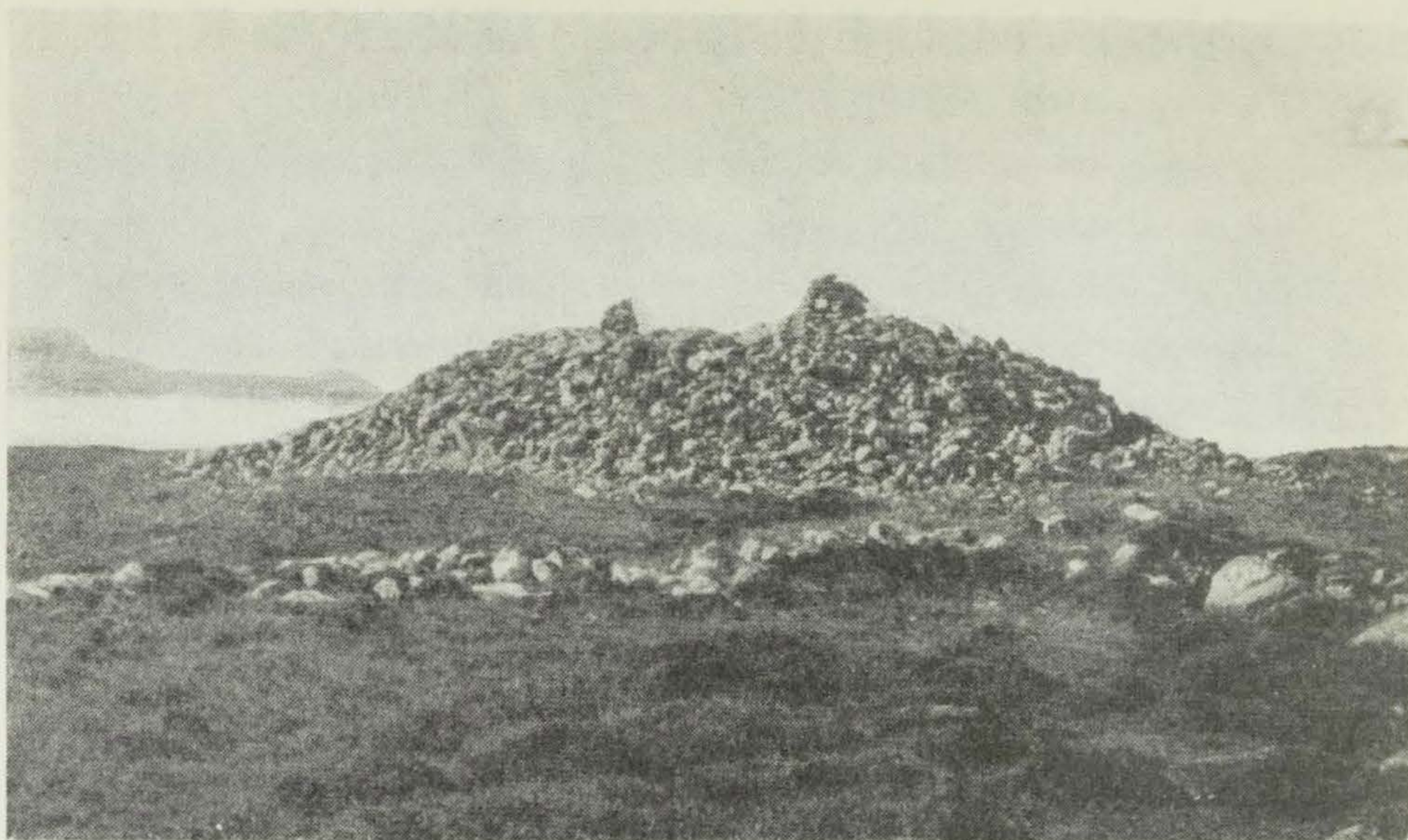
BRONSEALDERENS GRAVSKIKK

LIKBRENNINGEN

Tidspunktet for likbrenningens opphør kan ikke fastlegges til et bestemt århundre. Like så ujevnt som denne skikk begynte et stykke ut i bronsealderen omkring 1400 f. Kr., like så ujevnt hørte den opp. I eldre jernalder holdt likbrenningen seg uforandret og fortsatte like til 5. og 6. århundre etter Kr. Deretter blir det en blanding av branngraver og skjelettgraver om hverandre inntil brenningen helt opphører. I et tidsrom av ca. 2000 år har således denne skikk vært praktisert her i landet. Der synes å være enighet om at den er innført med den sydeuropeiske kultur som kom med metaller, høyere levevis og akerbruk, og noe senere til Norge enn til de sydligere land. Med nye redskaper kunde skogen utnyttas til hus- og båtbygging, og ikke minst det siste har gjort underverker i landets fremskritt. Derfor ser man også så ofte skip avbildet på bronsealderens helleristninger. Det er som om bånd og lenker er løst av en tidligere bundet hånd og fot.

Det som er det slående og overraskende er at denne periode, som av de gamle nordmenn selv ble kalt «Brennealderen» (brennøld), hadde en *stikk motsatt oppfatning* av «nåbergingen» enn vikingtiden. Legemet var ikke nødvendig, ikke ønskelig, selv ikke kraniet eller skjelettet. Alt ble brent og redusert til aske. Der er visstnok trin i forakten for levningene, men disse er uten reell betydning for

Stor bronsealderdysje. Rogaland. Stavanger Museum.

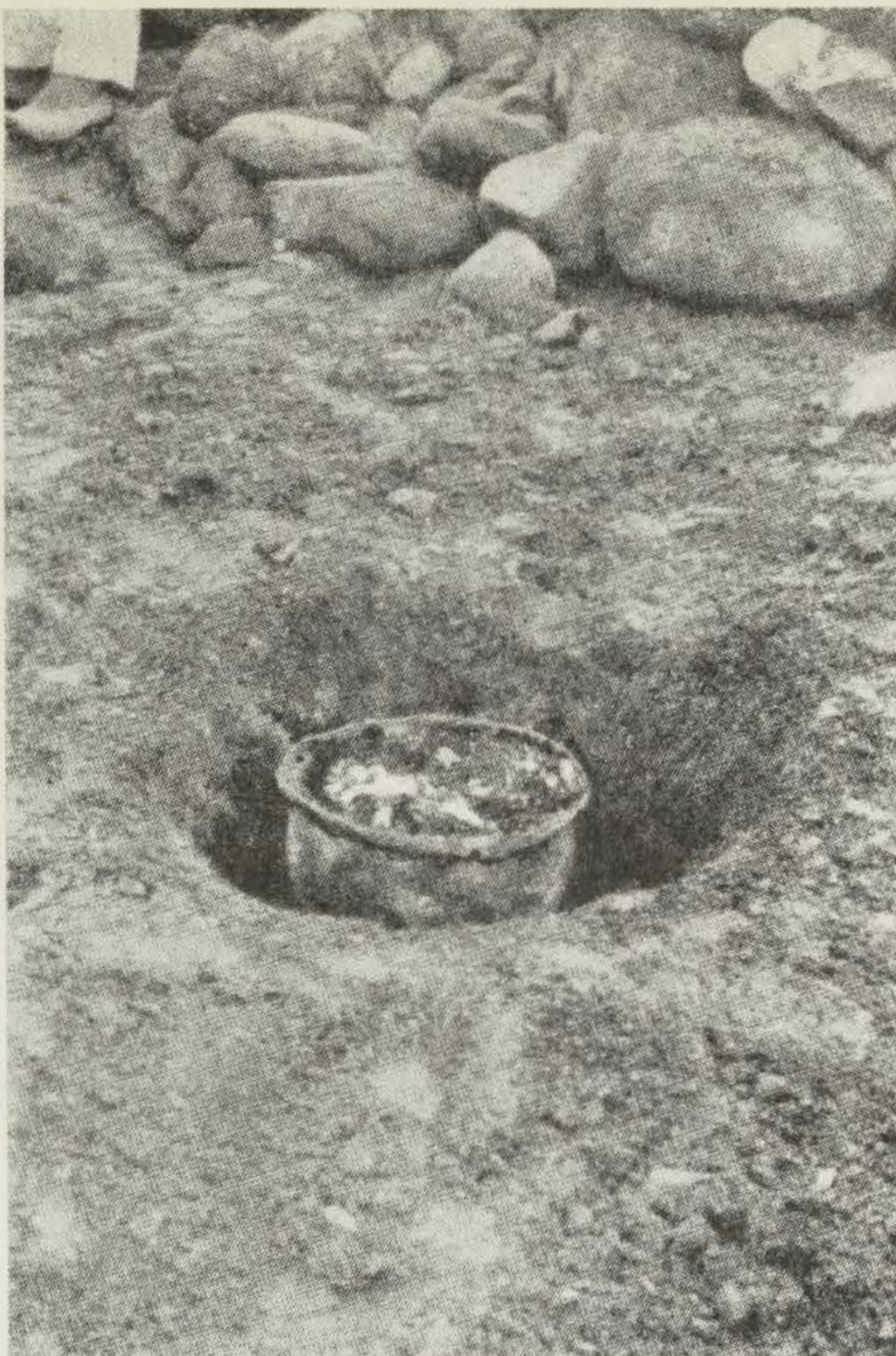
grunnsynet. Den mest likegyldige form besto i å feie brannrester og aske sammen, og «dysje» over med sten. En bedring av denne måte kom med rengjøring og vask av benrestene samt ordnet nedlegning i en muret åpning med eller uten dysje. Det neste trin er plasing av aske og benrester i urne stilt inn i et muret rom og haugsatt eller bare gravd ned i jorden. Til slutt kommer nedlegning av benrester med rikere gravutstyr, med våpen, urner, smykker som viser at der igjen foreligger tankeskifte. Disse siste former ligger også nærmest opp til gravlegningsperioden i tid, idet de faller inn i begynnelsen av den kristne æra.

Om de enkelte detaljer ved fremgangsmåten vet vi lite utenom de opplysninger som er kommet med i de skrevne beretninger. Men alle disse er skrevet ned i den kristne tid og ligger langt borte fra den tid og det folk som brente likene.

Men er det så som arkeologene mener å ha fastslått, at hele denne

bronsealderkultur med likbrenningen kom fra Sydøst-Europa, da er det rimelig at også de former som er kjent derfra fulgte med. Ser vi på den greske skikk som er vel kjent, sto liket bare 3 dager i hus før det ble båret ut. Men ellers kunde selve brenningen utstå til 7. eller 9. dagen. Her i Norge må syvende-dagen ha hatt en gammel hevd, det ser vi tydelig av skikkene både før og etter religionsskiftet. Det skulde ligge temmelig nær å slutte at *det nettopp er under likbrenningen* at de hellige tall for fedredyrkelsen er oppkommet. Brenningen foregikk da på den syvende dag, og selve dødsfesten på den tredevte med avslutning av sørgetiden på årsdagen.

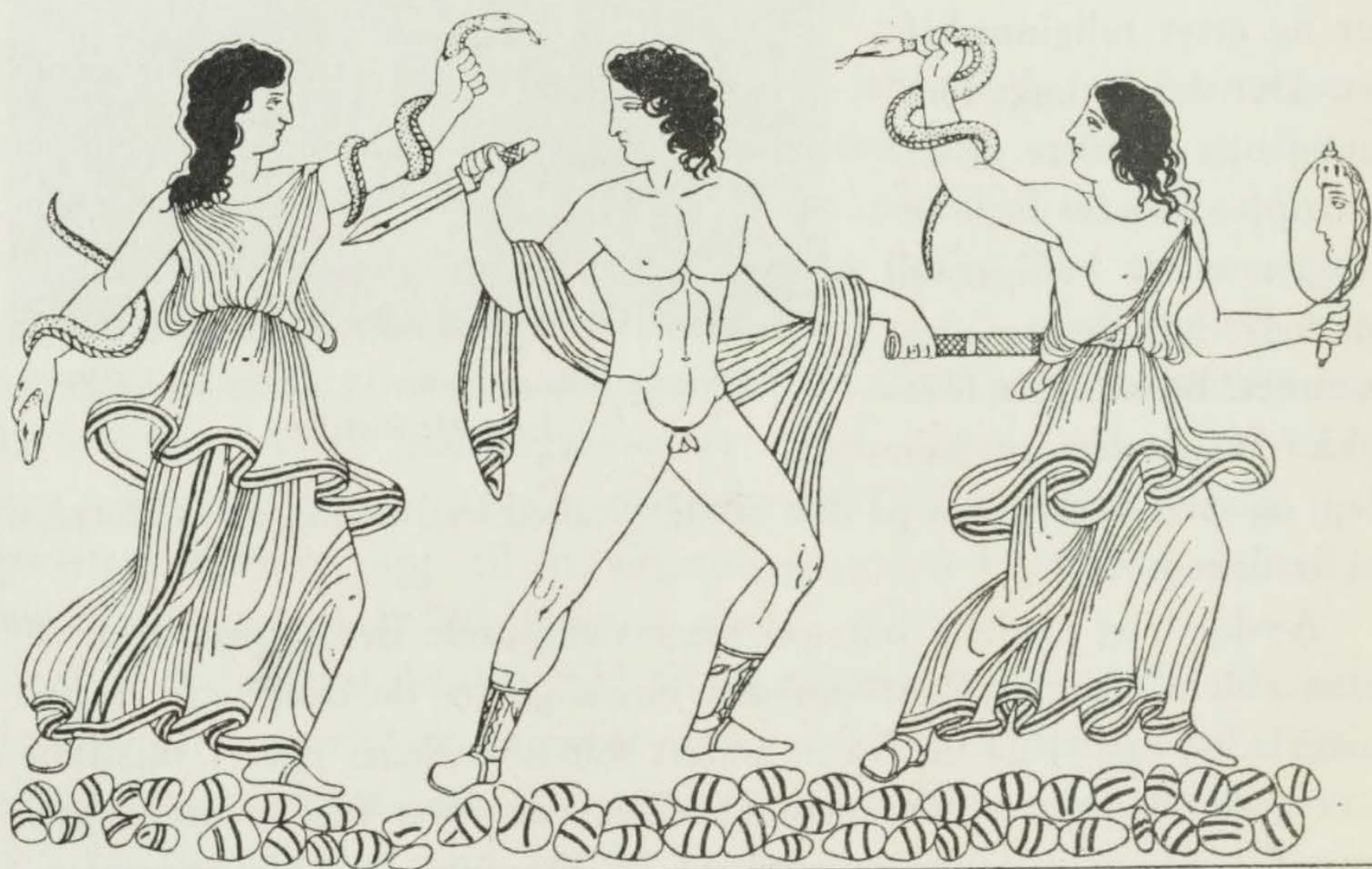
Likrestene nedlagt i urne og dekket med sten.
Foto. H. Shetelig.

Avskjed og renselse har vel vært noenlunde det samme som senere. Men siden tankene om det hinsidige og de døde var så helt anderledes, må vi gå ut fra at meget var anderledes også i skikkene. Gravgoods ble nesten ikke nedlagt. Det var først med svingningene i oppfatningen at våpen og utstyr i de siste perioder ble brent sammen med liket. Kun av og til ble der nedlagt noe i gravene, og da

meget ofte rent symbolske ting, som miniatyrer av våpen eller bruks-
gjenstander. Det var ikke fattigdommen som gjorde det, men den
oppfatning at det ikke var nødvendig eller ønskelig. *Likvaka* var
sikkerlig brukt. Også denne skikk forklares best ut fra likbren-
ningstidens forestilling om fiender og farer som truet de døde. Den
redselsmystikk som vi møter i litteraturen både fra Grekenland og
i vår egen, hørte nemlig hjemme i denne tid. I det greske Hades
hersket stillhet og ro, men utenfor truet uhyret Kerberos, likslukeren,
sjelefortærereren. De truende Erinnyer fór som furier med pisker og
fakler etter sine ofre. Evrynymos var et uhyre med svartblå kropp
som en spyflue; han satt og viste tenner.

I Eddakvadene skildres det landskap de døde skal reise gjennom
med den samme redselsmystikk. Hel er også blåsvart, grum og grå-
dig; hennes fat var hunger, hennes kniv sult. Hunden Garm var

Underverdenens furier, «erinyerne», forfølger en helt som forsvarer seg mot dem.

blodig i bryst og svelg. Ved Nåstranden lå ormen Nidhogg. Fenrisulven med det fryktelige gap hylte så den satte redsel i alle. Uhyret Hyrrokkin red på ulven med ormer til tøyler.

Sal så jeg stande
fra solen fjernt
på Nåstranden,
nord vender dør,
edderdrypp falt
inn ad ljore,
den hall er hengt
med huggormslyng.
— — — Der Nidhogg drakk
av dødningslik,
slet varg der menn (Voluspå).

LIKBRENNING SOM LIKBEHANDLING

Årsaken til likbrenningen har vært meget drøftet. Enkelte har tenkt seg at den døde på den måten ble ofret til gudene. Men som oftest betraktes liket som urent og farlig; det strider derfor mot

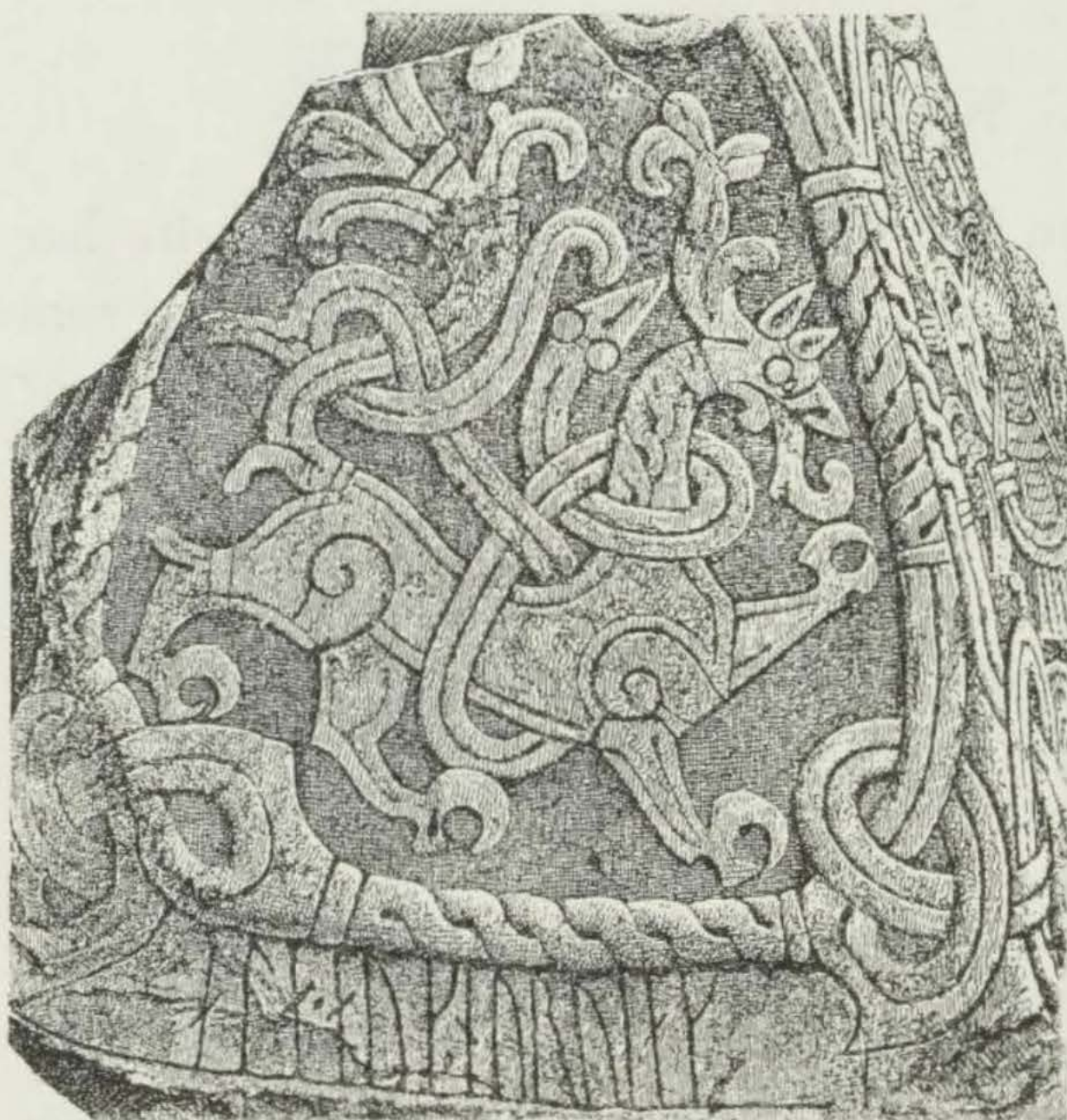

Vasebilde som fremstiller scener fra underverdenen. Man ser den trehodede «hadeshund» Kerberos, som bortføres av Herakles.

den religiøse sed og skikk å skulle ofre lik. Derimot kan levende mennesker ofres ved å drepes. Legemet i seg selv regnes ikke for offer. Andre, særlig representert ved arkeologen Sophus Müller, har ment at likbrenningen skyldtes høyere og renere forestillinger om mennesket og det hinsidige enn de stenaldermenneskene kjente til. Legemet skulde etter dette syn betraktes som et mindreverdige element som bare var til hinder for det høyere menneske, og den naturlige konsekvens ble derfor at man ødela det helt. At likbrennerne hadde helt andre forestillinger enn stenalderens gravleggere er sikkert; men mer enn usikkert er det om oppfatningen av kroppen som en hindring for full utfrielse av det høyere menneske lå til grunn.

Her kan man spørre: For hvis skyld ble liket brent, for den dødes skyld og til hans beste eller for de gjenlevendes skyld og til deres beste? Dersom den

Slange og fabeldyr i kamp. Jellingestenen. Danmark.

ovenfor siterte oppfatning av Sophus Müller er riktig, skjedde likbrenningen til beste for den døde. Og uten tvil må hovedmotivet søkes her. Men allikevel er ikke spørsmålet dermed løst. Og det tør nok være at det også kan ligge et betydelig hensyn til gjenlevende til grunn, som vi skal se. I stenalderen, før likbrenningen begynte, mener man å merke en overhåndta-

Likrester satt ned i muret grav. Siste periode av bronsealderen. Foto. H. Shetelig.

gende frykt for attergangere. Hele kontinentet skulde være besatt av en panisk skrekk for de døde. Og midt i denne nød kom likbrenningen som den store redning. Dette kan dog umulig holde stikk. Religionshistorien lærer oss at det er av *kjærlighet* til de døde fedredyrkerne holder forbindelsen med dem ved like og endog har altere og bilder inne i beboelseshuset for dem. Ja, ennå mer: fra gammel tid praktiserer man også på utallige steder og til alle tider — også i vår tid — gravlegning av døde i selve beboelseshuset. Det kan derfor ikke være av skrekk for de døde, selv om den nok kan ha spilt inn, men av helt andre grunner at likbrenningen fikk en så alminnelig utbredelse og holdt seg så lenge.

Her kommer religionsforskningen oss til hjelp. *Likbrenbrenning* er *likbehandling*, og denne igjen er basert på hinsidighetsforestillingerne.

Alle folkeslag som bruker midlertidig gravlegning for å rense skjelettet, like fra persernes liktårn, hvor ådsselfuglene besørget renselsen, til indianernes vindtørking på stillaser, setter forråtnelsen i

forbindelse med *den dødes reise*. Så lenge dekomposisjonen av likets bløtdeler foregår, befinner den døde seg i en kritisk mellomtilstand, svak, hjelpeløs og uferdig. Likbrenningen var derfor en radikal måte å løse forråtnelsesproblemet på, og den må ha hatt til hensikt å gjøre prosessen kortest mulig. Samtidig avskar den alle muligheter for attergange. Endelig må den også ha stått i forbindelse med den dødes reise til det hinsidige og være tenkt som en sikkerhetsforanstaltning overfor fiender. Først på bakgrunn av disse forhold blir likbrenningen «*nåbergning*». Likslukerne og uhyrene hadde ikke lenger noen makt til å anfalle de brente døde. Disse hadde ikke lenger et legeme som kunde slukes eller forfølges, de var opphøyet til en høyere klasse av vesener. For etter alt å dømme tenktes de som *luftånder* med tilhold i astralregionen. Bronsealderen synes ikke å ha kjent noe til et underjordisk Hel.

I vikingtiden var oppfatningen at gjengangere kunde uskadeliggjøres ved å brennes. Men dette kan ikke være den samme tanke som drev frem likbrenningen. For dens utøvere var det legemet som hindret en hurtig og sikker inngang i dødslandet. For gravleggerne var det kraften i liket som var farlig for de levende. Man må derfor ikke blande sammen disse helt forskjellige motiver. I en av sagaene berettes om en tryllekyndig kvinne som het Gyda. Hun døde, og hennes begravelse bød på store vanskeligheter. Alle naboer og slektninger flyktet av skrekk for henne. Bare sønnen Audun og hans venn Torgils ble igjen alene med begravelsen. De laget en sterk kiste med kraftige bæregrep. Men på veien til gravhaugen begynte kisten å gi seg, grepene brast og liket kom ut. De to menn var usedvanlig sterke, men de hadde sin fulle hyre med å få liket frem til graven. På grunn av hennes styrke og farlighet bestemte de seg for å brenne liket istedenfor å begrave det. Og det gjorde de så. Men for å være absolutt sikre holde de begge vakt inntil bålet var brent ut.

Som svar på det ovenfor stilte spørsmål, om til hvis beste likbrenningen ble foretatt, for de avdøde eller de gjenlevendes, kan vi således svare at den først og fremst *gjaldt den avdøde*. Men den danske arkeolog Sophus Müller rammer ikke målet når han fremholder at tilintetgjørelsen av liket skjedde fordi forestillingen om mennesket og dets vesen etter døden gjorde legemets fortsatte eksistens likegyldig eller snarere skadelig for den fulle frigjørelse. Likbrenningen hadde som formål først og fremst å *forkorte den kritiske mellomtilstand* som ble *satt i forbindelse* med forråtnelsen av liket. Dessuten tør den nok også til sine tider ha virket som en sikkerhetsforanstaltning mot attergange.

Og på bakgrunn av denne skikk kan vi da gå ut fra som temmelig sikkert at brenningen av likhalm, seng- og gangklær i den følgende periode var en refleks av den gamle rotfestede likbrenning. Ved begravelsen hadde man vennet seg til å skaffe en masse brensel og redusere alt til aske. Dette var en både krevende og omfattende handling. Ved hauglegningen ble der et tomrom etter denne, og i kraft av vaneloven måtte allikevel noe brennes. Forklaringen som vi anførte foran for likhalmen, om ro for den døde, kan nok ha spilt inn, men den kan også være oppfunnet etterpå.

Redselssymbolikk. Osebergfunnet. Menneskeskikkelser i kamp med slanger og monstre.

Vi har en skriftlig beretning om likbrenning fra den siste periode. Den forteller om en varjaghøvdings bisettelse i Russland. Varjager var navnet på de skandinaviske, helst svenske kolonister som hadde slått seg ned der øst. Og det er en arabisk reisende som har skildret begivenheten så langt han forsto den. Den gir altså ikke noe bilde av den alminnelige norske fremgangsmåten, men kaster dog lys over bruken innenfor aristokratiets og vikingenes krets.

Den døde ble utstilt i ti dager før brenningen. Fortelleren sier at han ble lagt i en foreløbig(?) grav. I den tiden sydde man hans reiseklær. Og det kan man nok tro, for det er også meldt i sagaene at de døde fikk de beste klær på seg.

Hans eiendeler ble utloddet før bisettelsen. Dette er uforståelig og unordisk, og er derfor et fremmed trekk. To parter skulde gå til arvingene, en part til utgiftene ved festlighetene. En kvinne ble utsett til hans ledsagerinne, og både hun og liket ble ført ombord i et skip. Der var utskårne støtter ved skipet. Man brakte ombord mat og drikke, kjøtt, brød, løk og velluktende urter. En hund ble drept og kastet inn i skipet, to hester som først var drevet i sprang til de var våte av svette, ble drept, partert og likeledes kastet inn i skipet. Til slutt ble piken kvalt. En av de dødes slektninger gikk så baklengs med en brann og tente ild på skipet.

Over branntomten ble der kastet en haug og utskårne støtter reist på haugen. Der ble skåret navneruner (navn) i dem. Alt dette kan man godta, for med unntagelse av brenningen ligner hele skipsutstyret det som er funnet i Norge fra vikingtiden i slike skip.

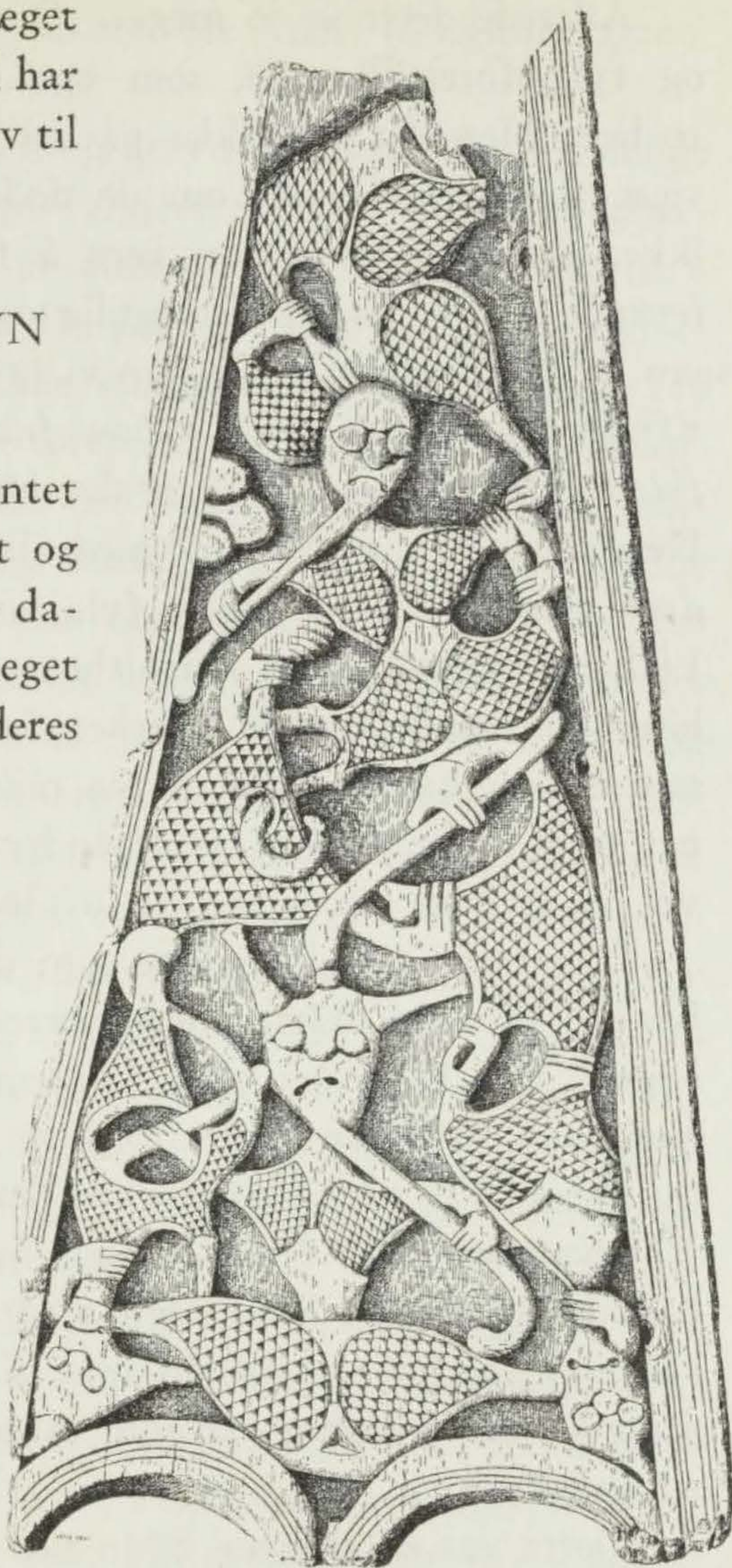
Men i alminnelighet har det nok gått meget enklere for seg. Vanskeligheten har vært å skaffe ved til så sterke bål som trengtes til en gjennomført likbrenning. Av regnskapene for brenning av hekser ser man at der ble beregnet flere favner. Således bruktes til brenningen av Barbro Bjelland fra Sokndal (Dalane) 6 store båter med ved. At hver båt tok over $\frac{1}{2}$ favn tør være sikkert. Det minste

som ble brukt var derfor 3 favner, men sannsynligvis har det vært meget mere. I det hele synes det merkelig at man på det trefattige Vestland har kunnet samle så meget vedfang til dette bruk. Uten tvil har man derfor også måttet bruke torv til likbrenningen.

LIKBRENNINGSTIDENS SYN PÅ MENNESKET

Tilbedelsen av fedrene led intet skår i den tid kroppen ble brent og graven ignorert. Sikkerlig hadde datidens fedredyrkere tvertom meget større tanker om sine døde og deres evne til å hjelpe enn vikingtidens materialister. Men vet vi da noe om deres religion og kan vi uttale oss om deres syn på mennesket? Så særdeles meget vet vi ikke. Men en ting er sikkert: at tiden hyllet en dualistisk oppfatning i motsetning til den etterfølgende tids monisme. For så vidt har den danske arkeolog Sophus Müller og hans meningsfeller rett i at tiden hadde meget høyere og renere forestillinger om «sjelen», menneskets annet jeg, enn vikingtiden. Legemet kunde

Dekorasjonsmotiv med trolske skikkelser.
Osebergfunnet.

forgå, for det konstitutive element for det liv som skulde leves etter døden, var grunnlaget på et annet plan.

Allerede dette er jo meget. Det tillater oss å trekke frem vord- og fylgjeforestillingene, som også nettopp bygger på menneskets to-het. Men det kan ikke påvises at noen av disse betegnelser har vært alminnelig brukt om de døde. Det behøves imidlertid heller ikke, for dersom vi kan lære å forstå hva tiden tenkte om det *levende menneske*, er det mulig også å få lys over hva det tenkte om *det hinsidige*. Derfor kan vi ta utgangspunkt i forestillingen om «*fylgjemennesket*» som *typen fra bronsealderen og likbrennings-tiden*. Og vi kan fastslå at det ble oppfattet som et *dobbeltvesen*. Den del som var beslektet med eller identisk med fylgja, *var unndratt døden*. Videre måtte fylgja være tenkt som en slags luftånd. Likbrenningen krevde simpelthen som forutsetning en form av det hinsidige menneske som hverken kunde skades av ild eller våpen og som uskadt kunde fortsette sin reise i luftregionen. Av volvens evner til å lokke «leikende luftånder heim til sin egen hug og ham», vet vi at man har kjent til luftånder.

Den samme ånd og tone som de høyt utviklede indere la i sine bønner til Agni-ilden, som overtok den dødes legeme, har iallfall i noen grad behersket også de germanske folks oppfatning: «Brenn ham ikke, svid ham ikke, fordærv ikke hans hud eller kropp. Når du Ild (Jatarveda) har formet ham, så send ham da til fedrene. Når han begynner den siste reise, må han da bli gudenes undergivne! Bukken er til dig, brenn den med heten; den må din glød, din lue fortære. Men denne må du føre til de lykkeliges verden. Slipp ham atter løs hos fedrene; han som ofret til dig, vandrer med offergaver til fedrene.»

Dette var en skreven bønn ved likbrenningen, og vi får et klart inntrykk av den prosess som tenktes å foregå.

Et svakt ekko herav lyder i Ynglingesagaen når det sies at det

var den tro at jo høyere røken steg av likbålet opp i luften, desto høyere var den i himmelen(?) hvis lik var brent, og jo mer gods det ble brent med ham desto rikere ble han (Ynglingesagaen, kap. 10).

Men tenker vi på likbrenningen og gravutstyret, er der vel neppe noen form som er så skikket som fylgjetroen til å motvirke gravutstyr og gravskikk. Fylgjen er et altfor åndig og lett vesen til å behøve tungt menneskelig utstyr. De perioder som oppviser de enkleste gravformer, skulde derfor falle sammen med den sterkeste tro på et åndigt, høyere jeg. Dette fører oss til *brannflakenes epoke*. Fylgjemennesket skulde med andre ord være å finne helt fra stenalderen til jernalderen. Og bak dens dunkle omriss skulde vi da kunde finne igjen de avdøde som ble dyrket og æret som overnaturlige vesener. Men siden graven ikke tiltrakk seg noen oppmerksomhet eller interesse, må kulten ha foregått andre steder, i det fri eller i hus. Og leter vi etter slike steder, møter vi horget, stenalteret som en gammel, halvglemmt form for helligdom. Og i husene på denne tid vet vi av de gamle lover at der har vært alter og kultstøtte. Derfor nødes vi også til å søke religionens sentrum der. En slik åndeaktig form for sjel, som religionsforskerne kaller «frisjel», tenktes også å kunne ta bolig i støtter som innvies til den. Og av dem er der mange blant primitive folk. Derimot passer ikke vikingtidens *nåe* til støttekulten. Nåen er sitt eget bilde, trenger ikke rom og identifiseres ikke med støtter uten i forbindelse med den praktiske kult. Men da blir støtten å betrakte som et alter og ikke som bolig for den døde.

Fylgjetroen må som tidligere nevnt også settes i forbindelse med dødslandet i astralregionen. Og med denne mulighet får vi en merkelig bekreftelse på hele rekken av foregående slutninger, idet vi møter en art halvglemte vesener, som Eddakvadene nevner i annen rekke etter gudene, nemlig *alvene*. De er lyse og lette og holder, ifølge de tradisjoner som ennå Snorre kunde nedskrive i det 12. år-

hundre, til i Alvheim i luftregionen. Det slør av halvglemsel som hviler over alvene, passer også nettopp til en så langt tilbakeliggende tid som bronsealderen.

ALVENE

Men kan det også bevises at alvene har vært mennesker og at de er identiske med bronsealderens og likbrenningtidens hellige avdøde?

I Norge har vi dessverre lite materiell til å besvare dette spørsmål med. Vårt språk har forandret seg og kastet bort så mange navn og uttrykk som ikke lenger var kurante, blant annet også alvenes. Det er kun visse formasjoner i landskapet, de såkalte «alvanser» som minner om dem, men ingen har erindring om hva «alvene» eller «dansen» var for noe. På den tid islendingene grunnla det islandske samfunn i 900-årene og tok med seg navn og språk fra Norge, må det allikevel ha vært kjent og brukt. For i sagatiden ble der blotet til «alv» både inne i hus og ute på haug. Senere er alv gått over til å bety noe nær det samme som underjordiske og hulder på Island. Her i landet er minnet om alvene samlet i «dansene» og i betydningen luftånder. Navnet forekommer også i andre europeiske språk i betydningen luft- og vannånder. Men vann- og luftånder dyrkes aldri i husene, så likhet i navn betyr ikke her likhet i gavn. Og når Eddakvadene nevner «alle æser og alver», så er det heller ikke som luftånder og luftalver, men som mektige vesener. At visse personer blir til «alv» ved sin død, nevnes også i litteraturen, således Olav Gudrødson på Geirstad. Han skulde endog være blitt reinkarnert igjen i Olav den hellige. Vi har også i en islandsk saga hvor det sies at i en haug der det *bodde* alver kunde man ved å ofre en okse og lage gjestebud for alvene få hjelp mot sår og sykdom. En Torvard som gikk med store sår, benyttet således anledningen og ble helbredet. Her er alvene simpelthen iden-

tifisert med alminnelige haugbuer. De gamle «alvadanser» her i Norge er nok også gravminner og kultplasser. Muligens kommer «danse»-navnet av leken på stedet når der ble holdt religiøse samlinger. De fleste av dem er stensatte, og det er ofte små anlegg i forbindelse med dem. Dessverre foreligger det ingen samlet beretning om disse ting, noe som unektelig hadde vært av betydning.

STENALDERENS GRAVSKIKK

HAMSKIFTETROEN

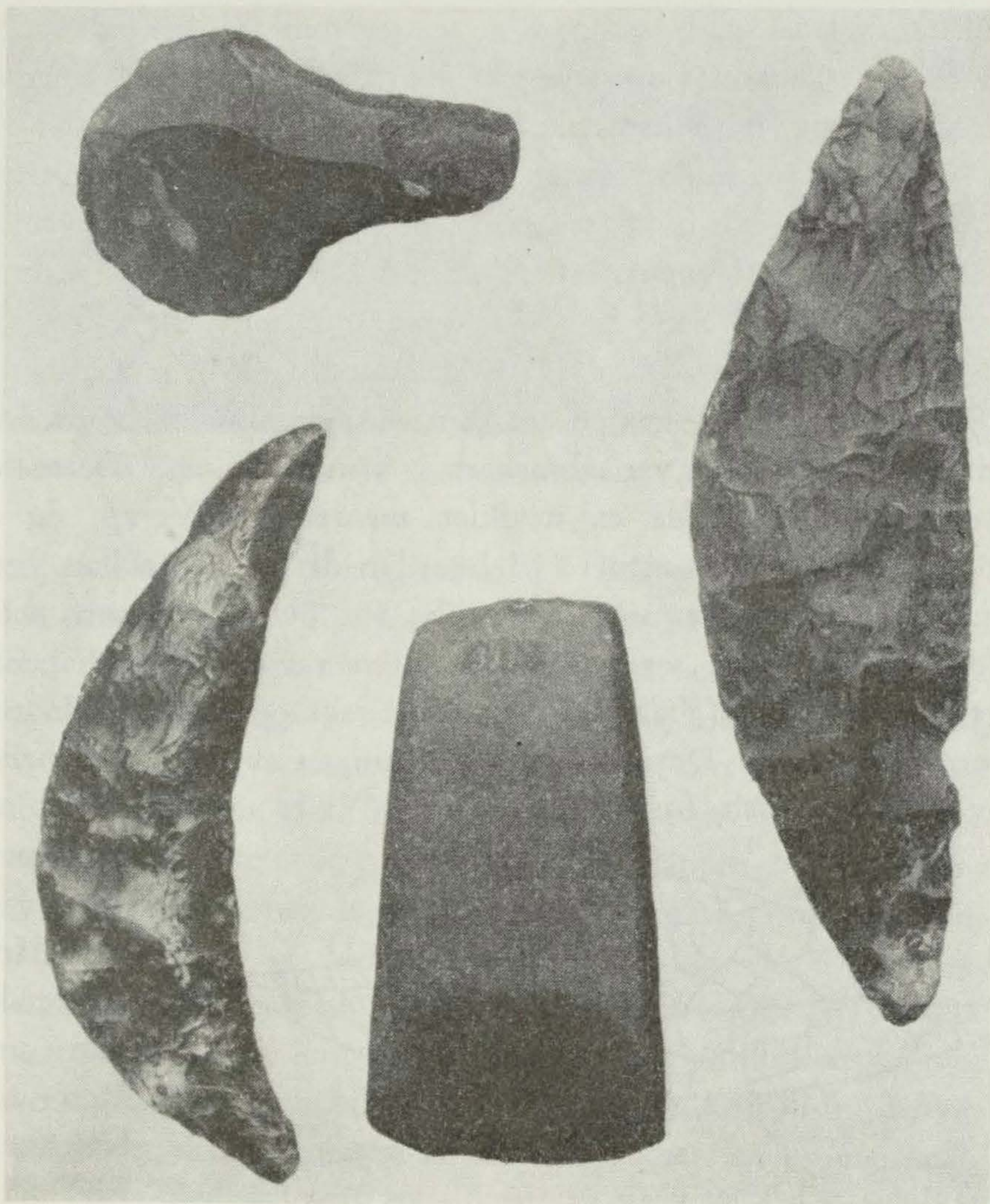
Før likbrenningen ble fast skikk, har vi imidlertid hatt en lang periode i stenalderen med *gravlegning*, og selv om der foreligger brudd på utviklingen også mellom disse to perioder, så var dog bruddet langt lempeligere enn ved likbrenningen og vikingtidens gravskikker. Stenalderfolket har i arkeologisk henseende etterlatt seg et større antall gjenstander enn de senere perioder, og deres etterlatenskaper går like tilbake til den arktiske periode. I den siste del av stenalderen var der allerede fast busetning med februk og muligens et begrenset akerbruk. Men ellers er stenalderfolket fiskere og jegere. De levde nær naturen og har sett på livet og kreftene stort sett som nulevende primitive jeger- og fiskerfolk. Religionsvidenskapen, som i de senere år har gjort så store fremskritt i utforskningen av de primitive folks liv og tankegang, kan derfor også i mangt og meget følge disse forhistoriske slekters spor i den arv de har etterlatt seg. Så overraskende det høres, kan vi trekke opp et like så tydelig bilde av veidefolket med dets religiøse syn, deres oppfatning av mennesket og maktene som av bronsealderfolket, fordi det første var så meget enklere sammensatt.

Den arv som stenalderfolket etterlot til slektene som fulgte, var rik på mange måter, og fordi den var helt igjennom preget av forholdet til naturen, kan den betegnes som religiøs naturalisme. Det

sterkeste uttrykk for denne var *hamskiftetroen*, og den gikk som arv over til etterslekten i mange ledd. Dette gir oss også et sikkert utgangspunkt for bedømmelsen av *stenaldertidens religiøse type* som *Hamskiftemenneske*.

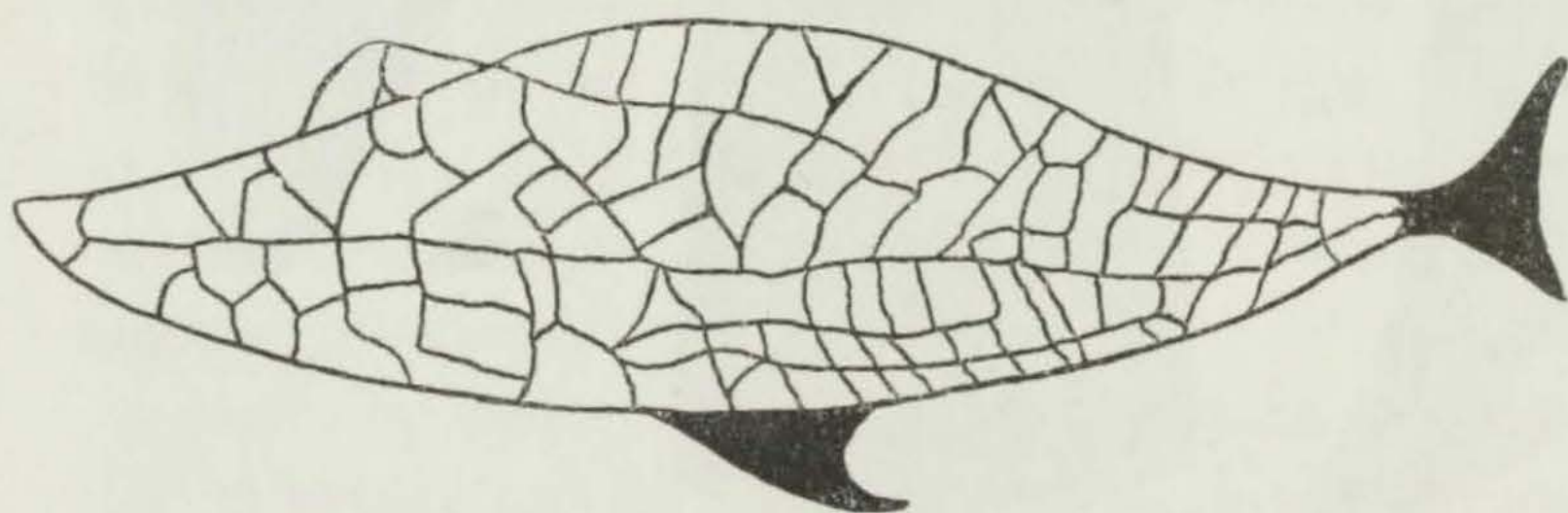
Denne type lignet sannsynligvis vikingtidens deri at der ikke

Redskaper fra stenalderen: sigd, øks, kniv og skrape. Stavanger Museum. Disse ting gir med engang inntrykk av hvilke vanskeligheter veidefolket kjempet med i sitt daglige liv.

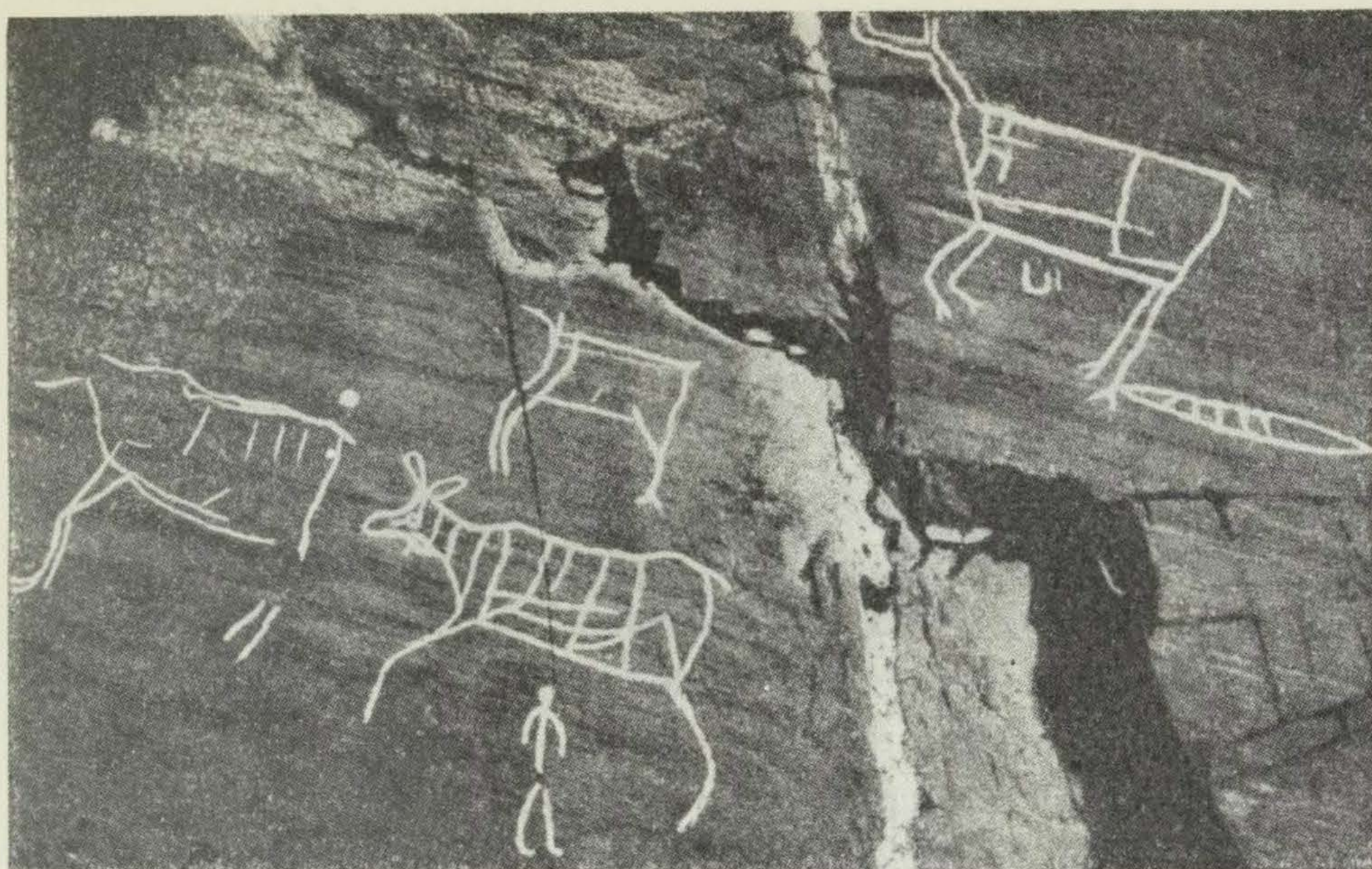
ble gjort noen forskjell på kroppen og sjelen. Også stenaldermennesket var antropologisk talt monist, men det var den store forskjell at hamskiftet forutsatte at det kunde gis mange forskjellige former. Når Loke tok skikkelse av en laks, så *var* laksen Loke. Når Volsungkvadet lar Siggeirs mor opptre i elgeskikkelse, da *var* hun det og ikke noe annet. Ham betyr ytre bedekning, utseende. Det må derfor ikke forveksles med personens annet jeg som fylgjen og vorden. Det er først i tiden for fylgjetroen at man lar individet selv ligge dødt og bare lar fylgjen ta hamen på seg. Men denne dualisme synes ikke å ha vært oppkommet i stenalderen. Den enkle og primitive form for hamskifte har holdt seg langt ned i tiden. I gudemytologien er det alminnelig at guder, jotner og tusser bytter ham på samme måte som mennesket. Selveste Odin opptrådte som fugl, fisk og orm. Loke opptrådte som merr, sælhund, laks osv. Jotnen Tjatse som ørn. Oksen «Harri» var hamen av en mann; da den ble drept døde også mannen. Personen var absorbert i hamskikkelsen. Dette viser at stenalderfolket hadde et utviklet *metamorfosebegrep*, og det vil lønne seg å se litt nærmere på hvordan dette begrep kan være oppstått. Først og fremst må man ha for øye den kamp veidefolket førte for å skaffe seg føden. Naturen var hard, redskapene i høy grad primitive og alt avhengig av hva jakt og fiske kunde innbringe for anledningen. Dernest var oppfatningen av forholdet mellom dyr og menneske helt forskjellig fra vår. Vi er individualister og føler

Fisk (laks?) på helleristning fra Drammensfjorden. Foto. Engelstad.

vårt menneskeverd og avstanden fra den lavere skapning som umåtelig. Men for den tids mennesker var der ingen

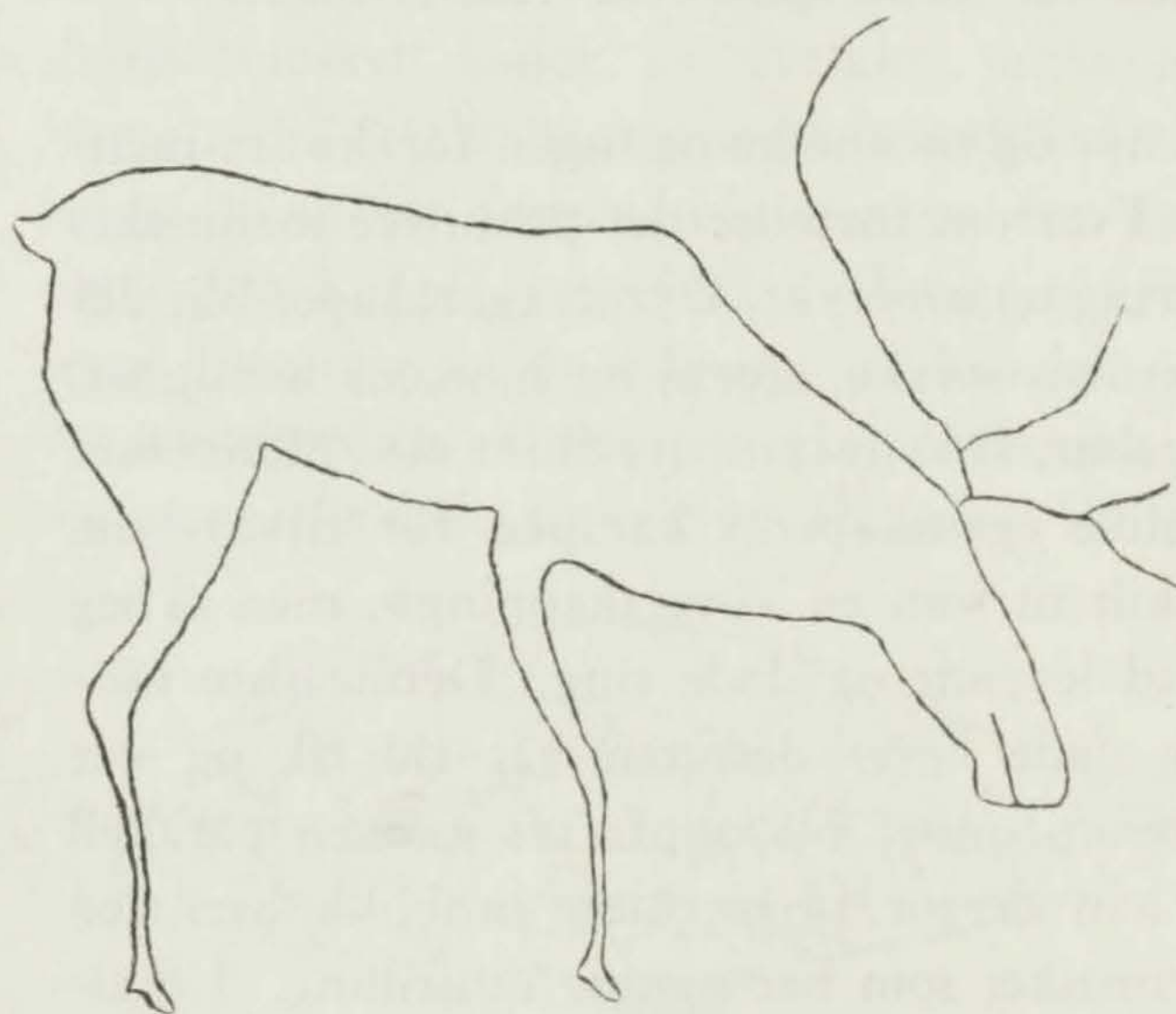
Dyrebilder fra helleristningene ved Sjømannskolen, Oslo. Foto. L. Smestad.

uoverstigelig kløft mellom dyr og menneske og ingen forakt fra menneskets side overfor dyret. Tvertom forteller det primitive menneskes forhold til dyret om beundring og ærefrykt. Dyrets egenskaper blir det misunt: ulvens villhet, bjørnens styrke, elgens og hjortens hurtighet, revens list, selens frie bevegelser, fiskens lynsnare flukt osv. Mennesket ønsket selv å kunne eie slike egenskaper i kampen for tilværelsen. Det følte seg heller ikke skilt ut som en «overskapning», men så seg til alle sider forbundet med levende og døde ting. Denne siste inndeling mellom levende og døde hører dessuten vår tid til, og var ukjent i steinalderen. Dyresamfunnet ble oppfattet som en parallell til det menneskelige. Vi kan derfor få nærmere innblikk heri ved å undersøke nulevende mennesker som har samme innstilling. I Sydøst-Asia betraktes således tigeren enten som hamen av et menneske eller som et vesen med liv og innretninger omtrent som menneskenes.

Dyrene har hus med taksperrer av menneskeben, dekket med menneskehud og kvinnehår, de bor i byer, har høvdinger og råd osv. Ved siden av tigreren lever elefanten, villoksen, villsvinet, hjorten, krokodillen i lignende samfunn. Indianerne tenkte seg bjørnen som jeger og nomade med hus, lys og diverse gjøremål om vinteren. Og til slutt — dyrene kan også skifte ham og opptre i helt annen skikkelse, av og til i et annet dyrs, av og til i et menneskes.

Denne samme innstilling må stenalderfolket, i ethvert fall veidefolket, ha hatt, ellers vilde de ikke ha kunnet bygge sin oppfatning på hamskifte med dyr. De tilhørte derfor gruppen *kollektive naturmennesker*. Enhver form for individualisme lå uendelig fjernt fra dem, de følte seg bare som levende skapninger sammen med alle andre. I religionshistorien kalles dette kulturnivå for *totemisme*. Denne religionsform bygger på forbund og slektsskap med, ja nedstamning fra dyrene. Og de dyreavbildninger som veidefolket har

Ren fra Ankenes. Ofoten. Helleristning fra stenalderen.
Foto. G. Gjessing.

etterlatt seg her i landet, synes med sikkerhet å kunne betraktes som totemdyr. Dermed har vi imidlertid en forbindelse med andre historiske folk rundt omkring den nordlige polarsirkel som også har tilhørt og delvis ennå tilhører gruppen veidefolk med totemisme. De har samme kulturutvikling, lever under samme naturforhold som våre arktiske

Nord-amerikansk dobbeltmaske som viser hvordan indianerne tenkte seg hamskiftet.

stenaldermennesker, og de må derfor forutsettes også å ha fellesskap i religiøse tradisjoner med dem. Dette forhold skulde derfor kunne utnytted til å lette tolkningen av symboler som skriver seg fra de nordiske folks eldste overleveringer.

For det hinsidige menneske har ikke ham og hamskifte direkte interesse, men ved de flytende grenser til alle sider åpner der seg muligheter både for å forklare redselsmystikken i bronsealderen og forvandlingsmulighetene etter døden. Det vilde ikke være overraskende om stenaldermennesket, som levde i en så sterk natursymbolikk og med forestillinger som dette med hamskifte, også først hadde skapt alveforestillingene. Eskimoer, indianere og nordasiatiske folk som fremdeles deler hamskiftetroen, har også samtidig forestillinger om lange reiser til dødslandet, lykkelige jaktmarker og et ønskeland hinsides. Særlig dette med *reisen*, som vi skal komme tilbake til, må skrive seg fra denne tid; for det har ikke vært noe utpreget emne i den kultur som innvandret fra Asia og Sydøst-Europa i bronsealderen. Emnet synes med forkjærlighet å ha vært behandlet av *nordlige* folk.

LIKBEHANDLING

De eldste graver vi kjenner, er boplassgraver. Det kunde synes å være en barbarisk skikk å begrave likene nær bostedet, men skikken forekommer både hos halvsiviliserte og primitive folk. Sannsynligheten taler for at det bare dreier seg om en midlertidig begravelse og altså mere var en *likbehandling*. I boplasser fra Mellom-Europa har man nemlig funnet kranier og skjelettdeler bisatt i huler som også var bosteder. Etter forråtnelsen ble liket tatt opp, rensset og satt i familiegraven. Ellers ble likene i den yngre stenalder lagt i en muret hellekiste og tildekket. De store familiegraver som man har funnet i sydligere land, har ikke vært brukt i Norge. Stenkretsene og de stensatte graver skriver seg fra den megalitiske tid. Det var en blomstringstid med invasjon av nye redskapstyper og former som er utbredt over hele det sydlige Norge. I flere stenkretser finner man gravkammere, men da alt innhold er fortæret, kan de ikke gi megen beskjed om det folk som bygde dem. Etter analogier fra andre

Elg. Totemlignende dyrebilder på gotlandske gravstener.

land må disse stenkretsgraver imidlertid ha hatt noe med familie og forsamlinger å gjøre, selvfølgelig da alltid i forbindelse med de avdøde stamfedre. I stenaldergraver og bygninger kan man fastslå en bestemt orientering mot nordøst og

nord. Dette er ellers gjerne forbundet med forestillingen om en himmelport eller inngang til dødslandet i retning av soloppgangen. Vi er derfor berettiget til å tro at også stenalderen hadde en mening med denne orientering mot nord og nordøst. Lå deres dødsland i den retning? Dersom det er så at også stenalderfolket delte alvetroen, kaster dette et merkelig lys over en gåtefull inndeling av disse alver i svartalver og lysalver. Det ligger da nær å anta at det er likbrenningstidens høye vurdering av sin egen gravskikk i motsetning til den tidligere stenalder-praksis som førte til at man kalte de brente for lysalver, de begravne for svartalver. Men i og for seg har denne inndeling ingen religiøs hovedinteresse.

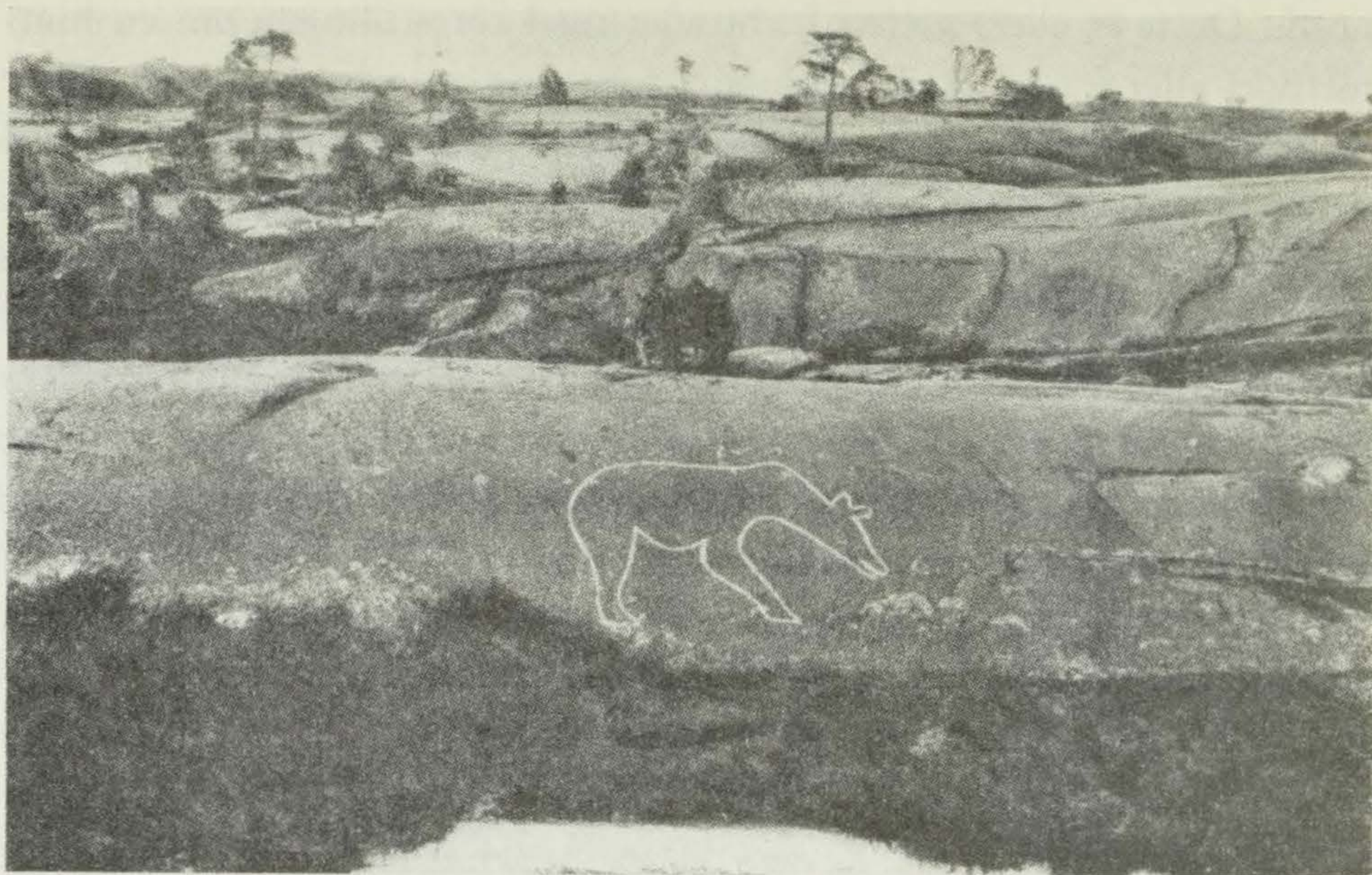
OVERSIKT

Hermed har vi fått et innblikk i norsk folkeliv fra den arktiske stenalder og fremover til tiden før religionsskiftet. Det blir på den måten mulig å forklare mange gåtefulle og hittil uforståelige trekk i folkets tankegang og religion. Det er alle forskeres samstemmige mening at befolkningen fra den eldste tid er vesentlig identisk med den samme språkætt og rase som ennå lever i landet. Kun at det fra tid til annen har funnet sted innvandringer fra syd og øst. Tankegods såvelsom kulturgods, redskaper og tilpassede former i hus og bohave er overlevert fra det ene århundre og det ene årtusen til det

And. Totemlignende dyrebilder på gotlandske gravstener.

Bjørn. Helleristning i Efjord, Nordland. Foto. G. Gjessing.

annet. Det er derfor intet underlig i at der fremdeles lever minner i folketanke og språk fra de svunne tider.

Den eldste religion var, som vi har sett, naturalistisk. Mennesker og dyr gikk så å si sammen i et felles liv. Og levende og døde hadde ikke mindre, snarere mere med hverandre å gjøre. Det er jo meget som tyder på at de gigantiske naturmakter, som senere ble kalt jotner, da representerte de høyeste guder. Av dem var noen gode, andre onde eller farlige. Selv mytologien har jo fastholdt tanken om de vise og rike jotner som blandet seg med æserne, til tross for at ellers alle jotner ble betegnet som gudenes (æsenes) fiender. Æsene, dvs. visse kulturguder som fulgte invasjonen fra syd, ble først kjent senere i bronsealderen, og andre guder først i den kristne æra.

Bronsealderen frigjorde seg litt etter litt fra det naturalistiske standpunkt og antok den dualistiske oppfatning av mennesket som

bestående av to vesensdeler, men beholdt hamskiftetroen i modifisert form. Det ble ikke lenger personen selv som forsvant med hud og hår i hamen, kroppen lå bare som livløs under hamskiftet, mens fylgjen, ens annet jeg, tok ham på seg og opptrådte uavhengig av kroppen. Gudehelten Odin skildres derfor således i Ynglingesagaen: «Odin skiftet ofte ham, da lå legemet som sovnet eller dødt, men han var da fugl eller dyr, fisk eller orm, og fór på øyeblikket til fjerne land.» Ennå så sent som i Eddadiktenes tid ble hamskifte betraktet som lovlig og normalt, men i sagatiden har der funnet sted et nytt tankeskifte. Hamskiftet betegnes heretter som abnormt og tilskrives uhyggelige og unaturlige krefter. Det overlates helst til seidmenn og abnorme personer. Men man *trodde* likefullt på muligheten av å opp-
tre i en annen ham.

Hester. Totemlignende dyrebilder fra gotlandske gravstener.

Verdensbildet har også skiftet i løpet av disse store epoker. Dødslandet i astralregionen skriver seg enten fra bronsealderen og likbrenningen eller fra steinalderen. Det hviler på et såkalt vertikalt verdensbilde med sfærer som går i dybden og høyden. I Eddakvadene har dette fått uttrykk i de 9 heimer eller verdener, den ene over den annen. I vikingtiden og på den tid da gudemytologien skapt, opptrer forestillingen om det horisontale plan med den flate jordskive og gudeheimen i sentrum, mannaheimen utenom denne, og jotun- eller tusseheimen ytterst i periferien. Det var oldtidens bilde av jorden som en bakstehelle eller et utbredt plan som lå til

grunn. Og når vi skal forstå de religiøse forestillinger, må også disse ting holdes klart for øye. Der hersker ingen uniformitet i det religiøse. Tvertom er der variasjoner og bølgegang, bevegelser frem og tilbake. Denne siste del av vår fremstilling har derfor særlig tatt sikte på å få mere klarhet over de vekslende epokers syn på mennesket selv, forat vi med større sikkerhet skal kunne trekke korrekte slutninger om dets religion og tro på livet etter døden.

D Ø D S L A N D O G D Ø D S R E I S E

HVOR KOM DE DØDE HEN?

Det foregående har vist at de forskjellige epoker har hatt temmelig avvikende skikker og syn. Hva som har vært felles for alle er det *religiøse forhold* til de avdøde. Disse er blitt betraktet som høyere vesener og har mottatt æresbevisninger og tilbedelse på samme måte som andre usynlige makter med evne til å skade eller hjelpe. Det var kun i den første svake mellomtilstand etter døden at de selv måtte få hjelp og daglig omsorg fra de gjenlevende.

Det er da innlysende at på spørsmålet om hvor de døde kom hen, vilde de forskjellige epokers mennesker gi forskjellige svar. I vår mytologi er vi blitt vant til at de døde enten tenktes å komme til Hel eller til Valhall. Men så enkelt er det ikke i virkeligheten. Siden vi nå har fått tak i hovedlinjene både i brennalderen og de to tids-epoker som ligger foran og etter den, faller det naturligst først å undersøke hvordan tiden før kristendommen så på spørsmålet om de dødes verden. Først bør det dog gjøres klart at guder og mennesker *ikke plasseres sammen*. Like så litt som de har noen intim berøring med hverandre i dette liv, like så litt tenkes de å ha det etter døden. I den alminnelige religionshistorie verden over belæres vi om at de avdøde har sitt samfunn, gudene sitt. Der er ingen sammenblanding. Derfor er Valhall en unntagelse fra regelen, og minner om et hedensk paradisi etter mønster av det bibelske. Men herom senere.

Typen på den døde i den siste hedenske periode er ovenfor fast-

slått som «nåe» (oldn. når). Det oversettes med *dødning*, men denne oversettelse rammer ikke det religiøse innhold som ble lagt i ordet. I datidens språk og tankegang var det et fulllødige navn på det hinsidige kraftmenneske. Det kommer derfor igjen i uttrykk som nåsheimen, nåstrand, nåskip, någrind, nåsord, i stedsnavn som Nåstad, Nårstad, Nånes, Nåvik, Nåvatn, Nåli, Nåbekk etc., og var innarbeidet i språket. Nåen levde på samme horisontale plan som menneskene, hverken oppe eller nede, unntagen for så vidt som graven var nede. Men når vi kommer til det virkelige liv og de enkelte former, blandes begrepene ofte sammen.

I kvadene finnes lite eller ingenting om dødslandet, med unntagelse av antydningen om et dødningrike hos eller nær jotnene. Dette viser at den *praktiske* religion ikke er skildret i kvadene, men at innholdet i disse meget mer er en idealisering eller systematisering av blandet stoff, foretatt av religiøse vismenn.

GRAVHAUGEN

Vender vi oss så til vikingtiden med spørsmålet om de døde opphold, får vi ikke bare ett, men mange forskjellige svar. Atter et bevis på religiøs oppløsning og tankeskifte. Der møter man først *den lokaliserte gravplass* som de døde hus og hjem. Bevisene herfor er gravinnredningen med sikte på varig bolig, utstyr som til en bu-sitter, våpen til forsvar, luksusartikler, verdigjenstander osv. Hertil kommer personnavnene på gravhaugen, og sist men ikke minst kulten. I betegnelsen haugbu, som må oversettes han eller hun som bor i haugen, er denne oppfatning festnet i språket. Derfor tenkes også de døde å være nærværende på gården, å gi fruktbarhet og god avl, beskyttelse til folk og fe. Deres tid begynte særlig etter solnedgang, og derav kommer de sterke og utbredte forbud (tabu) mot støy og arbeide etter solnedgang.

På samme tid som denne lokaliser-
ring av de døde til graven betones, må
det dog ikke forstås derhen at ikke
forestillinger om et større og mer om-
fattende dødsland kunde eksistere side
om side med den lokaliserte gravhaug.
Vi har således navnet «dødsens dør» på
haugen, og derfor kunde det saktens
tenkes at veien førte videre.

FJELL

Derpå tyder blant annet *troen på fjell* som opphold for de døde. Det er
som om befolkningen selv reagerte
overfor den begrensning graven fremstilte, og søkte en utvidelse. På
den tid islendingene utvandret, må det ha vært nokså alminnelig, for
vi hører at Torolv fra Sunnhordland og hans slekt mente at de gikk
i fjell etter døden. Derfor ble det fjell de hadde valgt ut kalt «Helga-
fjell» og belagt med tabu. Om en Seltore og hans slekt hører vi noe
lignende; de hadde Toresberg. En Reidar hadde Mælefjell, en Svan
hadde Kalbakshorn til dødsbolig. I Norge må denne tro være helt
glemt og bare husket i sagn om bergtagning. Lappene plaserer deri-
mot de døde i fjell; og på disse stedene våger de ikke å slå ned med
reinen eller med teltslagning. Barneskrik, jakt og blå klær er også
forbudt i deres nærhet. Det kunde tenkes at der her har foregått en
utveksling mellom lapper og nordmenn i hedensk tid, slik at den
ene har lært av den annen. Men det spørsmål er iallfall ennå ikke
utredet.

Det kan også hende at noen av de fjell som i folketradisjonen er
utpekt som heksefjell, har stått i forbindelse med dødstro: Hekle-

Totemlignende dyrebilder fra got-
landske gravstener.

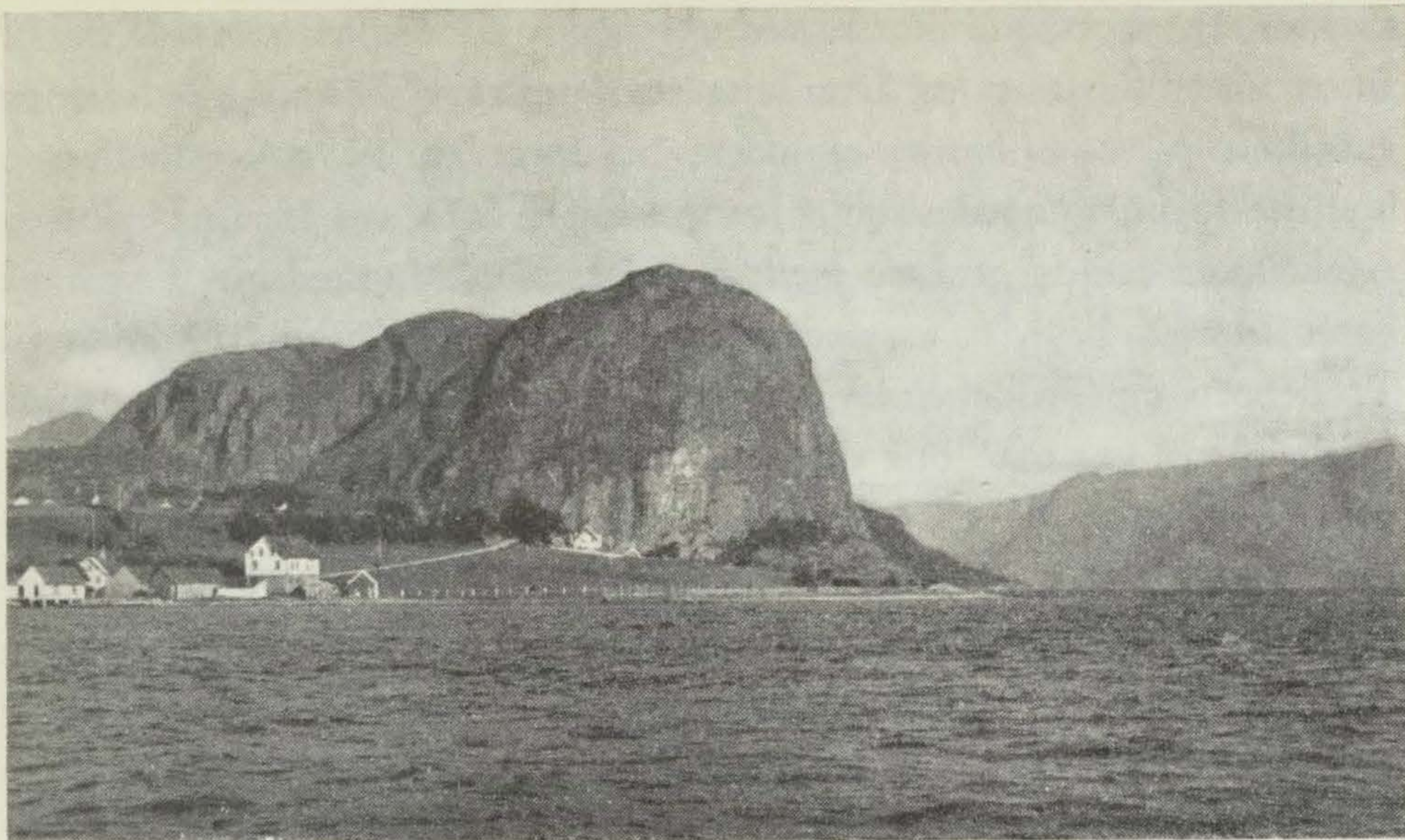

fjell, Hornelen, Blåkoll, Kåråsen, Lyderhorn, Dovrefjell og andre er ofte fremhevet i sagn som farlige.

HAVET

Dødsland hinsides havet eller i havet er av en annen og mer fremmed art, og der er kun sparsomme meddelelser om det i tradisjonene. Men på grunnlag av skipsgravene, både de virkelig nedgravde eller brente skip og de symbolske skipsgraver med stensetning eller konturene av et skip, må vi slutte at forestillingen har hatt stor utbredelse i kyststrøkene. Hertil kommer også helleristningene med *døds-skipper*. Vistnok er tolkningen av bronsealderens symboler ennå temmelig mangelfull, men blant de mange former er det vanskelig å tenke seg at ikke dødsskipene har fått plass. Det er først og fremst de sjøfarende som har hyllet denne tro, og siden det særlig er de vestlige keltere som har gjort seg kjent med sine sagn om et skjønt dødsland på øyene i havet vest, kan det synes rimelig å henlegge denne tradisjon til den såkalte keltiske jernalder, altså forholdsvis sen tid. I mytologien møter vi dødsskipet «Naglfar», oversatt av islendingene med *nåskipet*; likeledes navn på gudeskikkelser tilhørende havet som Æge og Rån. Grekerne kjente bare til en flod med en dødsferje. Nordmenn og keltere som prøvde seg i langfart og hignet ut på det store ukjente osean, forestilte seg en havreise. «Nåstrand» og «Dumbshav» hører derfor til i denne tradisjon. Det var bra for sjøfolk å ha en gullmynt på seg i tilfelle forlis. Dette ligner den greske skikk med å legge en gullmynt i munnen på de døde, forat de skulde ha ferjepenger over Styx. Og dette kunde tyde på at det ikke var i selve havet, men hinsides havet dødslandet lå. Det verdensbilde som var gjengs, var som oftere nevnt den runde skive, og Snorre legger etter klassisk mønster sjø omkring hele jordskiven. Midt på den lå gudeheimen, Åsgård, ytterst Jotunheimen, og mel-

«Uturen». Fjell i Høgsfjord nær Stavanger. Navnet betyr *Uturen*, og sagnet forteller at det er de forkastete barn som ble båret hit. Ved alle «Uturen» hører man derfor uhyggelige skrik fra de forkastete.

lom disse to Manneheimen. Muligens har samtiden oppfattet dødslandet som liggende på den annen side av sjøen. Men sannsynligheten taler for at der ikke forelå *noen* klare forestillinger i så måte.

I NORD

Merkelig nok er dødslandet ofte kombinert *med jotner*. Det er sikkert en meget gammel tradisjon siden den går igjen i så mange former, og det er ikke så lett å få tak i den opprinnelige religiøse tanke. Har jotnene vært guder i steinalderen, og er de blitt troll og uhyrer i vikingtiden — eventyrskikkelser og midler til å dramatisere datidens dyrkede og anerkjente gudemakter? Det er nemlig en kjent utviklingsprosess, som vi også kan iaktta fra de dødes kult, at avskaffede vesener degraderes. Engang var de dyrkede og anerkjente gude-

makter og skytsånder, men ved religions- og tankeskifte ble de til tusser og troll, draug og attergangere. Som regel blir jotnene i denne tradisjon plasert *i nord*, og dette nordproblem er det ikke lett å komme forbi. I nord skulde Jotunheimen være, og Jotunheimen og Alvheimen var de grenser mellom hvilke den Manneheim lå som nå heter Norge, sies der et sted. Men nord ble i kristen tid igjen til Trollebotn og Trolleheim. Loke kom fra nord. I nord ligger også Nåsheimen. Og ofte blir dette mystiske nord lagt *ned*. En forbannelsesform gikk ut på å lyse fienden «nord og ned». Likslukeren Hræsvelg plaseres i nord, salen på Nåstrand var behengt med huggorm, det dryppet eiter ved ljoren, og Nidhogg sammen med vargen rev og slet i de døde kroppar. Her møter vi altså hele redselsfaunaen samlet i nord i rimtussenes og trollenes kalde og ufysiske polar-region.

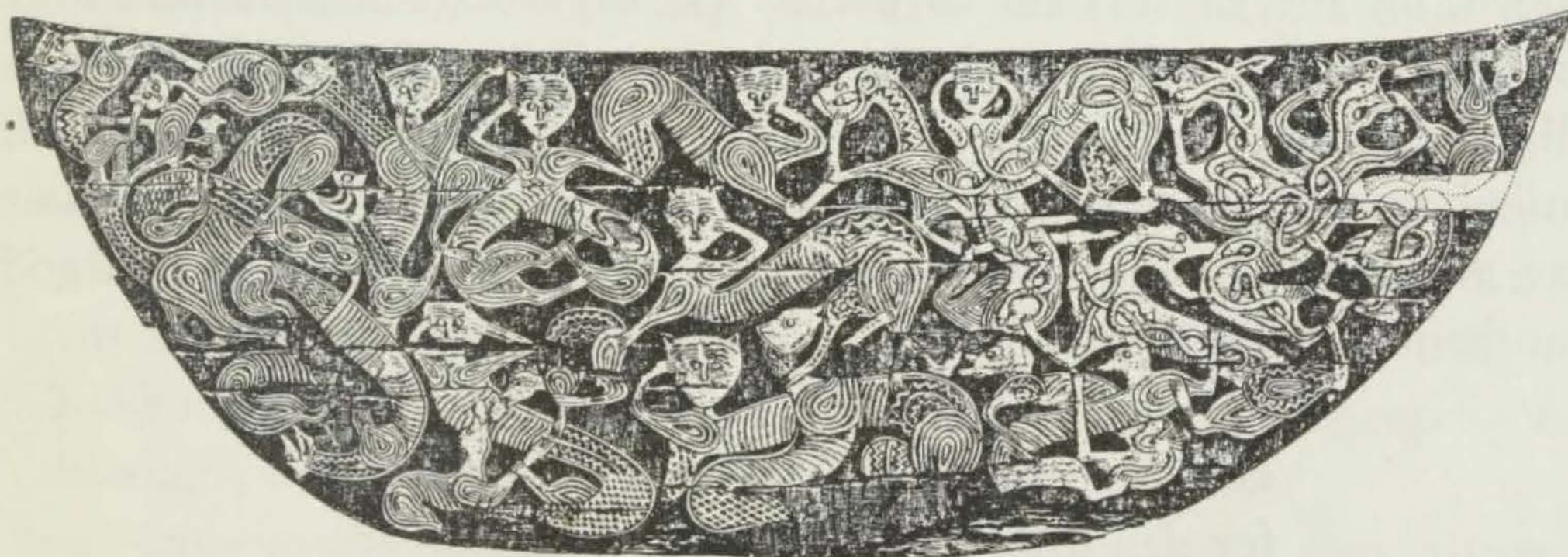
Samtidig, som for å øke gåten, viser det seg at nord har vært en hellig retning. I folkeskikkene er der gjort meget mere vesen av nord enn av øst. Ved slakt måtte dyreføttene ikke peke mot nord. Når man klippet negler og hår eller vasket seg, måtte man ikke være vendt mot nord. Nordrennende vann var der en særlig kraft i, det bruktes mot sykdommer. Høgsetet ble plasert i nordost i huset, og flere steder som f. eks. i Setesdal er det å sette seg i «nord» det samme som å sette seg i det mest ansette sete. Det synes også som om det var vendt mot nord at fedredyrkerne ba til sine fedre. Da Håkon Jarl henvendte seg til Torgerd Hølgebrud, som synes å være en av hans store kvinnelige aner, vendte han seg mot nord, sier sagaen. Og i kristen tid skulde hekseformularene, som grep tilbake til de hedenske skikker, uttales vendt mot nord. «Vend deg rett hen i norden», heter det i mange formularer. Og når kristenretten i selve innledningen innskjerper at de kristne skulde be vendt mot øst, så er det meget som tyder på at dette skulde være til forskjell fra den hedenske nord-retning. Det kan heller ikke bare være

i Norge man har plasert visse ting fra det hinsidige i nord, for i en gammel engelsk preken henlegges selveste fortapelsens sted til nord, der «hvor alle vannene går ned». Foreløpig må dette mystiske og motsigelsesfulle dødsrike i nord som kombineres med jotnene, stå for hva det er. Vi vil også finne nord i en helt annen forbindelse, og en harmonisering av motsetningene kan da søkes på helt ny basis. (Se s. 126).

HEL

Av de to steder som vikingtiden samlet sin hovedinteresse om, er *Hel* det best kjente og oftest omtalte. Det er imidlertid en stor feiltagelse å identifisere det med helvede. Det er veien frem som er pinefull, men vel fremme er alt vel. Det brysomme ved problemet er at Hel ikke tilhører det horisontale verdenbilde med den flate jordskive, men en etasjeordnet tilværelse. Dog viser reiselandskapet til Hel et alminnelig kjent flatebilde, så forestillingene er uklare og blandet sammen over hele linjen. Ofte blandes også Hel sammen med Jotunheimen. Men i alminnelighet anskues stedene ut fra jernalderens storgårder med grønne enger, husanlegg, buskap, gjetere, grinder og bruer, haner, bikkjer og stuter. Inne er der benket med

Fantasidyr og slanger som dekorasjon. Osebergfunnet.

bord og sete og hengt tjeld på veggene. Mjød, den høytskattede drikk, er satt frem.

Men i den senere tid er Helheimen påvirket av de greske Hadesforestillinger, og er blitt et straffested, hvor Hel, en dødsgudinne, overvåker de døde. Samtidig blir Helheimen forvekslet med Nivlheim, også et underjordisk rike, men meget eldre enn jorden og hjemstedet for eldgamle og meget sterke makter, som går igjen som skygger i den yngre gudemytologi.

VALHALL

Valhall, hvis navn der foreligger mange tolkninger på, er et kunstprodukt fra krigertiden. På et sted sies det at Valhall var forbeholdt konger, jarler og høvdinger, det var altså aristokratiets rettsted. Senere syntes det som om alle tapre krigshelter var velkomne dit.

Det var særlig skaldene i historisk tid som besang Valhall og trøstet seg og andre med den mottagelse som heltene fikk av gudehøvdingen. Bildet av Valhall er ellers meget hjemlig; valkyrjer er oppvartende terner, og einherjene må også hjelpe til. Før frokost er det våpenlek på tunet med kamp og død. Men de døde reiser seg igjen, og alle går uskadd til bords. De begunstigede medlemmer av gudesamfunnet kalles «einherjer», de som går i enekamp, formodentlig de modige og overlegne kjemper. Kokker, store kokekjeler, øl, mjød, geit på taket som nipper lauv av tre, drikkekar i hallen, masser av mennesker osv., — slik er bildet malt. Odin selv går som en god husbonde og drømmer om ankommende nye helter.

«Hva er det for drømmer? kvad Odin,
før dag drømte jeg at jeg sto opp
for å gjøre Valhall ferdig for falne helter.

Jeg vekket einherjene, bød dem
å stå opp og strålegge benkene
og skure bordkarene,
bød valkyriene å bære vin
som jeg ventet en fyrste
hist fra jorden,
høybårne venter jeg,
gjeve helter, glad er mitt hjerte.»
(Erikskvadet)

Ragnar Lodbrok blir lagt følgende ord i munnen i Kråkesangen:

«Jeg vet at benkene hos Balders far (Odin) alltid er gjort i stand til gilde; straks vil vi drikke øl av horn, helten klager ikke over døden i den herlige Odins hall; ikke møter jeg med fryktens ord i Odins hjem . . . Nå lyster meg å ende mitt kvad, for diserne som Odin har sendt meg fra Valhall, byr meg hjem til ham. Glad skal jeg drikke øl med æserne i høgsetet, alt håp om liv er ledet, leende går jeg mot døden.»

Klarere kan ikke oppfatningen av forholdet utmales. Men når man da står overfor det generelle faktum at guders og menneskers opphold i det hinsidige aldri slås sammen, og når man samtidig erindrer at Odin var en hard og krevende gud i den alminnelige praktiske kult, så står man overfor en dobbelt gåt. Det er bevist at ved hans helligdom i Uppsala ble der ofret mennesker. Hertil kommer også at skjønt Odin plaseres i Åsgård og dette gudehjem hører til på den plane jordskive, så er det andre ting som tyder på at Valhall var et luftrike. Følgende, som er bygget på de resultater religionsforskningen hittil er kommet til, kan imidlertid gi en antagelig forklaring.

Opprinnelig har Odin hatt den samme oppgave som disene: å være sjelefører (psykopomp) for de døde. Han var da også luftfarer

Bilder på gravstøtte på Gotland. Nederst en prosesjon, muligens begravelse. De dobbelte trekkanter er symbolske tegn som ikke er tydet. I mellomste scene farer den åttefotete dødshesten med den døde i liggende stilling. Følget går den motsatte vei. I øverste felt er det mottagelse, liggende skikkelser og fuglesymboler.

og hører som sådan hjemme i likbrenningstiden. Fra å være sjelefører i alminnelighet ble han senere kampplassens, valens fører for de falne krigere. Og i vindens sus hørte man ham fare avsted med de dødes skarer. Forestillingen om Odin som luftfarer og rytter i spissen for døde har vært meget utbredt. Til slutt ble han opphøyet til selve kampens (krigens) gud, og da mottok han de falne i sitt eget gudehjem, mens valkyriene utførte hans gamle yrke.

I nord, under påvirkning av den kristne lære om himmelen, må Valhall-forestillingene ha slått ned og fått næring under den forbitrede og skånselsløse kamp som enkeltpersoner og slekter førte med hverandre i vikingtiden. Kampen og dens belønning, som ofte var høyst problematisk, ble utlignet ved den spesielle heder og ære som ventet i det hinsidige. Det er derfor særlig vikingkretser som har

utviklet Valhall-læren. Men hvor lite Valhall i virkeligheten har vært fundert som gudebolig og paradys for sjelene, viser Baldersmyten. Denne gud får endog plass som Odins sønn, han var fremragende og elsket. Men ved døden får han ikke plass i gudeheimen hvor han skulde høre hjemme. Hel som dødsbolig var sterkere forankret i sinnene enn Valhall. Hva utstyret angår, er det imidlertid ikke stor forskjell: Hus og haller, porter, grunder, buskap, grønne enger, bord og benker, tjeld på veggene, mjød og øl på bordet var der også i Hel. Uten tvil har derfor Valhall som gudeparadis fått en altfor stor oppmerksomhet i forhold til sin plass og betydning.

Professor Magnus Olsen og flere forskere holder til den oppfatning at Colosseum i Rom med gladiatorkampene ligger til grunn for det Valhall som har 500 dører hvor 800 einherjer kan gå gjennom hver dør. Mellom navnet einherjer — de som kjemper alene — og gladiatorene som kaltes singulares — de enestilte — er der også forbindelse.

DØDSLAND I LUFTREGIONEN

HVORHEN GIKK LIKBRENNINGSTIDENS DØDE?

Den tradisjon som i motsetning til de andre forbauser ved å være ganske godt bevart når det gjelder det hinsidige, er den som knytter seg til *Alvheim* i luftregionen. Men den har vært mindre påaktet fordi Alvheimen ikke har vært satt i forbindelse med dødsland. Når man husker på at dette må være en eldgammel tradisjon og at vikingtiden på ingen måte synes å ha tatt hensyn til den, står vi unektelig også her overfor en vanskelighet. Hvordan kan et slikt minne oppbevares skarpt og klart uten å etterlate seg noe spor i den praktiske religion? Det rimeligste er å anta at tradisjonen skriver seg fra den eldre bronsealder med likbrenningen, og at bruddet med den gamle tro var så dypt at alt det som tilhørte denne kom på avstand og kun ble oppbevart som sagn av merkelig og ukjent natur. Alvne ble overjordiske vesener, deres menneskelige herkomst ble glemt. Men innholdet av den gamle tro må ha tatt seg ut som et skjønt dikt. Og folketanke og fantasi har vært fristet til å vende tilbake til emnet som til en barndoms poesi. Som en eventyrverden, helt forskjellig fra den som tidsutviklingen etterhånden skapte, må den derfor ha fortsatt å eksistere ved siden av den nye. I motsetning til alle de foregående bosteder for døde er alvheimen bygget på det vertikale verdensbilde med sfære over sfære. Og det er Snorre som ellers har tegnet sin samtids planbilde av tilværelsen, som har fortjenesten

av å ha samlet de gamle sagn om luftrikene. Han levde i vår æra og tilhørte forsåvidt den moderne tid. Men han levde samtidig så nær den norrøne oldtid at han kunde samle og gjengi brokker av det som fortidens mennesker hadde tenkt og talt ut fra sin religiøse oppfatning av synet på disse ting. Når man vet at primitive stammer i tropene uten skrift og uten skole kan fastholde og gjengi tradisjoner som går mange hundre år tilbake i tiden, tradisjoner som kan kontrolleres og bekreftes, får man en sterk tillit til en så dyktig og enestående kritisk samler og forteller som Snorre. Det er nødvendig å minne om dette, da det i senere tid har gjort seg gjeldende en besynnerlig tendens til å forringe og betvile riktigheten av hans meddelelser.

HIMMELEN OG HOVEDSTEDENE

I sin religionshistorie, som er kalt «Gylves ginning», (*«bildring»*), deler Snorre himlene i den nederste lufthimmel, den mellomste, «Andlang» — den uendelig lange, og den øverste, «Vid-blåen». Om den siste sier han: «I denne himmel mener vi at lysalvene bor.» I denne øverste himmel innfører han også nord og syd, og her plasseres «hovedstedene», som han kaller dem. Hva han mener med dette uttrykk, er ikke klart. Her er Alvheim, Breidablikk, Glitne, Gimle, Fagerheim og Himinbjörg = Himmelbjergene samlet.

Øyensynlig er disse hovedstedene tenkt som grender eller samlingssteder. Han legger de lykkeligste steder i syd og de farligste med jotnene i nord. Snorre sier at der er mange skjønne steder på himmelen, og overalt er der *gudevern*. Hvordan dette vern er og mot hvem det er rettet, hører vi intet om, men det tyder på at farene for de døde også fulgte med i det hinsidige. I de dødsland som plasseres nede på det horisontale plan og i Hel, har man overalt «konger». I Jotunheimen nevnes både Hyme og Utgardsloke som gude-

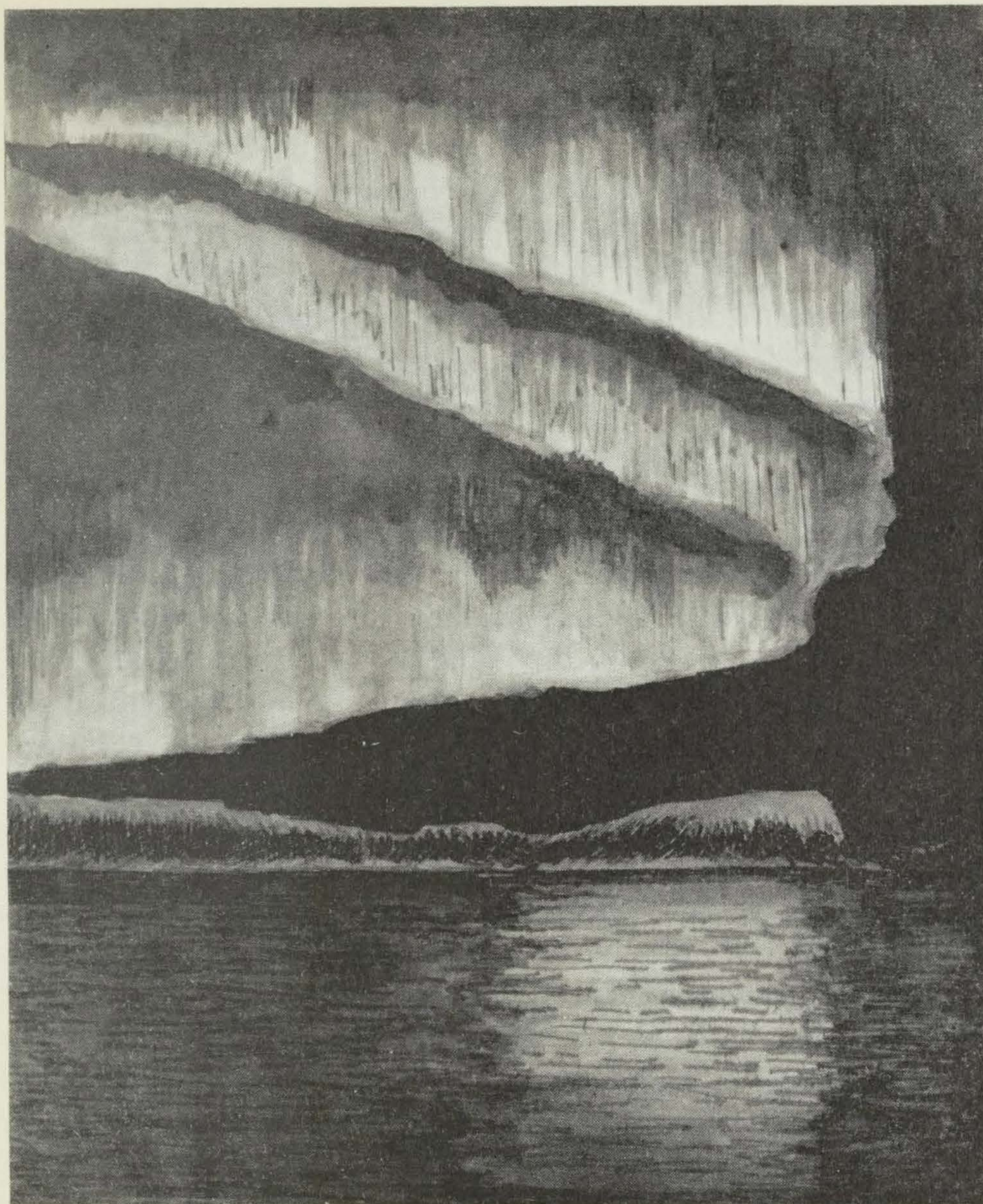
høvdinger. I Turseheimen er der en tursekonge. I Nivlheim Rimgrimne, i havet Æge, og Hel i det tilsvarende navn for dette dødsland, i Valhall Odin.

HIMMELBROEN

Noe av det merkeligste i denne tradisjon er *himmelbroen*. Og her er ikke lenger Snorre alene om å vite beskjed, også i Eddakvadene omtales den. Broen fremstilles i disse som *veien* mellom jorden og himlen. Den er sterk og kunstferdig bygget. Den fører til himmelbergene ved himmelenden.

Berget som også skildres som *borg*, er Heimdalls bolig, og han er vokter for broen. Broen kalles også gudebro, og der brenner ild over den. Snorre identifiserer broen med regnbuen og finner flammen igjen i den røde farge, men det oldnorske navn er «Bivrast», «den bevende vei», og det passer ikke på regnbuen. Den bever ikke. Der forekommer også et annet navn «Bilrast», som man har oversatt med den «svake vei», men heller ikke det passer. For av alle broer som er til, sier kvadet, er Bivrast den sterkeste. Og det er bare til slutt, når Muspelsønnene skal ride over den, at den vil briste. En bro som brenner og som bever har vi imidlertid i *nordlyset*, og det er underlig at islendingene kan ha glemt det. Men tradisjonene har lenge vært døde og sammenhengen var vel glemt fordi de lå for langt tilbake. I det gamle Grimniskvad blir denne brennende bro ufarbar for Tor, som må vasse elven på sin vei til tingstedet. Bortsett fra at broen i denne forbindelse er flyttet ned på jorden, er det forestillingen om den *luende brann* som har fulgt med som dens viktigste kjennetegn. Det passer på det alltid flammende og flakkende nordlys, som topper seg opp i luer og faller ned igjen for atter å flamme opp i et ustanselig fargespill. «Rast» betyr avstand, *vei*, og den tanke som fra de eldste tider synes å ha vært lagt i navnet,

Nordlys. Etter tegning av O. Gladtvet.

peker derfor mer i retning av *himmelvei*. Bro og brovokter er sikkert yngre og mere moderne tolkninger. Den aller yngste tolkning har så gjort *regnbuen* til bro. Det er nemlig ikke noe nytt dette å møte forestillingen om en sjelenes *himmelvei* og *nordlyset* som en *slik vei*. Her får vi som ovenfor nevnt hjelp fra de arktiske folk til tolkningen. Rundt hele nordpolkalotten hos alle arktiske folk, fra eskimoer og indianere på nordamerikanske fastland til de nordasiatiske stammer, finner vi *nordlyset* igjen som farvei eller oppholdssted for de døde. Nylig har endog en grønlander skrevet en roman over dette motiv og fått boken illustrert etter grønlandsk oppfatning.

Nansen støtte på den samme tradisjon i den form at det var barnesjelene som danset i nordlyset. Knud Rasmussen gjengir de gamle grønlandske tradisjoner om at når menneskene dør, stiger de opp til himmelen og blir lysende. I andre gjengivelser heter det at sjelen passerer opp og ned «sjeleveien». Indianerne i Alaska plasserer krigerne i nordlyset. Det er derfor også alminnelig å oppfatte nordregionen som de dødes oppholdssted. Et sterkt nordlys er et tegn på at de døde ønsker kamerater fra jorden. På vår side av Atlanterhavet har vi de russiske lapper og skoltelappene som oppfatter nordlysstrålene som kjempende krigere. De skandinaviske lapper kaller nordlyset «fuglevei». De samme forestillinger forekommer dessuten spredt sydover så langt som til visse trakter av Tyskland. Når vi kjenner den arktiske stenalder og dens befolkning her i Norge, faller der også nytt lys over slike arktiske forestillinger i norrøn religion. Forestillingen om himmelveien må være meget gammel. Og er den fra stenalderbefolkningen, som vi har grunn til å tro, så viser dette at de også har lagt sitt dødsrike i *astralregionen i nord* og at *det er fra denne forestilling nordregionen skriver seg*. Den har holdt seg og er gått igjen i skiftende former til kristendommen kom.

Kunst fra 80 n. br. «De døde spiller ball med hvalrosshode i nordlyset». Tegnet av grønlenderen Hans Lynge.

Nordregionen vender, som vi har sett, stadig tilbake i eldre og yngre tradisjoner, dels som dødsland, dels som Jotunheim eller turse- og trolleheim. Dette peker uvilkårlig hen på en meget sterk religiøs tradisjon som har hatt med nord å gjøre. Hva der volder vanskeligheten er at nord på denne måte blir polaregnens og vinternattens kalde og mørke oppholdssted.

Dødslandet i luftregionen med Alvheim i Vidblåen endrer imidlertid hele problemet. For den bevende og brennende bro, som finner sin forklaring i nordlyset som sjelenes vei, fører nettopp tanken mot nord. Foruten de egenskaper som uttrykkes i navnet, «den bevende vei» eller «mellomrommets vei», gjenfinnes altså også nordlyset som sjelevei hos de arktiske folk, og dette fellesskap er sikkert det påliteligste vidnesbyrd om det nordlige dødslands eksistens i norrøn religion.

Vei betyr samtidig *reise*. Og her kommer det kanskje merkeligste fenomen til, at det nettopp er veidefolkene langs hele det arktiske belte som har utviklet begreper om reiser i dødslandet. Stenalderfolket i Norge var også hovedsakelig veidefolk. Disse paralleller fra geografisk sammenhengende folkegrupper med beslektede yrker har derfor stor vekt. I hele denne kulturkrets har det vært en alminnelig forestilling at de døde var en slags luftånder. De indianske og eskimoiske forestillinger gikk ut på at den døde stanset visse dager ved liket, og så lenge det var tilfellet, ble der intet foretatt med gravlegning eller likbrenning. Her finner vi altså de kjente terminer for den rituelle begravelse også på amerikansk grunn. Etter en bestemt frist begynte reisen til det fjerntliggende dødsland. Dette har mange navn, alt etter de lokale forestillinger: Oppheim, Blomsterheim, Åndeheim osv. Der fører de døde et lykkelig liv med jakt, fiske og lek, ikke minst det siste. Disse naturbundne folk flyttet således også naturen med seg over i det hinsidige, og i overensstemmelse med sin vane forestilte de seg et rikt veideland med vilt i skogene, gress på slettene, laks i elvene. Indianernes «evige jaktmarker» er virkelig et gammelt stykke av deres hinsidighetstro.

Men på reisen forestilte de seg også store farer. Lokkende ting langs veien som kjempestore jordbær, sprudlende kilder etc. vilde stanse de reisende. Strie elver, farlige broer, sinte hunder stengte veien for dem.

ALVHEIM

Så langt synes det derfor å være sikker grunn for sammenligninger. Men så reiser spørsmålet seg om vi har noen visshet for at *Alvheim* virkelig var alvenes, dvs. de dødes oppholdssted, og om der er tilknytninger til nordlyset og det nordlige dødsrike i Alvheim. I kvadet om alvene kalles himmelen «Fagerloftet», solen «Fagerhjul», skogen «Fagergren». Denne fagerhet savnes i beskrivelsen av de

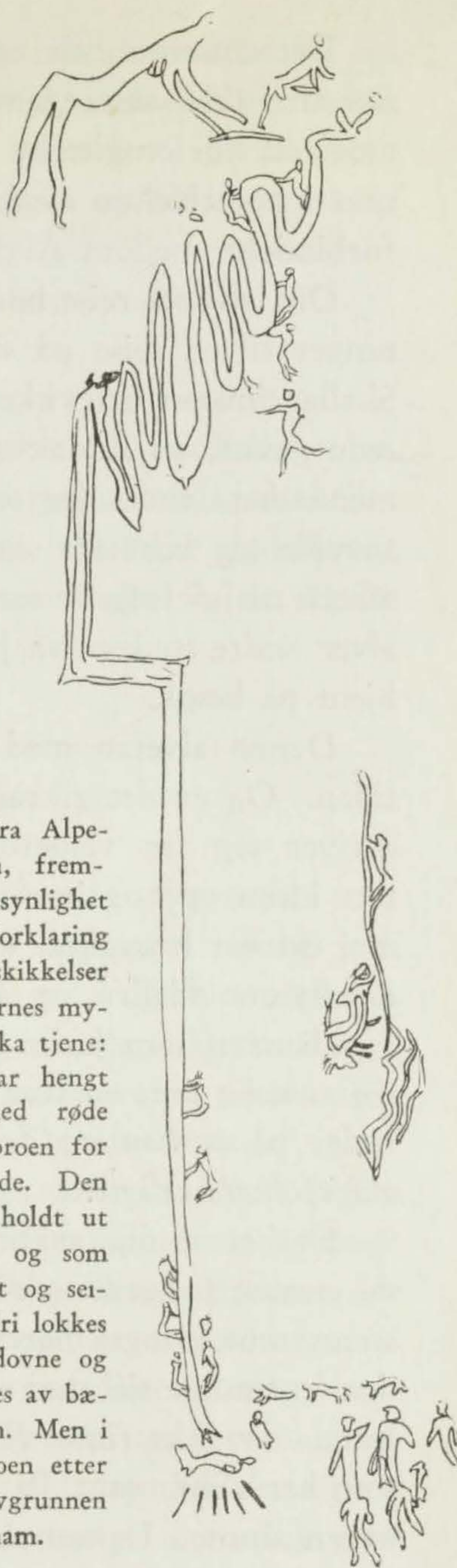
andre heimer, og man må spørre hva det er som har skapt den. Alvene selv er vistnok forskjellige, sier Snorre, men de egentlige alver beskrives som lette og lyse, og deres utseende *stråler mer enn solen*. Dette minner påfallende om nordlyssymbolikken hos de arktiske folk, som identifiserer de døde med strålene. Og uttrykkene «leikande logar», som er et påtagelig nordlysbilde, brukes i Svipdagmål om alvegarden ifølge Mortensons oversettelse:

«— — — Vita det vil eg, kva salen heiter, som det seg sveiper leikande logar ikring! Lyr han heiter, og lenge han skal bivra på sverdodd og brodd.

Um fegra hans mun millom folk einast gjetord gange.»

En sal som bevrer på sverdodd og brodd, er en gåte. Men er det nordlyset som ligger til grunn for bildet, blir det lett forståelig. Nordlyset tenkes da som «salen», og de gåtefulle ord blir en nøkkel til å forstå fortidens dunkle tale. Temaet går også igjen i folkevisen om Olav Liljekrans, hvor helten sprenger gjennom *alvelogen*.

Stenaldertegning fra Alpera-hulen i Spania, fremstiller etter all sannsynlighet sjeleveien. Til forklaring på de fallende skikkelser kan lenape-indianernes mytologi i Nordamerika tjene: Den store ånd har hengt opp en klase med røde bær midt på sjelebroen for å prøve de reisende. Den indianer som har holdt ut jaktens strabaser og som modig har kjempet og seiret i kamp, vil aldri lokkes av bærene. Den dovne og feige derimot fristes av bærene og vil ta dem. Men i det samme gir broen etter og han faller i avgrunnen som mottar ham.

Det samme motiv er likeledes opptatt i Skirneskvadet. Her gjelder det ikke det egentlige dødsland, enda mindre luftriket, men motivet, hus omgitt av «frøsande eld», som er opptatt som dekorasjon i beskrivelsen av jotungården. Der er derfor en umiskjennelig forbindelse mellom Alvheim og nordlyset.

Om alvenes reise hører vi intet i litteraturen. Der er dog antydninger til en reise på «sælevegen» til «himmelbøen», slik som Egil Skallagrimsson uttrykker det i «Sonatorrek». Men vi vet, som allerede nevnt, av Eddakvadene at *luftfarere* var kjent, og at det var menneskets annet jeg som på den måten kunde «leike i luften» og forville seg bort fra sin egen hug, sin egen ham. Vi kommer også senere til julefølgene som farer i luften, og skjønt de ikke kalles for alver andre steder enn på Island, så er det dog avdøde som kommer hjem på besøk.

Denne alvetro med reise til alvelandet passer på likbrenningstiden. Og er det riktig, som vi før har vært inne på, at luftriket skriver seg fra veidefolket i stenalderen, så har bronsealderfolket tatt ideen opp og innforlivet den i sin tro. Den gud som fra gammel tid var brovokter og som muligens selv har fått sitt navn etter nordlysets «dallr» og Heim = Verdensbivrerer, har beholdt sitt familienavn som jotun fra den gamle tid, men har allikevel bevart sin anseelse som en stor og hellig gud i den nye tid. Nettopp dette tyder på at *han* og *de vise jotner* har hatt forbindelse med *stenalderfolkets religion*.

Det er mulig at bronsealderens nordmenn har hatt noenlunde de samme forestillinger om himmelveien og de dødes reise som perserne, som jo også hører til den ariske språkgruppe. De tenkte seg den legemsløse sjel som et sart og ømfintlig barn like etter døden; selv kunde det ikke finne veien, det måtte derfor veiledes av en sjelefører som het «Shrausa». På veien ble det næret og styrket av denne som av en amme. Demoner fulgte etter og vilde røve den vergeløse, og

Shrausa måtte forsvare den. I den øverste lufthimmel hevet seg den lette Sinvatbro, og ved broens ende og ved himmelberget måtte de døde underkaste seg en prøve. Fikk de adgang til broen, kom de på den annen side inn i et duftende paradis og ble mottatt av en strålende gudinne.

SJELEFØRERE

Dersom vi skulde lete etter slike sjeleførere på nordisk grunn, så viser det seg at de ikke finnes nevnt i den senere tradisjon, heller ikke hører vi noe til dem i den litteratur som behandler dødsreisene på det horisontale plan. Det eneste spor vi har av dem er de såkalte «diser». I Kråkediktet forekommer følgende strofe:

Heim bjoda meg diser
som frå høge herfars
hall meg Odin sende.

I Grimniskvadet forekommer et lignende sted: «livet ditt veit eg er lidi, yvne (grumme) er diser.» Her oppfattes disene som de der henter sjelen, og vi kan se bort fra at de kobles sammen med Odin. Diser og alver har ikke så lite tilfelles. De er begge luftvesener, lyse og lette. I et islandsk sagn settes endog diser i forbindelse med slektens fylgjer, d. e. avdøde. Og alt dette vil passe godt til likbrenningstiden. Vi kan da tenke oss at den første 7 dagers periode her i Norge ble oppfattet på samme måte som hos eskimoene og indianerne, nemlig slik at den avdøde ikke forlot legemet før 7 dager var gått. Utsatt for farer, hjelpeløs og forsvarsløs måtte så den nylig døde ha en dise, d. e. en fører og forsvarer på den lange farlige reise som foresto. 30.-dagen var allerede en termin med bedre vilkår, men først året etter var reisen slutt og den døde blitt «alv», en av de mektige og hellige som kunde hjelpe sine. Slik ten-

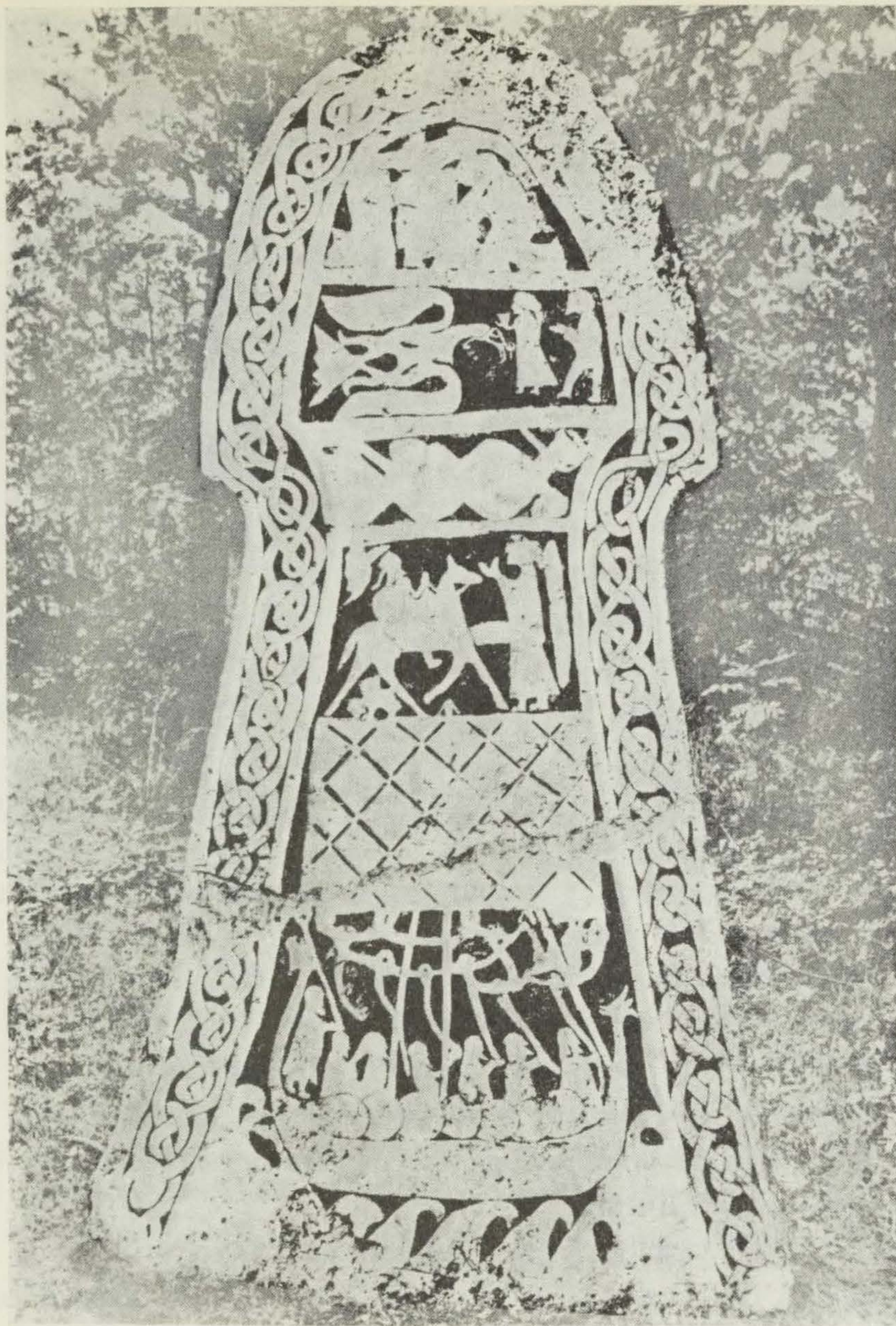
ker nemlig og der ut fra handler fedredyrkerne jorden rundt den dag i dag. Så *langt* vekk fra sannheten kan derfor dette under ingen omstendighet være.

Det vilde også passe til den dunkle og utydelige plass som disene har fått i den yngste tradisjon, at de tilhørte en lengst svunnen tid. De var ikke lenger nødvendige. De hørte en annen skikk og en annen tankegang til. Men de gamle stedsnavn og de religiøse handlinger som enda til visse tider fant sted for disene, viser at de i sin velmaktstid har inntatt en *stor plass* i bevisstheten.

Hermed har vi fått et dypere innblikk i bronsealderens hinsidighetstro og gravskikker enn vi før hadde, og det som må forundre oss er, at der tross alt finnes så megen sammenheng i de religiøse forestillinger fra så forskjellige tidsaldre som årtusenerne før kristendommen og det påfølgende etter Kristus, før religionsskiftet kom. Det er lett å se at en kristen forkynnelse av de hinsidige ting vilde hatt mange flere tilknytningspunkter i bronsealderen enn i vikingtiden. Men på samme tid kan det være at den materialistiske og rasjonalistiske tendens i denne tid var ebbet ut, og at mottageligheten for det nye var en naturlig konsekvens av utviklingen.

De reisetradisjoner om dødslandet som kommer frem i visjonsdiktningen og i de gamle kvad, er en interessant arv fra en svunnen tid da menneskeslekten uttrykte sin tro og sine anelser mere i symboler enn i begreper. Man har kalt denne måte for symboltenkning i motsetning til vår tids logiske tenkning. Vi følger årsaksbegrepet og slutter fra årsak til virkning, idet vi bruker en utpreget rasjonal (forstandsmessig) metode. Symboltenkningen derimot kjenner ikke begrepet, men bruker bildet og identifiserer tingen og tilstanden på en såkalt irrasjonal måte. Symboltenkeren «skuer», logikeren «tenker». Den første er passiv, den annen aktiv. Hos den første er det mere underbevisstheten og drømmelivet som er virksomme og dominerende, hos den annen den våkne klare dagbevisst-

Gotlandsk gravsten med reisebilder. Nederst dødsskip som braser seilet bakk. I mellomste scene blir rytteren ønsket velkommen og budt velkomstbegeret av en kvinnelig skikkelse. Øverste bilde er også en velkomstscene, og det er mulig at fugleskikkelsen er en «fylgje»-fremstilling. Av den stiliserte form bildene har, kan man gjette sig til at de bygger på en urgammel tradisjon.

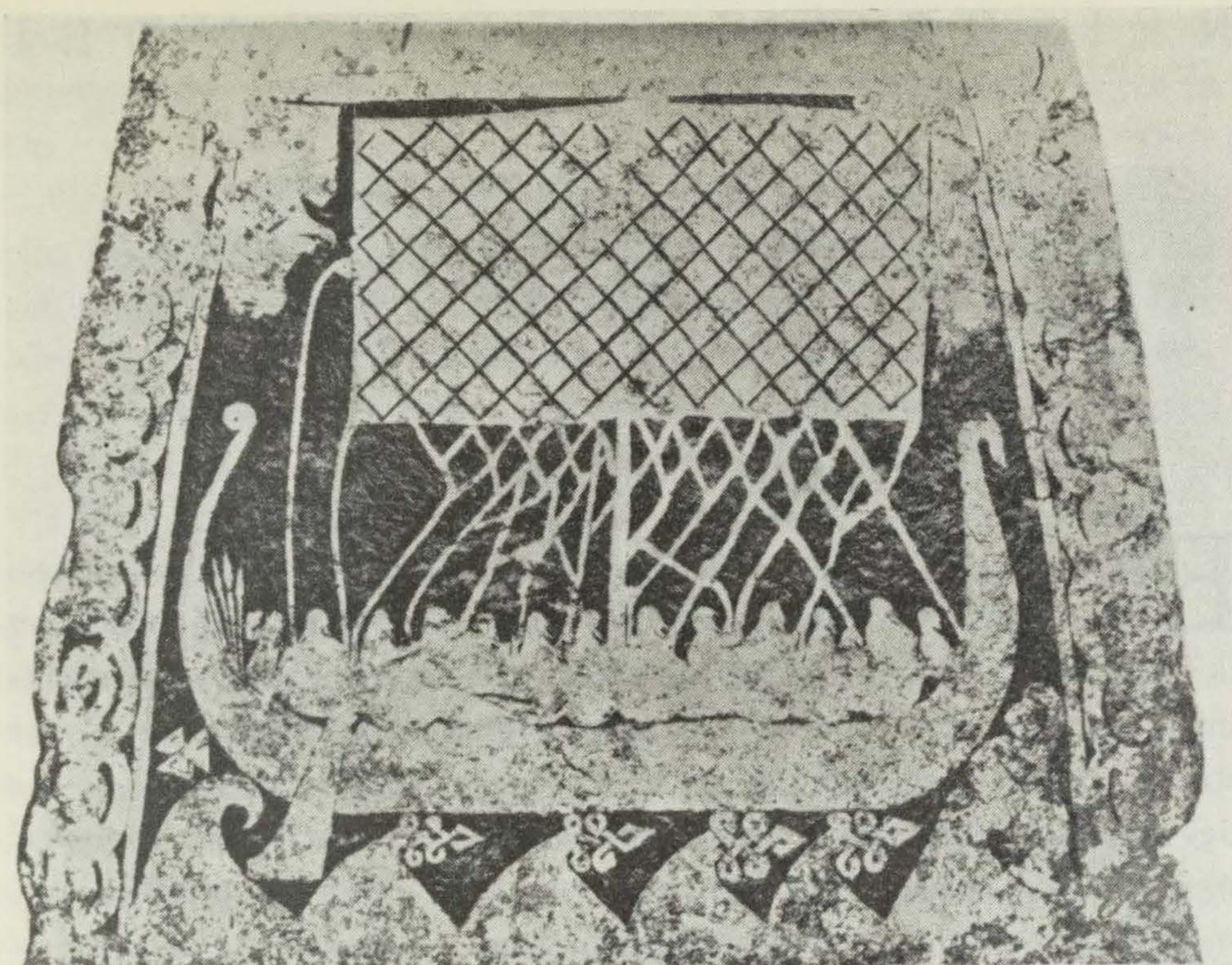

het. Dersom det er så at symboltenkningen i sin tid har vært menneskenes ordinære uttrykksmåte, og meget taler for det, så har også personutviklingen vært en annen og mennesket har stått på et mere umiddelbart og barnlig standpunkt med et annet virkelighetsbegrep enn i vår realistiske tid. — Symboltenkning er meget alminnelig i den religiøse verden. Og det er forståelig, fordi religionen selv er en irrasjonal materie, og fordi symbolet ofte bedre tolker innholdet enn det tørre begrep. I reiseberetningene har sten- og bronsealderens mennesker sikkerlig nedlagt sine meninger om livet etter døden og om de døde tilstand. Men siden alt har vært ikledd symbolsk drakt, må der en nøkkel til for å tolke innholdet rett, og den mangler vi. Vi vil derfor aldri kunde tolke innholdet slik som det opprinnelig var oppfattet. Vi kan kun slutte oss til at det hele fremstiller menneskets emansipasjon fra jordlivet til det hinsidige, og at denne emansipasjon har vært tenkt å foregå i visse etapper. Dette synes omtrent sikkert både av de terminer i tid som er oppstilt og av de skiftende scener i reiselandskapet. —

Den form vi har fått overlevert, er sikkerlig en rasjonalisert utgave fra den etterfølgende periode. Ifølge den endrede livsoppfatning ble symbolene oppfattet som realistiske skildringer og stilt inn i tidens miljø. Den gamle forståelse var borte, derfor kunde nye detaljer innføres og nye motiver innlegges. Det man beholdt var enkelte store trekk som lange trettende reiser, øde landskap, vanskelige veier, farer og forfølgere osv. I den kristne tid fikk den gamle symbolikk nye vinger, fordi bildet av det hinsidige igjen forandret seg. Men nå kom middelalderens lære om skjærsild og straff mere frem i skildringene.

Det mest bemerkelsesverdige resultat av den omstilling og om-diktning som ble foretatt, var dog nedflytningen av dødslandet fra luftregionen. Dermed braktes det fagre Alveland med «de leikande logar» og fargespillet på den «bevende vei» ved himmelenden til å

Skip på gotlandsk gravsten. Jernalderen. Slike avbildninger er meget hyppige og antas av de fleste forskere for å være stiliserte dødsskip.

forsvinne, og dødslandet i nord ble plasert i polaregnens mørke og kulde, et rimtursenes og trollenes helvede eller «*nede*».

Fra den gamle tid sitter kun Heimdal igjen ved himmelgrensen. Han er blitt den ensomme og gåtefulle skikkelse i den gamle mytologi; der er ingen gudeskikkelse som har voldt så meget tankebrudd eller som har fremkalt så mange hypoteser som han. Også han er innbefattet i den gamle symbolikks store gåte.

REISER TIL DØDSLANDET

TRADISJONENS MOSAIKK

Etter alt vi nå vet om de mange forestillinger om det hinsidige i det norrøne samfunn, kan vi slutte oss til at reisene til dødslandet ikke alle har vært tenkt og oppfattet på samme måte, men tvertimot må være komponert av mange forskjellige elementer. Dette stemmer også med virkeligheten. Ingen må derfor vente et ferdig og utarbeidet bilde av reisenes detaljer, de faste stasjoner som skal passeres osv. Emnet behandles meget mere som et mosaikkbilde, sammensatt av deler fra de forkjelligste kanter. Det vi kan få ut av disse fragmenter, blir bare som en fjern anelse om de eldgamle tradisjoner. Men allerede dette er verdifullt og bryet verd.

Om luftreiser høres der meget lite i kvadene, men «leikande logar» og den «frøsande eld» minner dog sterkt om Alveheimen og sjeleveien i nord. Uhyrer og farlige makter forekommer. I visjonsdiktene fra den kristne tid gjengis stoffet ut fra nye synspunkter. Straffen for begåtte handlinger er et emne som ikke var kjent i hedenskapet. De hedenske sjeleførere er blitt til engler, men ellers er meget av det gamle overført i disse diktene. Nettopp på grunn av sin forbindelse med den kristne tankeverden får de en internasjonal karakter, og visjonsdiktene var i sin tid et meget yndet stoff hele Europa over. Men de spesielt norske eksempler viser allikevel nær forbindelse også med den gamle mytologi og den norske

natur: Jotner, mørke, tåke, urer, fosser, heier og fjell, bunnløse hengemyrer, tornemoer etc. er ting som ustanselig går igjen i dem.

Den merkelige forbindelse i den gamle mytologi mellom jotunheim og helheim kommer også til syne i reiseskildringene. Vi må derfor også ta med jotunreisene, fordi de kaster lys over emnet. Det hedenske stoff kan således deles i en *jotuntradisjon* og en *helheimtradisjon*. Først når vi har gjennomgått begge disse, vil vi gå over til visjonsdiktene.

I jotuntradisjonen har vi fortellingen om Skirnes (den lysende) reise til jotnen Gymer (den langsomme) for å fri til den vakre Gerd på vegne av guden Frøy. I denne fortelling finner man omtrent det samme stoff som for reisen til Hel eller andre dødsland. Gymes gård ligger i nord. Der lå jo også Hel. I kvadet hører man ingenting om kulden og rimtursene, men derimot adskillig om Nivlheim som et eldre Helheim. Skirne rir. Første del av reisen går over duggvåte fjell og gjennom huldreheimer. Mørkt er det også der han farer. Flere enkeltheter får vi ikke, før han er ved grinden. Ved den sitter en grindvakt som eksaminerer ham. Han er forundret over at Skirne kommer hit, for hverken er han feig (dødsmerket) eller død. Altså var denne vei til Gymer kun farbar for «feige» og døde. Skirne får imidlertid adgang til Gerd, og hun spør ham også forundret om han er en alv eller en gudesønn, siden han har kunnet passere den «frøsende eld» som omga salen. — Her møter vi en stigning fra grindvaktens spørsmål om alminnelige døde til alver og gudesøner. Disse betegnelser har jo en særlig interesse for vårt emne. Ilden kjenner vi også igjen som nordlysluen i den forsvunne hinsidighetstro fra steinalderen, og veien hit var kun bestemt for de lette alver. Vi har derfor all grunn til å ta disse levninger som minner om reisen i luftregionen fra likbrenningstiden. Skirne møtte sinte bikkjer, men disse har en meget tilbaketrukket plass og minner kun svakt om den

internasjonale «helvedeshund». Inne i salen er der dekket bord og fremsatt mjød for gjesten, og Gymes gård forveksles ikke med Hel. Rimgrimne med tusser oppholder seg i rimtussehallene nedenfor någrinden, og dit skulde Gerd komme hvis hun ikke ga sitt ja-ord.

Videre har vi et annet hedensk kvad om Svipdags reise til Utgard. Dette sted kunde ligne et større område, for innenfor det var Alvegården, som var hans egentlige mål. Der oppholdt hans elskede «Menglad» (den smykke-glade) seg. Den første del av reisen går i urer, på sleipe stier over høge fjell, dertil skodde og frost. Men fremme ser han «gardar glitra um gylne sal». Og for å komme inn må han gjennom en grind som fjetrer alle som rører ved den. Dessuten skal han passere forbi to hunder som gjør ilskere enn han noen sinne har hørt hunder gjøre. De kunde ikke overlistes, for den ene våkte mens den annen sov. Det eneste man kunde gjøre var å gi dem noe å ete, og springe forbi imens. En hane hadde også som oppgave å vanskeliggjøre adkomsten. Salen, som det «sveipte seg leikande logar ikring», het Lyr. Det var den som skulde «beve på sverdodd og brodd», og om dens skjønnhet gikk der mange frasnagn mellom folk. Her var også Alvegården med det «gullfagre», utført av Une og Ise, Bare og Ore, Dore og Ure, Var og Vegdrasil. Inne var der gilde saler. Dørvokteren het Delling. Her lå også Helseberget, som hadde evne til å helbrede syke og gi sorgfulle trøst; der ble den lagt som hadde lidd av livslang sykdom.

I alt dette møter vi lite av Jotuntradisjonen, skjønt Utgarden gjerne forveksles med Utgardlokes høvdingsete. Derimot har vi enda flere hentydninger til nordlyset og sjeleveien enn i skildringen av Skirnes reise. De «leikande logar», som betegner strålene og som også lignes ved «sverdodd og brodd», er noen av de merkeligste hentydninger til det forsvunne astralrike i nord. Helseberget er også en underlig og uventet foreteelse i hedensk tradisjon. Himmelberget plaseres ved himmelgrensen, og der befinner også vokteren Heimdall

seg. Det kunde tenkes at det er dette berg som går igjen her med et innslag av kristen lære om himmelen.

I Hel-tradisjonen, som er av betydelig senere dato, har vi Hermods reise til Hel for å få tilbake Balder. Han red gjennom mørke dype daler i 9 døgn og kom så til elven Gjoll. Den hørte vi ikke noe om i de to andre overleveringer. Over elven gikk der en bro, Gjallarbroen. Den var gild, belagt med gull og vokter av en kvinne som het «Modgunn». Hun spurte om navn, slekt og reiseformål i likhet med grindvokteren og uttalte også sin forundring over at en slik person reiste Helveien. Ikke red han stilt som andre, men larmet likeså meget som en hel fylking, han alene; heller ikke hadde han nåens utseende. Hun viste ham veien nord og ned til Hel. Først etter at han har passert elven, møter han grinden som vi kjenner fra de to foregående beretninger. Men Hermod ba ingen om å åpne grinden for seg, han ga hesten av sporene, og som en god hinderrytter satte han over den. Det var et koselig sted han kom til. Balder satt i høgsetet, og både han og Nanna befant seg vel. De sendte vennegaver med tilbake til gudeslektningene da Hermod reiste hjem igjen med uforrettet sak. Hel satte så vanskelige betingelser for Balders hjemreise at den ble umuliggjort.

I et annet kvad lar dikteren Odin selv ri til Hel på den samme hesten som Hermod fikk låne. Landskapet sløyfes helt i denne beretning. Derimot får helvedeshunden Garm med den blodige bringen en omtale. Odin traff en volve (spåkvinne) som mælte «nå-ord» for ham. Diktet viser liten respekt for Odin, betydelig mere for Hel. Det siste volven sier til ham er: «Velkommen att på vitjing hit, når Loke leikar laus or bandom og i ragna-rok ransmenn ferdast.»

Går vi så over til visjonsdiktene, er det særlig Draumkvedet og Solsangen som har interesse; begge har nemlig fremstillinger av det hinsidige som sterkt minner om den hedenske tid. Snorre har dessuten også gitt sitt bidrag i religionshistorien. Og for å forenkle det

hele bilde kan vi inndeleg det etter de stykker som allerede er oppregnet i det foregående: I. Den første strekning. II. Elven og broen. III. Landskapet på den annen side av broen. IV. Grinden. V. Målet.

I. Den strekning som de reisende først passerer, varierer for hver beretning. Der er ingen faste punkter, men alle er overensstemmende i dette å følge det norske landskap i vilt og ufjelgt terreng, hvortil hører urer, bunnløse myrer, bratte fjell, mørke gjel, øde vidder, glatte og sleipe fjellsider etc. Alt dette finnes også i visjonsdiktene, men samtidig er der i Draumkvædet et innslag av luftreise som danner en motsetning til de foregående skildringer:

Eg hev vori meg upp med sky
og ne-att med have svarte.

— — — — —
— — — — —

Eg hev vori meg upp med sky
og ne-att på svarte dike.
Eg hev set åt heite helvite
og ein deil av himmerike.

Eg hev fari ivi vigde vatne
og ivi djupe dalar,
høyrer vatn og ser de inkje,
unde jordi so munne de fara.

Ved siden av denne himmel- og avgrunnsfart forteller forfatteren også om reisen over tornemoene, hvor han rev sin kappe i stykker. Forskere har ment at moen var sådd med torner, men det passer ikke til teksten. Tornene vilde da ha såret hans føtter, men nå har de sittet på buskene, og derfor gikk det ikke bare ut over kappen, men endog over neglene på alle hans fingrer:

Sunde gjekk mi skarlakskåpe
og neglen av kvor min fing.

Foruten de nevnte landskap forekommer også våsemyrer og gaglemyrer. Men hermed slutter første del av reisen. Om dette parti har solsangen intet å berette.

II. Den elv som først skildres i helheimstradisjonen og som Snorre også beskriver, synes å tilhøre et internasjonalt felleseie. Det norske navn gjol betyr den brusende. Og den tenkes som skillet mellom de levendes og de døde verden. Det er først i forbindelse med denne kløft at broen omtales. Også her avviker Draumkvædet fra de andre ved å gjøre broen til en luftbro:

Kjem eg meg åt Gjallarbrui,
ho henge so hågt i vinde.

Det manglet bare at han også skulde kalt den for den bevende vei med de leikande logar. En liten smak av det usedvanlige får man dog i følgende strofe:

— — — — —
— — — — —
. . . ho e oll me gulli slegji
og saum i kvorjom tinde.

Men dette fagre brobilde synes å passe dårlig til den dyrebestand som i diktet opptrer på den:

— — — — —
— — — — —
Tri e tingji på Gjallarbrui,
Bikkja bit og ormen sting,
stuten stend og stangar.
— — — — —

Vokteren er derimot borte. Der er også et annet utstyr på broen som viser at selv om den er fager, så er den vanskelig og farlig å passere, den er nemlig forsynt med kroker. Alt dette minner om den mosaikk som vi omtalte i begynnelsen av dette avsnitt. Solsangen nevner ikke broen, men lar elven være blodblandet, og helten i dette dikt slukes av strømmen; dermed begynner hans opplevelser.

III. Landskapet på den annen side av broen omtales ikke i de hedenske skildringer. I Draumkvædet derimot fortsettes med lokalisering av natur og steder. Her lå «Grimaråsen», og her lå «Skålestrand» som minner om Nåstrand. Vinterstien, et norsk navn for Melkeveien, fører imidlertid igjen tanken til astralregionen. Også Melkeveien er kjent blant mange folk som sjelevei.

Nordregionen går også igjen i Draumkvædet som en ringere plasing. Herfra kom Grutte Gråskjegg ridende på en svart hest i spissen for et stort følge. Denne Grutte er identifisert med djevelen, men det er ikke så innlysende at det er riktig. Fra syd kommer et annet følge med Sålemikkjel (Sjelemikkjel, engelen Mikael). Den samme inndeling i et godt syd og et slett nord har også Snorre.

IV. Grinden nevnes ikke av Olav Åsteson i hans dikt, men i alle de andre beretninger danner den et hovedstykke. Den har fått navn av Någrind, Helgrind, Trymgjoll (den larmende). Her står vakten. Draumkvædet har heller ikke noe om denne person. Det kan komme av at diktet bare er nådd til oss i en ufullkommen skikkelse, men det kan også skrive seg fra en utelatelse.

V. Målet for reisene er i de eldre beretninger skildret i sterkt tiltalende farger. Det var ikke dystre og frastøtende steder, men «gods og gilde salar» — «gardar glitrar um gylne sal» — «ljomande ljod i høge hallom». — «Inn be du han stige til oss i sal og drikke den mæte (god) mjød.» — «Åt kven er her benkjer med baugar prydde og pallen fagert flolagd med gull?» osv.

Dette er noen av de uttalelser og beskrivelser som anvendes på

målet for reisen og forholdene der. I visjonsberetningene er selv-
sagt dette parti falt bort og erstattet med straffested og skjærsild.
Men selv i disse kilder røper den gamle hedenske tradisjon seg. På
samme måte som Hermods vei gikk nord og ned, kommer Grutte
Gråskjegg fra nord. Solsangen lar «Nides sønner, syv i tallet»,
komme fra nord. Av fulle drikke-horn drakk de den rene mjød
fra Baugregins brønn. Disse «Nid-sønner» må være innvånere av
dødsriket. De befinner seg «nede» i dypet, hvortil «Nedvollen» og
«Nedefjellet» også henlegges. Ellers er det jo en underlig sammen-
blanding, idet Baugregins brønn er den samme som gudene drakk
av for å få visdom.

REISETANKENS DYBDE OG BREDDE

Av alt dette ser vi imidlertid at reisetanken har vært sterkt
fremme og har levd lenge etter at selve det religiøse grunnlag var
bortrevet. Av de mange forskjellige sammensetninger kan vi ane
oss til meget om det som har tilhørt den lengst tilbakeliggende tid.
Hertil må regnes luftreisene, redselsfaunaen og alle hentydninger til
sjelevei og dødsland i nord. Dette må være ganske sterke elementer

Gresk bilde fra underverdenen.
Kerberos lengst til høyre.

som har ligget i minnet og skapt seg utslag i sagn og dikt. Det var først i en langt senere tid, med omlegning av livsvilkårene og tankegangen, at det nordlige dødsrike fikk sin beliggenhet *nede* på det horisontale plan, og ble gjort til det mørke og kolde jotunrike, eller til det underjordiske Hel. Der er intet overraskende i at allerede stenalderfolket trodde på luftreiser og paradisi i luftregionen. Arktiske folk og deres nære slektninger indianerne avgir et glimrende eksempel på en primitiv kultur med utviklet hinsidighetstro.

Maiduindianerne tror at de døde stanser 3 dager ved graven og besøker de steder hvor de har levd. Deretter begynner reisen til Hippingkodo, Blomsterlandet, også Yonkodo, Åndelandet. Herfra vender ingen tilbake. Av farlige og vanskelige ting på veien nevnes: huler, vann, villedende veier etc. Melkeveien er kjent som sjelevei. De døde får følge av sine fedre. Lenapeindianerne tror at den døde stanser 11 dager ved graven før ferden begynner, og når reisen er begynt, stiger han etterhånden til den 12. himmel, hvor han fører et lykkelig liv med jakt, fiske og lek. De døde er uten plager og uten ubehagelig arbeide. Menominiindianerne stanser 4 døgn ved graven og drar så Melkeveien til Åndelandet i vest. De reisende lokkes til å stanse på veien ved kjempejordbær, skjønne kilder osv. De kommer til en stri strøm, og der er bare en glatt trestamme til bro over den. En stor hund sperrer dessuten veien, og de onde mennesker kommer overhodet ikke over. På den annen side av elven ligger en by, og er man først kommet velberget dit, blir man mottatt med åpne armer og feiret med lek, fest og lystighet.

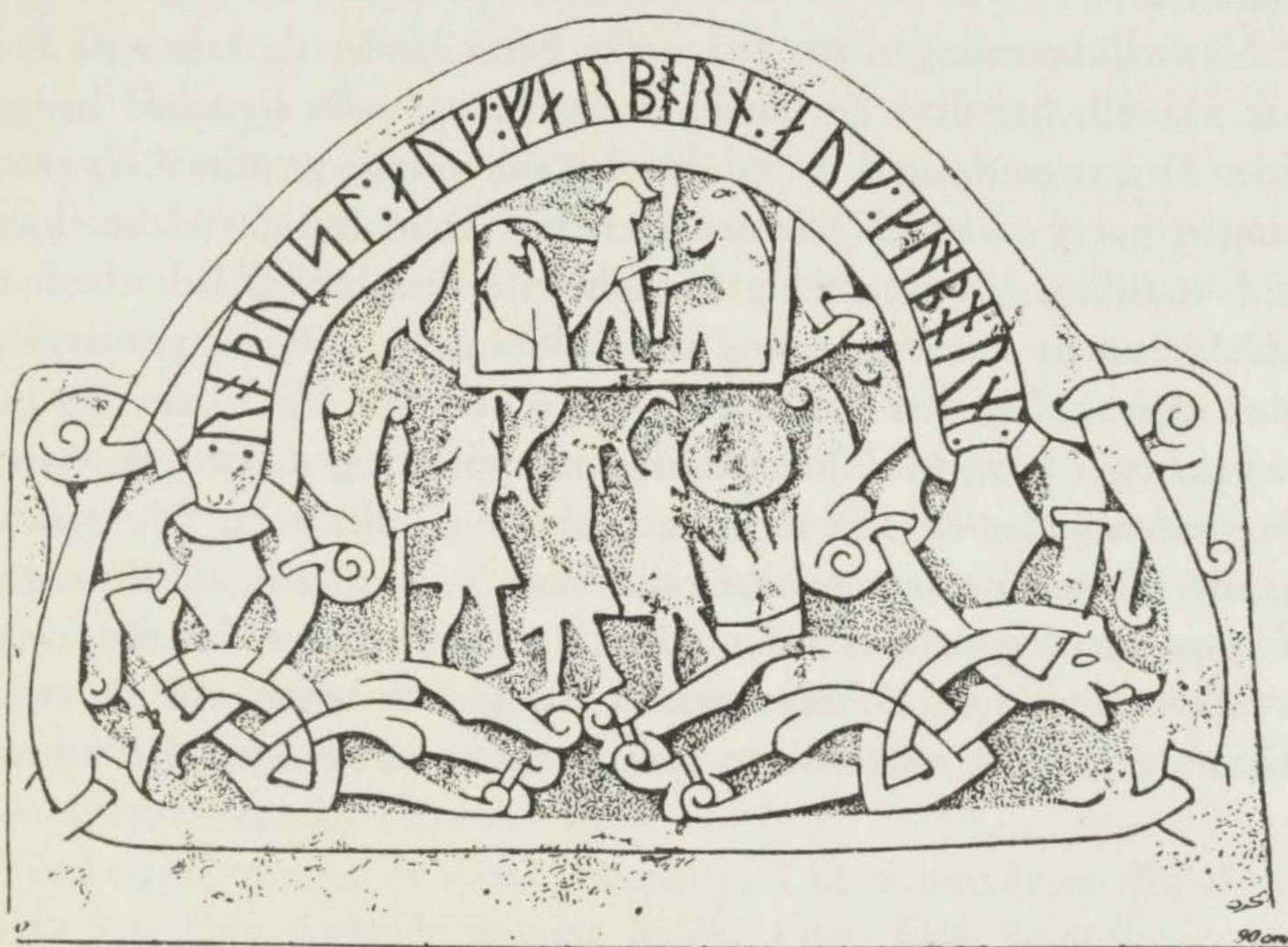
Som man ser ligger ikke disse beretninger om reiser i det hinsidige så langt vekk fra de norrøne, selv om Atlanterhavet skiller. Reiser forutsetter fjerntliggende dødsland. Av de norske overleveringer blir det derfor på ingen måte alle som krever noen reise for de døde. Astralregionen, nordregionen med den bevende og brennende vei, kommer først på listen. Deretter det nedflyttede nord,

Helheimen. Men dette viser at det er Alveheimen i nordlysveien som ligger til grunn for hele reise-tradisjonen, og derfor må det også være den som har vært den eldste og første årsak.

DE DØDES MELLOMTILSTAND

Reisetradisjonen vedrørende de døde er imidlertid kun en symbolsk fremstilling av den kritiske mellomtilstand som den døde forventes å befinne seg i like etter døden. — Hinduene kaller den døde for «preta», et ord som betyr omtrent det samme som «nå». Men

Gravsten fra Gotland (Sanda) med vandrere, en mann og to kvinner. Bak dem en brennende ild og over denne en rund skive, sikkerlig symboler, men uten tydning hittil. Øverst sitter en mann og en kone på hver sin kubbestol. i midten en mann som bringer et spyd. Stenen er reist for tre personer, nemlig Rodvisl, Farbjørn og Gunnbjørn.

en preta er uferdig, svak og hjelpeløs, utsatt for alle slags farer. Dersom den mislykkes på sin vei, blir den hjemløs og mottas overheadet ikke i de døde samfunn. Den blir aldri «pitaras», d. e. far og fullvoksen skytsånd, men farer omkring som gjenganger. Dette er den egentlige fortapelse i fedrereligionen. Men det står i den gjenlevende slekts makt å forhindre dette ved hver dag å yde et «utfyllingsoffer» til styrke og vekst for den døde; når reisen er slutt, d.v.s. når tiden er kommet at pretaen skal opptas i de opphøyde pitaras' samfunn, bringes «fullendelsesofferet», og denne handling faller sammen med avslutningen på begravelsen og den endelige dødsfest.

Mens likbrenningen sto ved makt her i landet og troen på reisen var aktuell, har også de norske fedredyrkere ydet lignende hjelp til sine. Den syvende og den tredevte dag var viktige terminer, og avslutningen hørte sannsynligvis årsdagen til. Den daglige ydelse skjedde ved utstilling av dagens og festlighetenes kosthold i beboelseshusets kulthjørne på en forhøyning som kaltes stalle. Denne tjenestgjorde som alter. Men den døde kost har også vært lagt i neverkrukke, i skrin og i kar. Med likbrenningens opphør og den totale endring av verdensbildet og den religiøse tankegang i det hele, falt også den gamle forestilling om en dødsreise bort og med den de døde pleie. Visjonsdiktningen lærer oss imidlertid at dødsreisene fortsatte å leve i folkeminnet som et interessant og dragende motiv for fantasi og diktning, og det varte lenge før de siste spor av den forsvant.

FAMILIEHELLIGDOM I HUSET

DET GAMLE NORSKE BEBOELSESHUS

Hva slags hus bodde stenalderfolket i? Stort, rummelig og komfortabelt har det iallfall ikke vært. I den eldste periode forekommer huler og vindskjermer foran avsatser i fjellveggen som bolig. Flyttende jegere og fiskere måtte ha sitt hus med seg, og det er sannsynlig at veidefolket her i landet har brukt de samme slags skinn-telt som de asiatiske nomader ennå bruker. De eldste hus av tre har vært bygget som tømmerkojene nå, men tømrete hus varte det lenge før man fikk. De kom først med jernalderens redskaper til å bearbeide treet med. Vistnok går det an å hugge og tømre med stenøkser; et forsøk har vært foretatt i Danmark med ganske gode resultater. Men skogen var snarere skydd og fryktet i den første tid, både fordi den var uveisom, og fordi folket manglet våpen og redskaper til å utnytte den og til å kunne holde de ville dyr borte. Man har eksempel på at skogen, selv om den ikke var så stor, skilte folk og språk fra hverandre.

Ved utgravninger av gamle hustufter i de senere år er det eldste norske hus blitt forholdsvis godt kjent. Over hele Vest-Norge har der vært bygget stort sett slik som islendingene bygget da de kom til Island. Vistnok må der ha vært avvikende former på Østlandet, mindre av sten og mere av trevirke. Men stort sett må også der hustypen ha vært av samme karakter.

Nomadetelt av skinn.

Grunnmur bruktes ikke, dertil var graveredskapene for skrøpelige. Muren ble lagt på selve bakken, slik som det har vært skikk til langt opp i tiden, og som det f. eks. er det hos skoltelappene i Boris Gleb den dag i dag. Høyden på muren bestemtes av bygningsmannens smak og behov. Av de utgravede hus har man kunnet regne seg til en høyde fra en meter til halvannen som det alminnelige. På innsiden ble muren dekket med jord og torv. Takverket ble plassert direkte på muren. Tekningen har vært torv. Men da dette er et særlig tungt taktekningsmateriale måtte sperrene legges tett, og allikevel vilde de ofte spinkle stammer gjerne bøye seg under vekten, så det indre av huset måtte støttes opp med en masse takstøtter. Åpninger har der ikke vært mange av, ofte bare døren. Og denne var heller ikke vid. Det var ingen lett sak å lage bord og planker med stenredskaper. Inne var det derfor halvmørkt, så sant ikke ilden lyste

Ånestad på Jæren. Et gammelt hus som viser samme byggemetode som de hus man finner tuftene etter. Foto. E. Aksdal.

fra den avlange grue midt i huset eller fra åren, det oppbygde ildsted som kom til senere i utviklingen. På begge sider av ildstedet var der lagt et dekke av halm, høy eller huder, undertiden var vel gulvet stenlagt. I rommet var der ellers stenger eller skinnremmer til å tørke fisk og kjøtt på, og til å henge fra seg de tunge klesplagene på. Tiner, neverkrukker, gryter, spiseredskaper, fangstgreier og våpen utgjorde bohavet. Dersom der var gårdsbruk på stedet, anbraktes husdyrene under samme tak, men i en egen avdeling av huset.

Rommet inne kaltes «sal», og det er denne hustype vi kjenner fra Eddadiktene og de eldste norske lover som det norske hus. På begge sider av ildstedet kaltes rommet «flet» (flat). Der sov, spiste og arbeidet man. Noen forhøyning til sete eller liggeplass var der ikke i den eldste tid. Da tidene kom med nye krav til bedre husvære kom der tile (treverk) på gulvet og benker langs veggene fylte

Utgravet hustomt fra folkevandringstiden. Storshei, Bjerkreim. Foto. Jan Petersen.

med jord, «paller». «Salen» gikk da over til «stova», og denne forandring betyr en større omveltning enn vi aner, sosialt og religiøst.

De folk som bodde i disse eldste hus, var religiøse i en langt høyere grad enn deres etterkommere i vikingtiden og i moderne tid.

Religionen og det hellige hørte derfor til også inne i privathusene. Ikke *gudenes* tilbedelse, den var forbeholdt egne helligdommer betjent av såkalte «goder» (forstandere). I privathusene var det slektens og familiens egne skytsånder, de sterke og hellige fedre og mødre med heil og hamingja, i stand til å hjelpe sine gjenlevende slektninger, som ble dyrket. Men det hellige tåler ikke sammenblanding med det dagligdagse og profane. Det må derfor omgis av bud og forbud, forat ikke selve grunnlaget for den rette livsorden skal omstyrtes og alt ende i kaos. Onde fientlige makter gjør også

Bergtorskvål på Island. Viser sammenhengen med det eldre norske hus bygget av sten og torv.
Foto. Helgi Arnason.

forsøk på å trenge inn i hus og hjem: trolldom, gand, hugskot, attergangare, osv. De vil forstyrre den enkeltes liv og lykke. Både derfor, og først og fremst av hensyn til fedrene, var der i denne primitive «sal» i det innerste hjørne laget en forhøyning, en «stalle» der tjente som alter, og det måtte hverken dyr, barn eller uvedkommende røre. På samme sted sto også i mange hus en støtte, helt eller delvis utskåret i menneskeskikkelse, kanskje også kledd. Den hadde sitt navn, og navnet var etter en eller annen avdød i familien. Det er disse to ting vi nå skal behandle.

FEDRESTØTTEN

For mange er det en ukjent og utrolig ting at der engang har eksistert slike kultstøtter inne i husene. Det har sin grunn i

Fedrestøtter fra Borneo.

at religionsvidenskapen er så ung. Den har som tidligere nevnt enda ikke rukket å legge alt stoffet under seg og gi opplysning om de mange religionsformer som eksisterte og eksisterer side om side. Det kommer også av at man har begått den feil å tale om «religion» som om den kun gjaldt gudedyrkelse. Dette

har skjult de andre former, som i den virkelige religion har en langt større plass enn gudedyrkelsen. Det vi her fra Norge kjenner som «religion» i den hedenske tid, har vi vesentlig vært henvist til å hente fra skaldenes og Eddadiktenes opplysninger. Om dagliglivets skikker og forestillinger vet vi uhyre lite. Og det kunde jo også synes håpløst

å få vite noe nå etter at det gamle hedenskap forlengst er avskaffet og alle er døde som kjente til det. Men så er allikevel ikke tilfelle. Der er visse religionsformer som er så konstante over hele jorden at kjenner man en, kan man følge tankegangen og oppbygningen overalt. Det gjelder kun om å oppdage spor, selv om de er sterkt overdekket av tiden og glemselen.

Et slikt førsteklases spor er *fedrestøtten*. Den forekommer i mange skikkelser, således bare som en pel eller stokk uten noen tilskjæring eller prydd. Men som regel blir den utstyrt med et menneskehode, det er iallfall den mest alminnelige form over hele jorden. Og overalt hvor man treffer på støtter med et ansikt øverst, står man overfor et ekte motiv fra fedredyrkelsen. Det neste skritt er en helt utskåret figur med

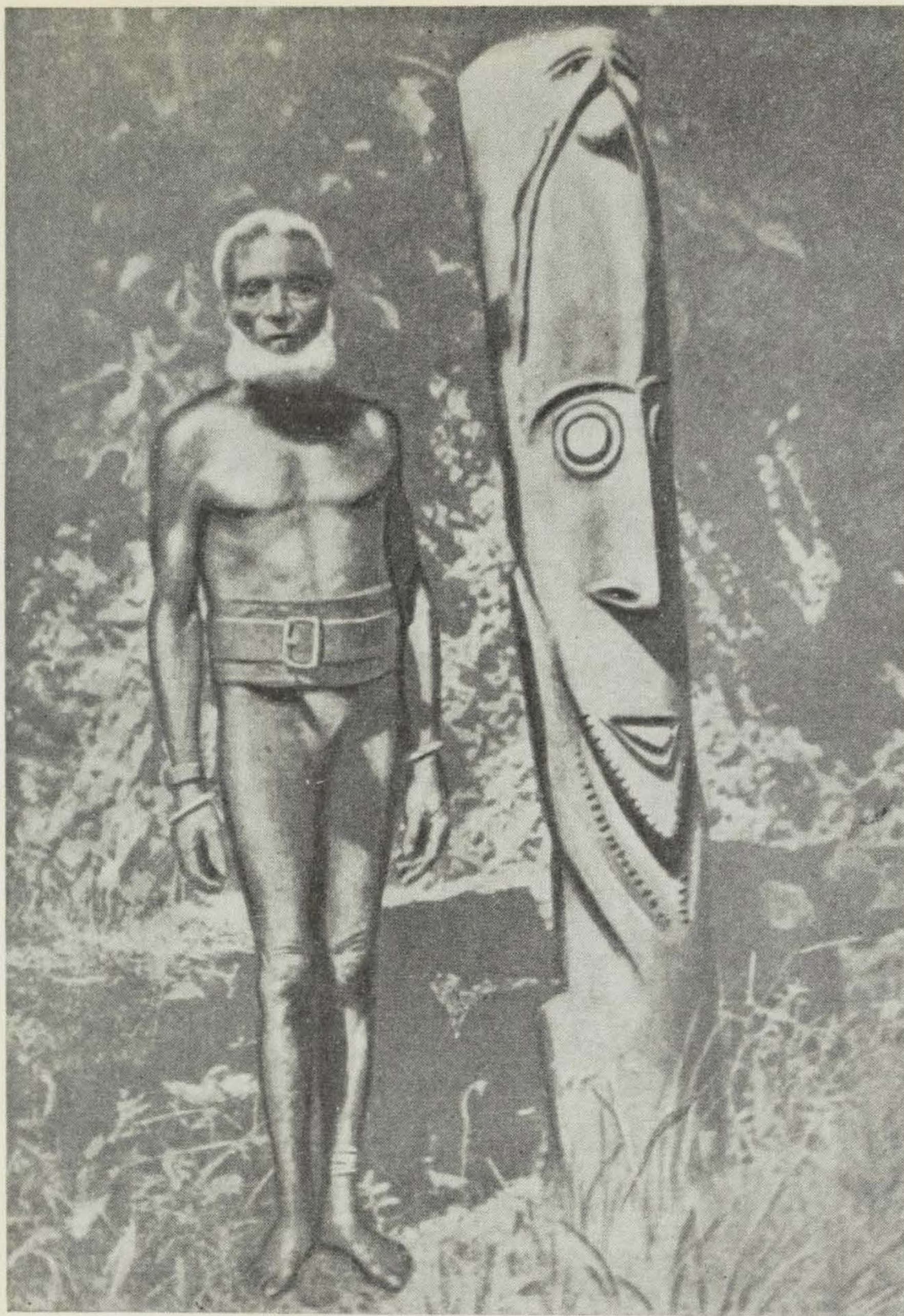

Utartet fedrebilde, såkalt Tiki fra Hawai

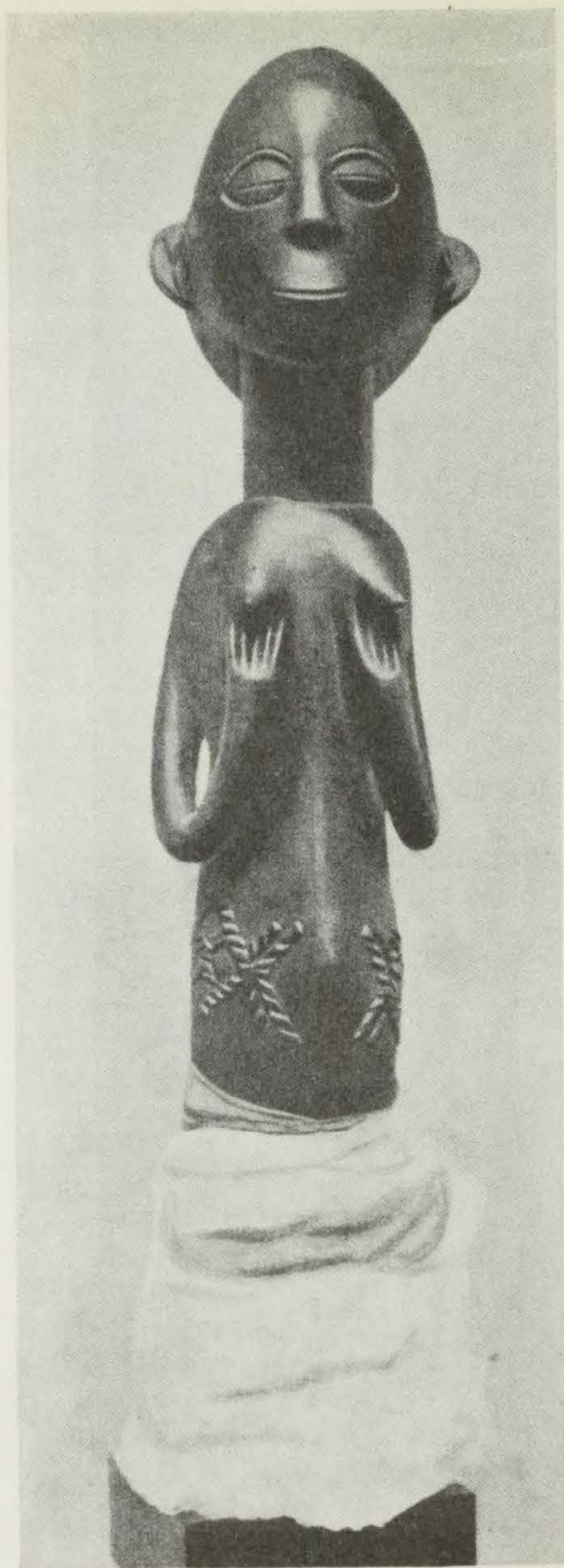
Fedrebilde fra Påskeøya.

Fedrestøtte fra Abrym, Nyhebridene.

Kvinnebilde (sjelegjemme) fra Kongo.

armer og ben. Denne form kan så gå over til et gudebilde og forvandles til det ukjennelige slik som bildet viser side 154.

Men hva ligger der så i denne støtte, hvilke tanker har man hatt med den? Fra først av er det uvisst hvorledes nettopp *støtten* er oppstått som symbol for de døde. Men det sannsynligste er at det var et merke på graven i nomade- og flyttetiden som skapte den første begynnelse. Så utviklet den seg til offerstøtte, ble hellig, og fra å være bare offerstøtte ble den selv offermottager; på dette tidspunkt måtte da oppfatningen allerede ha vært den at de døde selv tok bolig i støtten. Foruten tre har man også stenstøtter, og i mangel av tre og sten figurer av leire, eller tøydukker.

Samtidig med dødsfesten, når den døde er ferdig med sin vandring eller sin mellomtilstand, pleier mange folkeslag også å ha ferdig støtten, som da innvis og navngis etter den for hvem den er laget.

Imidlertid møter vi her en vanskelighet. Det er ikke alle folk som betrakter støtten som *bolig* for den døde. Det beror nemlig på

Haidaindianernes store fedrestolper med totemdyr.

Trebilde fra Alt-Frisack,
Tyskland.

oppfatningen av den dødes karakter i det hinsidige hvorvidt støtten blir bolig eller bare altermerke. Det er kun typen *den frie sjel*, i likhet med fylgjemennesket og vorden, som kan danne grunnlag for en slik overførelse. Nåen er som før nevnt i seg selv sitt eget bilde. Dessuten er den oppfattet som et vesen der må ha rom, og det passer ikke på støtten. Men for den norske sten- og bronsealderbefolkning lå støttetroen ferdig. De trodde på en forvandling fra dyr til menneske og omvendt, for dem var der intet usedvanlig i at vorden også kunde ta bolig i en støtte. Det var ikke vanskeligere å gå over fra luftfarer til å bo i en støtte enn det var å forvandles fra menneske til varg, bjørn, fugl eller innsekt. Den religiøse naturalisme som stenalderfolket levde i, var en velskikket grunnbunn for totemisme og bød på særlig

gode betingelser for denne støttekult.

På det europeiske kontinent er sporene etter den gamle støttekult nærmest utslettet. Men når man først vet at også alle europeere engang har vært fedredyrkere, og at

Greske støtteformer brukt i fedredyrkelsens tjeneste.

alle fedredyrkere har hatt en eller annen form for støtte, så kan man trøstig lete, og i de fleste tilfelle vil man finne vidnesbyrd nok. For norske lesere som er ukjente med emnet, kan det derfor være av interesse å stifte bekjentskap med de rester som kan påvises.

De støtter vi kjenner fra Grekenland er gjerne alminnelige trestammer draperte med hjelmer og klesplagg. Dette gir en forbausende virkning av støtte uten noen utskjæring. Gravstøttene av sten er utstyrt på samme måte, og en forsker som har gjort studiet av disse ting til sin spesialitet sier: De kan ikke være bare

minnestener, de må oppfattes som representanter for de døde i graven. Foran denne form av den av-

døde ble nemlig mat- og drikkeofrene nedlagt.

Romerne har også laget fedrestøtter for huslarene (husets skytsånder). Disse larer er utgått fra fedrekulten og har i sin opprinnelse vært familiens egne, men ble senere alminnelige upersonlige representanter for ætten. Dikteren Tibullus sier om dem: «O larer, I som har

Stenbilde fra Bamberg, Tyskland.

Kinesisk fedretavle.

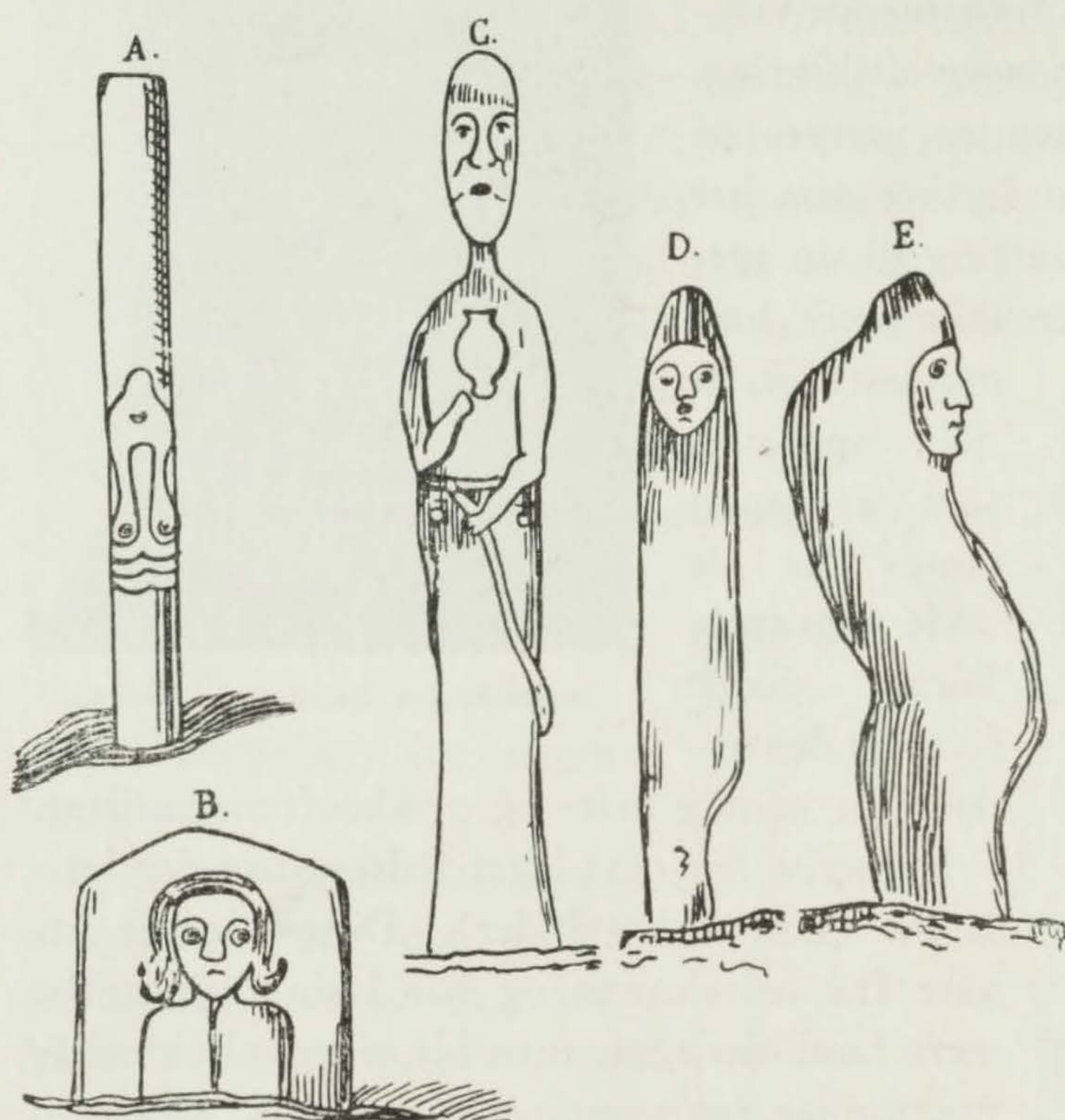

oppfødd meg fra den tid jeg lekte ved Eders føtter, våk over mitt liv! La det ikke gremme Eder å være laget av en gammel stukk, for på den måten bor I jo i fedrenes hus.» I den senere tid ordnet romerne seg på samme måte som kineserne med et lite nett alter inne i sin sal, «atrium», det rom hvor de kokte og spiste. De hadde også masker som ble oppbevart og som erstattet bilder av de døde. Disse masker ble selvfølgelig behandlet med religiøs respekt.

Går vi til Mellom-Europa, finner vi at de kristne konsilier omkring år 600 tar for seg restene av hedenskapet og forbyr å lage bilder eller støtter som forestiller mennesker. Dette kunde jo tenkes å gjelde alminnelig kunstnerisk fremstilling, men det er helt uteluk-

ket da kirken selv meget ivrig fastholdt bilden-
de kunst.

Allerede i 324 forbød et kirke-
møte i Spania å ha kultbilder i
privathus, og det er nok det samme
forbud som går igjen år 600 i
Tyskland. I det samme forbud,
som ble sitert ovenfor om ikke
å foreta kult-
handlinger i hu-
set, ble det også
forbudt å dyrke

Russiske babar.

Offerplass med støtter hos finsk-ugriske stammer, russisk område.

«hellige» i privathuset. Vi kjenner også til at germanerne i den kristne tid søkte å kamuflere fedredyrkelsen ved å si at de dyrket «*helgener*». Derved er kjeden sluttet tilbake til fedrekult i huset med bilder tilhørende denne.

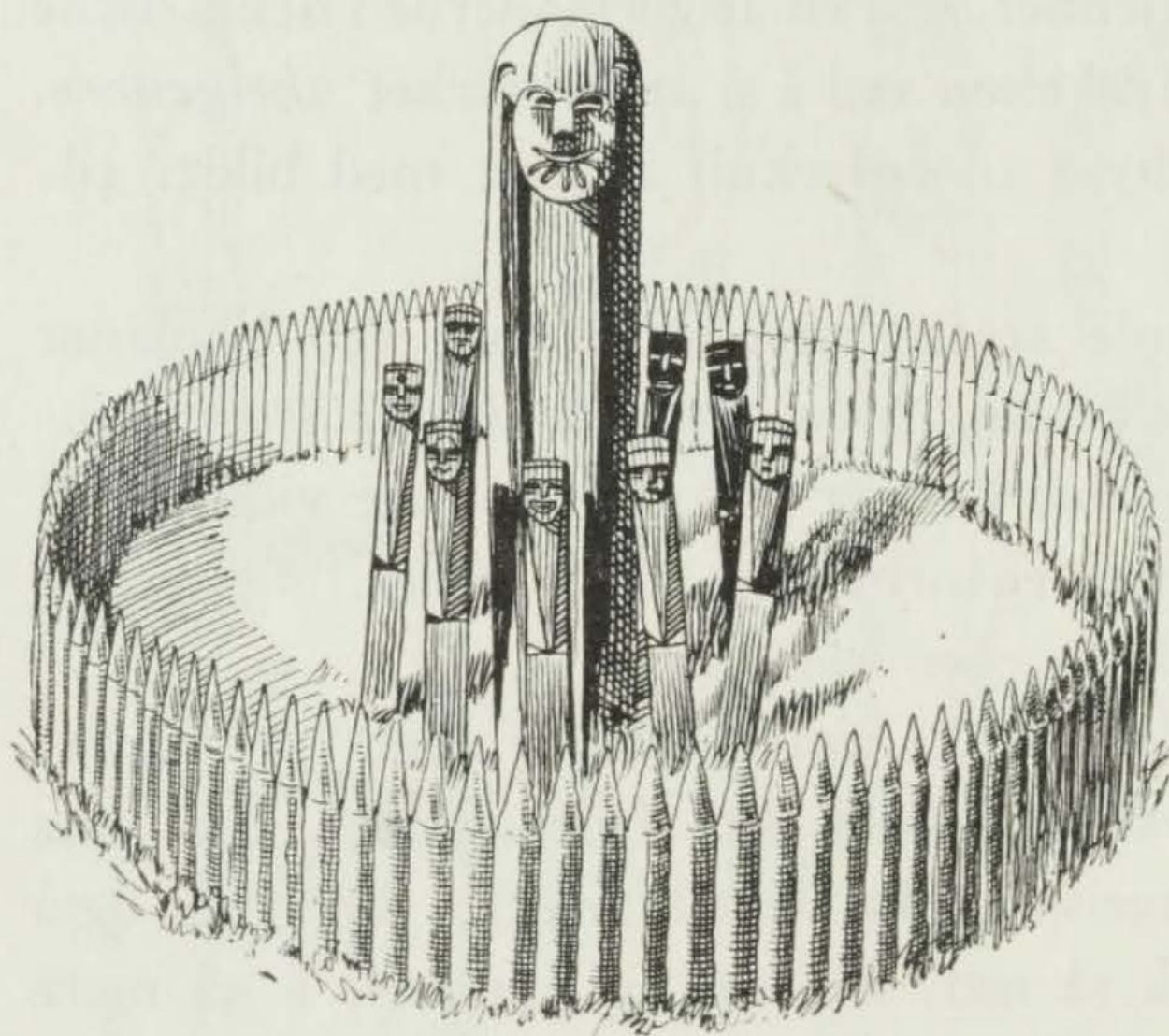
Der er også funnet gamle trefigurer i myrer og ved boplasser som synes å ha vært religiøse bilder. Men særlig er det de store stenbilder med et beger i hånden som danner ett av de mange vidnesbyrd om at fedrereligionen har vært forbundet med bilder. Disse har enten stått på gravene eller på eget kultsted.

Når vi så kommer til de russiske gravstøtter, finner vi trestammen med et utskåret hode øverst, altså ekte fedrestøtter. Og enda mer utpreget er de finsk-ugriske folks støtteformer. Siden de også står de nord-europeiske folk så nær, har det sin interesse å gå mere i detalj med beskrivelsen av disse. Disse stammer bor på europeisk og asiatisk område. Det er finnen Karjalainen som har gitt den

beste skildring av deres religion. Han kaller de dyrkede vesener for «husånder», og det fremgår av alt at det dreier seg om en ren og kjær fedrekult. Den døde kan gjennom drømmer uttale ønske om å få en støtte. Men shamanen kan også bestemme det, han lager nemlig bilder og innvier dem. Fremstillingen er meget primitiv; men ved påkledning bøtes det noe på den manglende skulptur. De små bilder oppbevares i en kiste, dersom de ikke er oppstilt i åndehjørnet innerst i huset. Kjøtt, brennevin, te, sukker og alt som huset kan skaffe, settes frem for bildet. Større støtter oppstilles inne i huset i det omtalte hjørne, og her finner man igjen den norske stalle, nemlig en forhøyning som bildet står på. Dette hjørne er «hellig», og ikke engang husets kvinner får komme nær det.

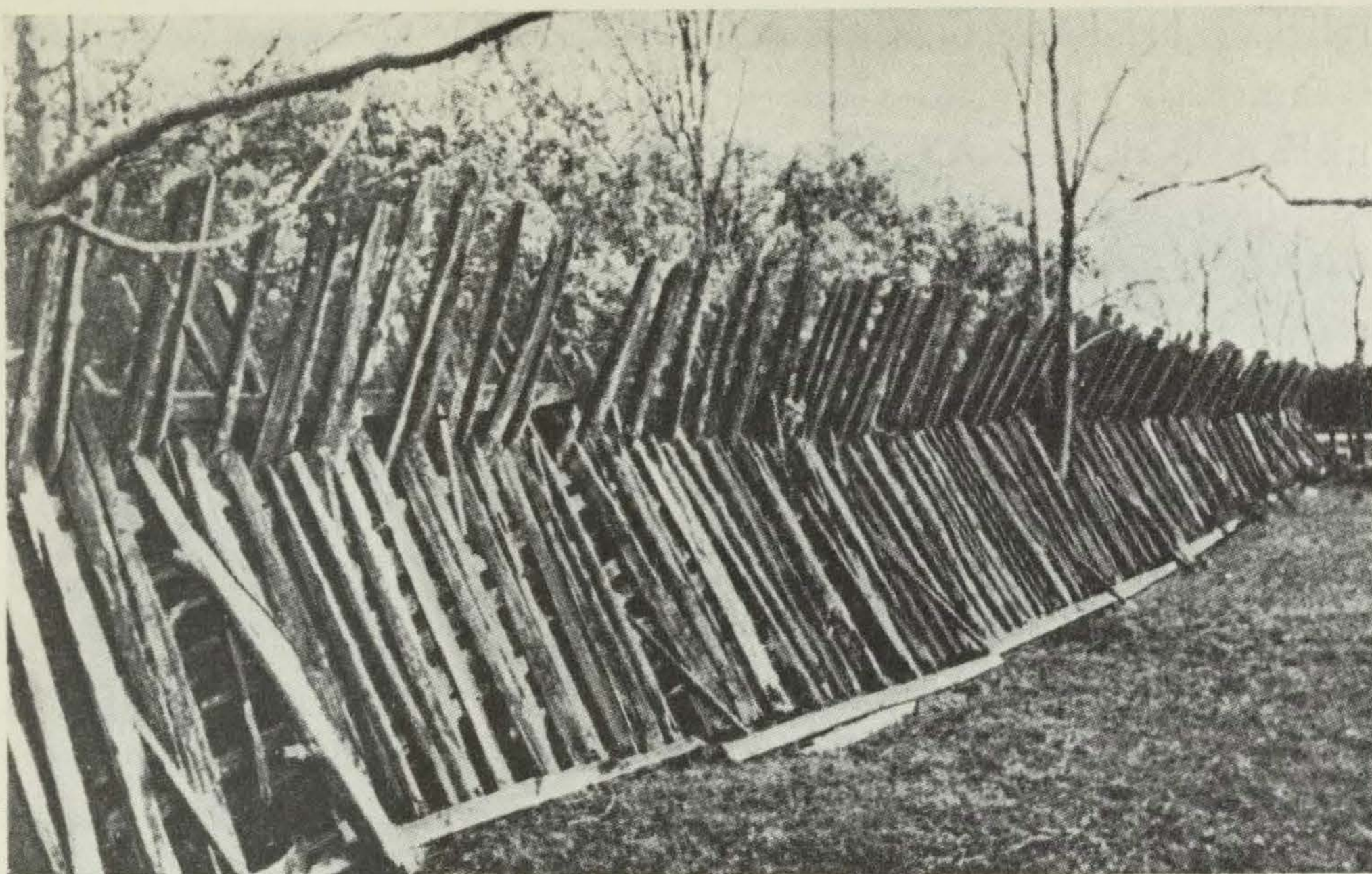
Ved innvielsen måtte et større dyr, f. eks. en bukk, bøte med livet, og blodet ble smurt på bildet. Til daglig brukte man den allerede nevnte skikk å sette bort til bildet en del av dagens kost.

Rekonstruksjon av varjagisk innhegning og støttesamlinger.

Ostjakene står oppreist når de taler til støttens (bildets) person, og bruker en pipende lyd omtrent som når de kaller på en hund. Denne måten minner ellers om lappenes «joiking». Ordene mere synges enn tales ut, hendene strekkes frem. Til sine tider blir bildene smurt inn med fett og bevertet med fete eller blodige saker. Når slektene skifter, skifter også

«Standtun» — en eldgammel form for gjerde på Gotland og sikkerlig brukt til inngjerding av kultstøtter i de såkalte «stafgarpr»-støtteinnhegninger som ble forbudt i Gotlandsloven.

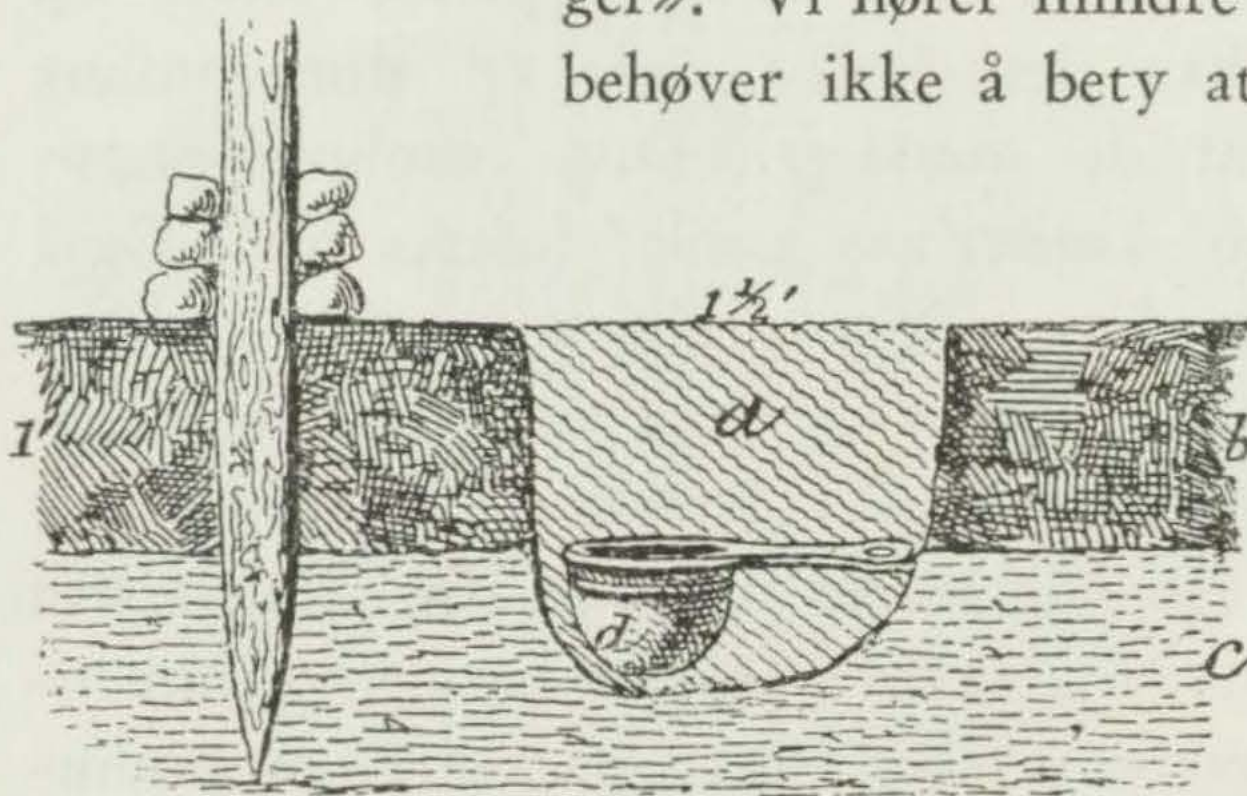
bildene. De kastes ikke bort og ødelegges ikke, men flyttes hen til et av de hellige steder, hvor alle slektens gamle bilder og støtter er henstilt. Her kan det derfor være en stor samling av dem, noen så gamle at de smuldrer. Disse samlinger oppstår på samme måte som kinesernes gamle fedretavler. Også disse samles, men i et eget hus som samtidig gjør tjeneste som fedretempel og samlingssted for slekten en gang om året. De finsk-ugriske støtter minner om varjagenes i Russland i det 10. århundre. Dengang kom en reisende araber dit, som har skildret hva han så. Varjagene var skandinaver, og deres skikker har derfor stor interesse for norsk religionsforskning. Iben Fozlan forteller om samlinger av utskårne støtter i innhegninger. I midten sto en stor støtte omgitt av mindre, og inne i innhegningene utførte vikingene sine

religiøse handlinger. Beretningen lyder så: Så snart deres skip kommer til ankerplassen, går hver av dem i land med brød, kjøtt, melk og berusende drikke og går bort til en høy, oppreist stolpe, som har likesom et menneskeansikt og er omgitt av mindre billedstøtter. Bak disse er også andre trestolper reist. Han går bort til den store trefigur, kaster seg ned på jorden foran den og sier: Min herre, jeg er kommet fra det fjerne og bringer med meg så og så mange piker og så og så mange sobelskinn. Når han har regnet opp alle sine handelsvarer, fortsetter han: Til deg har jeg brakt denne gave. Han nedlegger så gaven foran trebildet og uttaler håpet om å få en god kjøper til varene.

Også de andre små bilder får sin henvendelse, og går handelen godt, må han gi ekstra takkoffer. Dette skjer i form av slakt. Kjøttet utdeles, sier araberer, til fattige, men sannsynligvis var det slekt og naboer som fikk godt av det, og bildene fikk okse- og sauekranene. Om natten kom hundene og fortærte kjøttet. Den ofrende sa da: Min herre har velbehag i meg, han har fortært min gave.

Slike innhegninger med kultstøtter i form av «staver» minner om et forbud i en svensk lov mot «stav-innhegninger». Vi hører mindre om dem i Norge, men det behøver ikke å bety at de ikke har eksistert her.

En dansk grav med gjenstående støtterest. Denne har med sikkerhet tjent religiøst formål.

Fra Sverige foreligger hittil ingen kjente vidnesbyrd om støtter. Danmark derimot har en del støtter i friluft på steder som ligner gravplasser eller hellige steder. Støtten fra Lysgård sogn viste tegn til å være bearbeidet. Den var plugget med

Friluftstøtter på Island, rekonstruert etter Olafsens og Povelsens beretning under reise 1752—57.

små treplugger, noe som kan minne om offerplugger. Hver gang det har vært ofret, settes et merke. Der hadde vært brukt ild på stedet, og et tomt kar ble også funnet. Støtten fra Veileby var halvannen alen høy med hode, antydning til armer og ben samt genitalier. Der er også funnet andre støtter, og der er samstemmighet om at de har tjent religiøse formål.

På Island har man funnet såkalte «ondvegesstøtter» (høgsetes-
stolper) oppsatt ved inngangen til bøen. Og av sagaene fremgår det at det også har vært skikk å sette opp støtter ute på bøen. Disse må derfor diskuteres nærmere siden.

Men når vi etter denne rundgang i Europa kommer til Norge, så har vi iallfall et forholdsvis rikt materiale å holde oss til. Og siden det egentlig er husstøtten som har krevd denne omfattende oversikt, passer det best å ta den norske form av denne før vi vender

Rosselandsfiguren, Dalane Folkemuseum, Egersund. Synes å
å ha tjent som kultbilde.

tilbake til friluftsstøt-
tene.

I Sigmund Brestesons saga fortelles om Haakon Jarls husbilder. De sto i et hus inne i skogen ikke så langt fra gården. Huset var tømret, vakker prydet, og fortellingen overdriver sterkt beskrivelsen av det. Inne var der først og fremst et bilde av Torgerd Hølgebrud (Helges brud), og dessforuten et av søsteren Irpa og broren Hørge. Alle bildene var kledd og prydet. Torgerd var plasert i høgsetet og hadde fotstalle foran seg. Jar-

len brukte å kaste seg ned foran bildet. Og når han vilde få visshet om Torgerd var velvillig stemt, tok han en ring av hennes arm. Satt ringen fast, gjentok han sine bønner; satt den løst, var det et godt tegn.

Dette hus og disse bilder kan ikke ha vært et alminnelig gudehov med gudebilder. Hovene var bygget på en annen måte med ildsted, forsynt med kokekar og innredning for offermåltidet. Guder og gudinner har dessuten aldri familienavn. Disse er derimot ube-

Rygnestadloftet, Valle. Foto. J. Løyland. I dette hus har antagelig den ene faksen vært oppbevart.

dragelige tegn på familiereligionen. Huset må derfor ha vært et slags fedretempel eller hall. Og det er merkelig at der ikke er flere eksempler på slike i norsk historie.

I nyere tid har vi husstøtter og bilder fra Setesdal, Telemark og Opland. Disse bilder har vært gjenstand for stor diskusjon. Mange har levert skildringer og kopier av skildringene i bøker og tidsskrifter. De fleste skribenter har kalt dem for «avgudsbilder» eller «husguder». Men på grunn av manglende kunnskap om religionshistoriens mange variasjoner er de dog inntil denne dag omgitt av gjetning og uklarhet.

Klare og utvetydige former for de gamle fedrebilder kan de heller ikke sies å være. Men det kan heller ikke ventes at de skulde ha den samme plass og den samme karakter som i den gamle tid. Egentlig dyrkelse fikk de heller ikke. De ble oppbevart som arvestykker, sikkerlig med en blanding av pietet og en viss overtroisk tilbøyelighet.

Det første vi kan fastslå er imidlertid at de *ikke er avgudsbilder*. Derimot er de direkte etterkommere av fortidens fedrestøtter inne i huset, brukt som et lykkemiddel, men av en mere utpreget hedensk art enn hesteskoen over døren i vår tid.

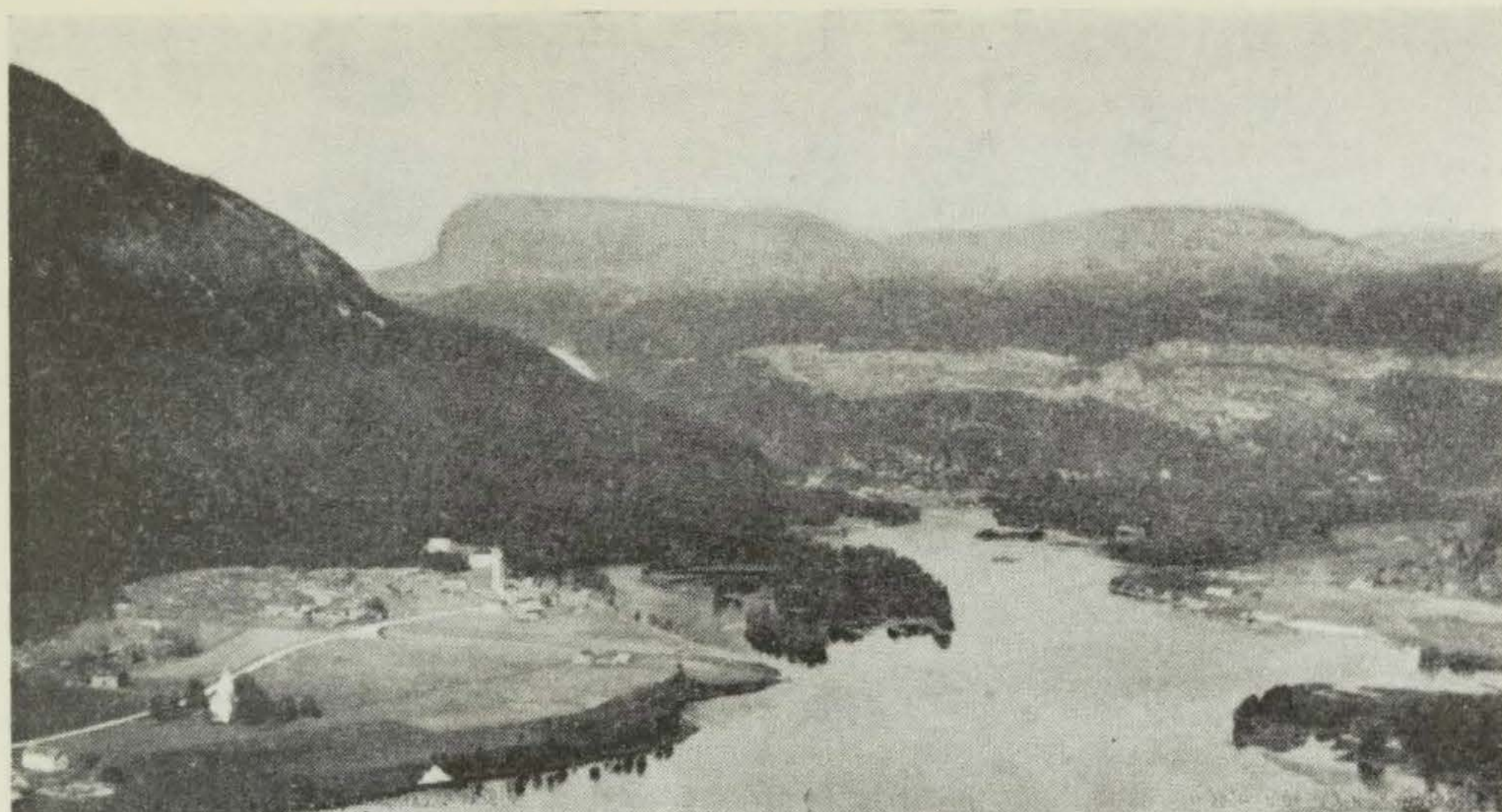
De viktigste er «Faksene» i Setesdal. Der er to av dem: Fakse Rygnestad i Valle og Fakse Brokke i Hylstad. Den første var skåret av en åspekubbe, ca. 1,2 m. høy. Den hadde hode med antydning til skjegg og hår. Øynene var markert med innsatte blyklumper. Rundt halsen hadde den en krage (ridderkrage?). Munnen var oppspilt, armene var lagt sammen over forsiden, og rundt livet hadde den belte; føttene var bare antydnet. Ellers er der mange varianter i beskrivelsene.

«Hernos»-
rekon-
struk-
sjon.

Fakse Brokke hadde full setesdalsbunad med blanke mes-singknapper. I hodet var det laget en hulning. Og det blir sagt at smør og saup ble anbrakt i denne hulning; andre derimot sier at mat til den ble satt inn i skapet ved siden av. Plaseringen av disse to angis litt forskjellig. Men det synes å være enstemmighet om at Fakse Rygnestad sto i høgsetet. Fakse Brokke derimot synes å ha stått på et skap som en slags moderne stalle. Presten Blom sier imidlertid at denne også sto i høgsetet. Den morknet innvendig og ble til slutt brukt til huggestabbe(?). Det synes å være helt vidnefast at der har vært satt inn mat til bildene, iallfall ved høytidene. Dette må da sies å komme meget nær til kulthandling. Faksenavnet har vært satt i forbindelse med faks på korn, som om bildene skulde vært gudebilder til hjelp for grøderikdom. På sett og vis var de nok det i den gamle tid, da de ble holdt i akt og ære som representanter for gårdens skytsånder. Men fakse er også et navn på kjemper som er utbredt like fra Suldal i vest til Telemark i øst. Og det ligger derfor nærmere å sette faksene i Setesdal i forbindelse med disse. Navnet for-

Brokkegrenden i bakgrunnen med gården Brokke hvor den annen fakse fantes. Hylstad, Setesdal. Foto. J. Løyland.

bindes gjerne med berserker og kjemper med langt hår. Brennøy-fakse var en berserk med langt svart hår. Faksebrann og Tore Fakse var berserker i Håkon den godes hær. Fakse Fotland fra Suldal var en kjempe, hvis grav overdrives i størrelse. Fakse Mosedal i Åmli likeså. I Hjartdal i Telemark levde Flatelandsfaksen og i Fyresdal Fakse Brokke. Flatelandsfaksen i Vrådal hadde hår og skjegg som rakk til midjen. Det synes derfor å være en felles-titel på kjempene dette faksenavnet. I Setesdal hersket det likefrem en dyrkelse av kjempene, ingen ble så omtalt og sett opp til som dem. I primitive forestillinger kan rent hedenske ideer ha fulgt slike i graven og opphøiet dem til kraftpersoner i det hinsidige. Bak faksenavnen skjuler seg sikkert et annet personnavn. «Fakse» ble et felles hedersnavn.

Det er flere bilder fra Setesdal enn disse to. Et av dem skildres som «et Afgudsbillede som blev kaldt Hernøs og ikkun var et Men-neskehoved af Træ sat paa en Stage». Det sto opprinnelig på en

gravhaug(?). Det skal være «Svarte Kaas» som dro avsted med det. Et annet bilde som vi kun kjenner fra et vers, het Ståle. Verset lyder slik:

Sjaa paa 'an Staali ko kallegt 'an glor;
han e gjaar utav tre, han e revune lik.

Denne Ståle skal være en av rydningsmennene fra Bykle, og det kan nok forklare at han har hatt en særstilling. Han glor fælt, antagelig fordi han har blyøyne i likhet med faksene. Men han er revene lik, det vil si han gjemmer seg, hans tid er forbi.

Hadde den religionshistoriske videnskap allerede kunnet begynne sine innsamlinger for 3 à 4 hundre år siden, vilde vi antagelig hatt all den kunnskap og alt det materiale vi kunde ha ønsket oss bare fra denne dal. For av Skars skildringer vet vi at setesdølene laget sine dyrkede fedre om til «tusser», kristnet dem, ga dem prest og kirke, men ofret allikevel saup, øl, råmelk og høytidskost på dem. Og om bildene forteller han at «dei hadde mannslik som dei gav plent som dei gave tussor» — de hadde menneskelige bilder som de ofret til på samme måte som til tussene. I denne viktige meddelelse får vi altså vite at *bilder har vært alminnelige*, og at de var gjenstand for kult. De enkelte kjente forekomster er derfor kun sparsomme illustrasjoner til denne Skars generelle påvisning.

I Telemark forekommer samme slags husbilder. I Fyresdal eksisterte ett til omkring 1750. I Sauland på gården Haugene hadde den storettede husmoren flere «avgudsbilder som hun drev dyrkelse med». Og det har da uten tvil vært fedrestøtter fra gammel tid som sto igjen og nøt oppmerksomhet. Det telemarksbilde som er best kjent og beskrevet, er bildet Torbjørn på Flatland i Vrådal. Det er ikke urimelig at Flatlandsfaksen og Torbjørn er identiske. Det besto av en kubbe 1 à 2 alen høy, tykkere nedentil, med ut-

---

¹ Denne «Svarte Kaas» skal være oberstløytnant von Koss.

Rygnestad gård med «loftet» som nå er blitt Setesdals museums eiendom. Bekjent for det ene faksebilde. Foto. J. Løyland.

skåret hode og fordypning passende til ølskålen. Øynene var også på dette bilde innstøpt med tinn. Det sto ute i kåven i alminnelighet, men ble tatt inn og stilt i høgsetet i julen. Tradisjonen vil også vite at det likesom finsk-ugriske bilder ble vasket og innsmurt hver lørdag. Ved høytidelige anledninger drakk verten og hilste Torbjørn. Var der gjester til stede, gjorde de det samme. Ølskålen ble innviet ved å settes på Torbjørns hode. Foruten de nevnte eksempler er der også funnet en trestøtte på Skovik i Vinje. Den er dannet av en stokk på vel 1 m. lengde og ca. 19 cm. diameter. Den nedre del var bortråtnet. Støtten kan godt ha tjent kultiske formål og være kastet eller nedgravd i myren. Men det kan også være et bilde av en person som skulde drepes ved magisk etterligningskunst.

Odden-bildet, Valle, Setesdal. Kan ha tjent som kultbilde. Originalen eies av Juel Lund.

Av Oplandsbildene er det særlig de to som fantes i en gammel stue brukt til høyløe, som ligner de foregående. Det er en opptegnelse av Jonas Ramus fra 1715 som nevner dem. Han sier at gården Skira hadde et eldgammelt hus, ganske mørkt, «hvor tvende Træ-Billeder findes udi, som synes at være en Reliquie af de Hedenske Offer-Huuse». Mere vet vi dessverre ikke om dem. De andre er friluftsstøtter som synes å ha vært knyttet til graver eller kultsteder. Men siden også friluftsstedene gir et rikt bidrag til den gamle religion og dens forskjellige skikker, kan vi heller ikke forbigå dem. Husstøttene kan være ført ut av

huset og stilt opp ute på sine steder. I Eddadiktet hører vi nemlig om påkledde støtter ute på bøen:

«Klædi mine kasta eg til tremenn tvo på voll.
Kaute karar med klædi dei vart,
neist (skjemt) vert naken mann.»

Håvamål str. 49.

Disse påkledde støttene ute på den norske bø kan muligens også gi opplysning om de islandske friluftsstøtter. I Øyfjorden på Island

Påkledde støtter hos finsk-ugriske stammer på russisk område. Karjalainen.

traff to embetsmenn, som reiste der i det 18. århundre. to stolper ved inngangen til bøen på to forskjellige gårder. De var tykkere nedentil, og på toppen var «udskaared et gammeldags Kiæmpehoved». Går vi lenger tilbake, til det 10. århundre, hører vi at Hallstein fant et drivtømmer som mest hver gård i Torskefjorden laget støtter av. Hvorfor disse støtter ble kalt «ondvegestøtter» — høgsetestolper når de sto ute, er vanskelig å forstå. Men at de i sin opprinnelse kom *fra ondveget*, høgsetet, synes soleklart. Der har også eksistert personstøtter som har stått ute, det vet vi av en beretning så sent som fra omkring 1706. I Vapnafjorden sto en stor trestøtte som ble kalt Torkel Geitison. Den var så høy at en fullvoksen mann kunde stå under armene på den. Foreløbig kan vi derfor gå ut fra

at friluftsstøttene er utflyttede husstøtter fra den tiden da religionen forandret karakter og husinnredningen skiftet. Derfor kan vi også til denne kategori henregne en hel del stener som har vært brukt på samme måte som trestøttene. Vi kan kjenne dem på personnavnet. Foruten dem er der også mange andre uten navn, bare kalt saupstener, grannestener osv., som i sin tid kan ha hatt personnavn og har erstattet støtter.

Av navngitte stener kan nevnes: Frane i Frafjord, Sjurstenen på Hamarøy, Veddestenen i Borgund, Thu-sulen i Fyresdal, Sigvallstenen i Flekkfjord, Hoskoldstenen i Nissedal, Helgestenen på Ørsta.

Dette krav på bilder i den daglige kult måtte føre til håndferdighet i å lage dem. Og vi kan gå ut fra som sikkert at der har vært spesialister også i Norge i likhet med de finsk-ugriske billedmakere. Den håndverksmessige tilvirkning sto nemlig i nøye forbindelse med den religiøse innvielse, og dertil krevdes fagfolk. I den gamle

litteratur får vi høre litt om denne industri. — «Hedningene gjorde menneskebilder av det røde gull, av det hvite sølv, av sten og av tre. Disse bilder ble solgt etter sitt verd, noen var billige, andre dyre.» I en legendarisk fremstilling føres skikken tilbake til Nimrod. Det var han som først gjorde bilder av sine fedre og bød at hele riket skulde tilbede dem. Siden opptok andre skikken og gjorde bilder av sine kjære, av de rikeste kongene, og påbød folket å ofre til dem på samme måte som romerne til Romulus. Djevelen tok plass i bildene og ga folk svar på deres spørsmål.

Når vi i stedet for djevelen setter de av-

Hode fra Osebergfunnet. Sannsynligvis har samme slags skulptur vært benyttet for fedrebilder og støtter.

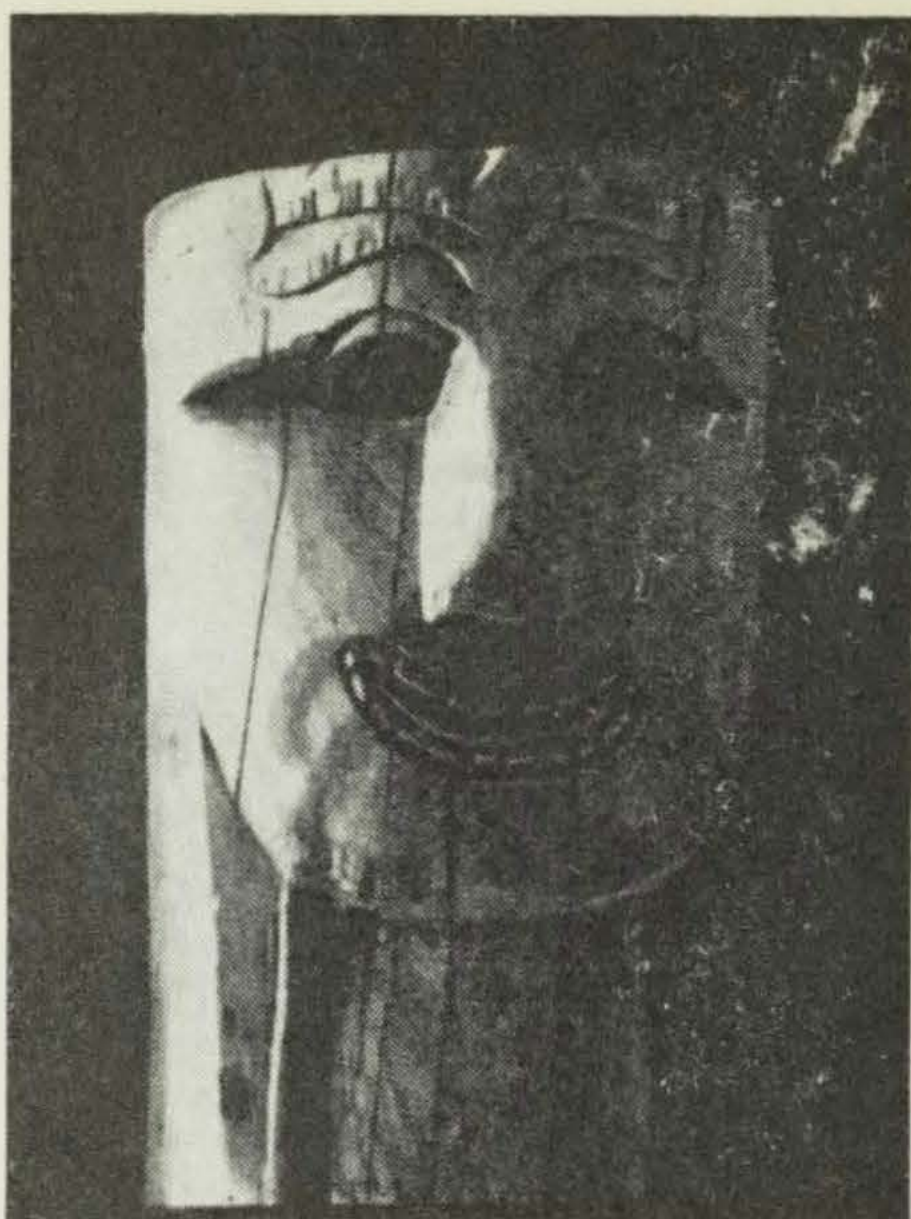

Gården Flateland i Vrådal bekjent for bildet av «Torbjørn». Foto. O. Fjalstad.

døde, og at de tok bolig i dem og mottok de ofrendes bønner og gaver, har vi den opprinnelige religiøse oppfatning hos folket. Visse personer i sagaene har også røpet tilstedeværelsen av slike ting som bilder. Einride fra Trøndelag snakker om at der var bilder av personer med stor makt, altså et slags «fakser», med stor hamingja som rakk til for mange. Men *han* var rasjonalist og trodde mere på sin egen styrke og sitt eget vett. Vi har også en beskrivelse av hvordan bildene ble laget i en islandsk bok. Vistnok gjaldt det et magisk bilde, men selve fremgangsmåten ble selvfølgelig beskrevet etter det som var kjent og i bruk.

En islending ved navn Torleiv vilde ta hevn over Håkon Jarl for hans utplyndring av slektninger som var kommet til Norge. Ved trolldomsgalder satte han sykdom på jarlens folk, så mange døde. Jarlen selv ble også syk og lå lenge. For å hevne denne forsmedelse lot han lage et bilde av tre. En mann ble drept og hans hjerte satt inn i bildet. Ved hjelp av Torgerd Hølgebrud og kraftige besværgelser fikk bildet liv, kunde tale og ble sendt til Island under navn

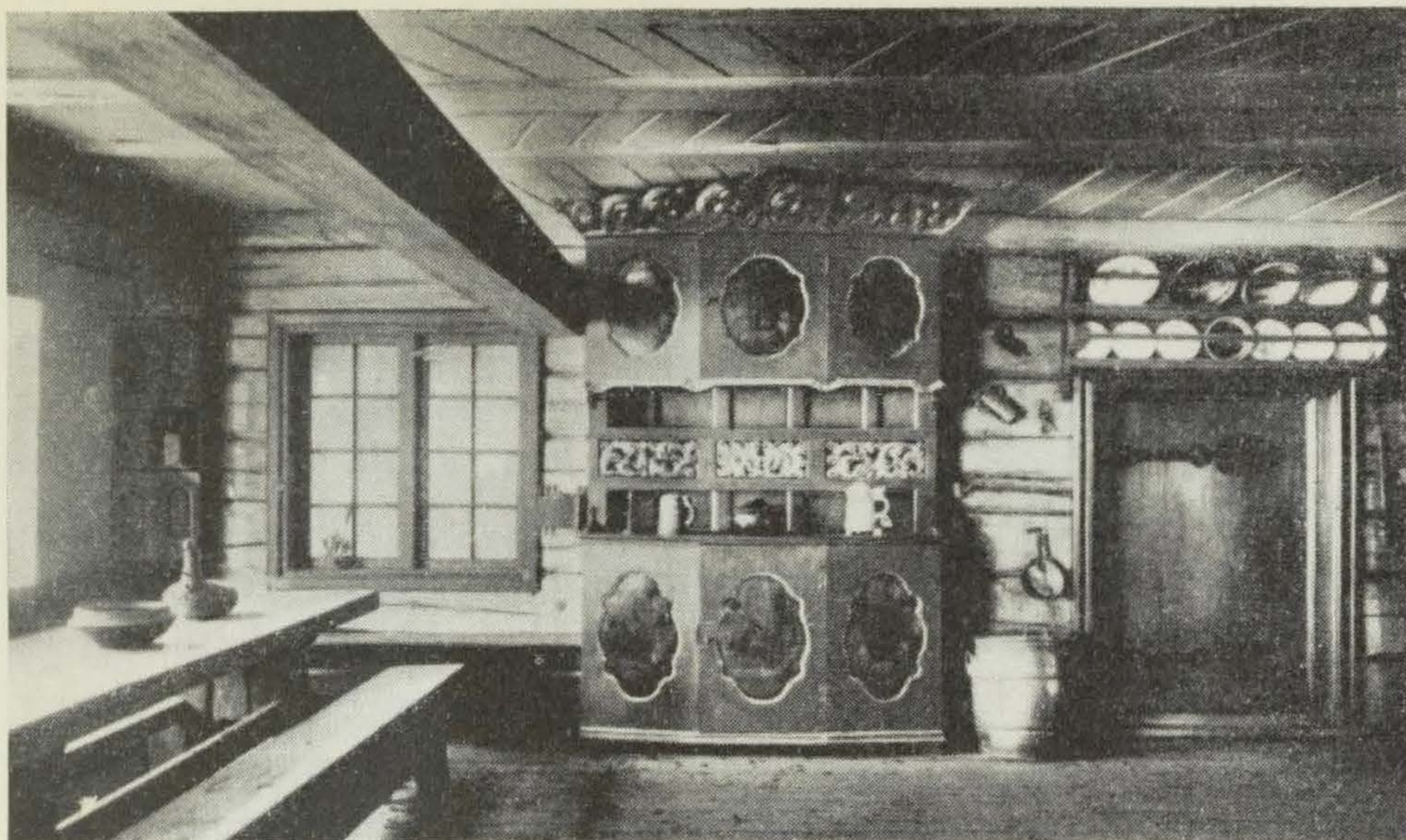

Stolpehode fra Gol stavkirke. Norsk Folkemuseum, Bygdøy.

av Torgerd, for å hevne trolldommen. I denne fantastiske beretning kan man skimte omrissene av den alminnelige fremgangsmåte. Først ble støtten skåret ferdig. Derneft ble den innviet. (På oldnorsk er å innvie: å «magna»). Dette skjedde ved blot og besvergelses. Muligens har det vært skikk å henge på den noe som hadde tilhørt den hvem støtten skulde forestille. Ringen på Torgerd Hølgebruds arm kan ha tilhørt henne selv i levende live. De klær som støttene fikk på seg kan ha vært personenes egne. Den siste akt var å «færa i fot», den høytidelige oppstilling og navngivning.

Ved kristendommens innførelse var det rimelig at der ble reist motstand mot slike skikker. Og vi er da også så heldige at vi har forbud mot støtter i en av de eldre kristenretter. Her heter det: «ingen mann må ha stav eller stalle i sitt hus». «Stav» var dengang navnet på støtten. Hos alle germanere finner man det samme ord «Stav» brukt på kultstøtter. Slaviske folk har lånt ordet, og derfor går det igjen hos dem som det faste uttrykk for alle slags bilder, også gudebilder. Hvordan vi kan vite at denne «stav» absolutt har stått i hjørnet, er der allerede ført bevis for fra andre land. Men dessuten kommer vi nedenfor tilbake til hjørneplasingen i forbindelse med høgsetet.

Stueinteriør med høgsete. Norsk Folkemuseum, Bygdøy.

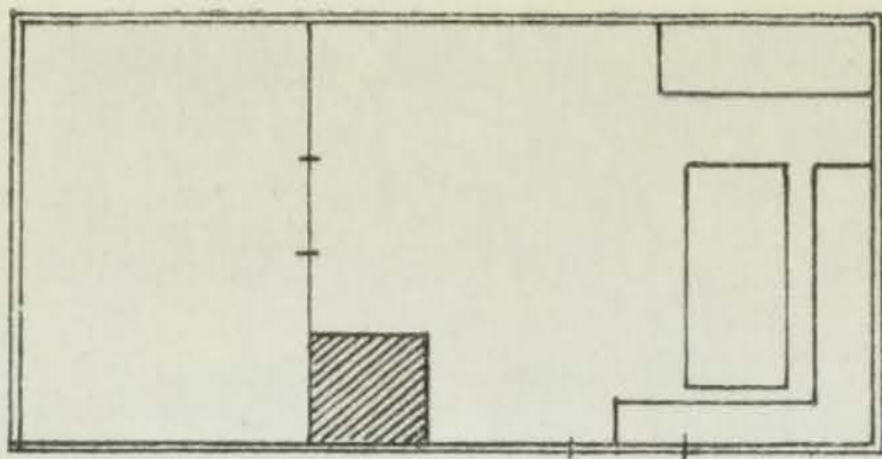
ÆRESSETET (ONDVEGET) OG DEN NORSKE BONDESTOVA

Det gamle norske sal-hus forsvant litt etter litt og ga plass for en helt ny hustype. Med det gamle hus forsvant også inventaret, men det religiøse element er så sterkt at det bevarer selve ideene, og disse igjen skaper seg selv nye uttrykk. At *bjørnet* engang var avsatt til det hellige og at det spilte en stor rolle i husets dagligliv, det kan vi slutte derav at det nye hus beholdt hjørneplasingen, hvor der nå ble et ærresete.

Imidlertid kan man spørre med hvilken rett en slik forbindelse mellom det gamle og det nye tør fastholdes. Hvilken indre og ytre forbindelse kan der være mellom en «stalle», forhøyning, og *alteret*, sammenlignet med et ærresete? For å gi et tilfredsstillende svar på dette, må vi igjen gå tilbake til husformen og innredningen.

Da den geniale folkelivsforsker Eilert Sundt hadde fått i opp-

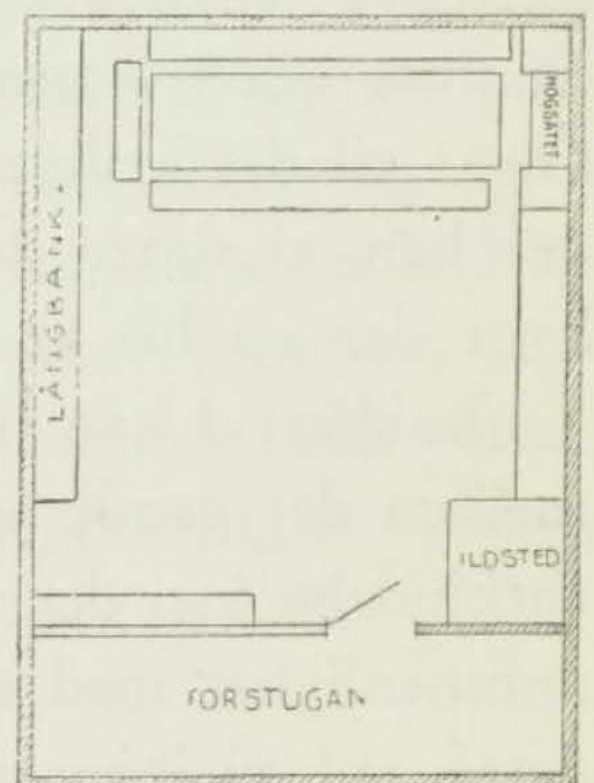

Enkelt riss av norsk stueinnredning.
Eilert Sundt.

grunnplan eller et rimelig utgangspunkt for sammensetningen. Hver provins syntes å ha sin egen måte, og formene var mange og forvirrende. Men jo mere han arbeidet med spørsmålet, desto klarere ble det; og en dag kunde han tegne grunnplanen og sette bohavet inn i en normaltype som gjaldt for det hele land. Han hadde funnet urtypen hvoretter alle senere former hadde rettet seg. I hjørnet var høgsetet, bakved og over det eller på siden sto et skap, ofte kalt fremskap, langs veggen gikk langbenken, foran sto langbordet og på fremsiden av dette forsetet; sengen sto i hjørnet på den motsatte side av høgsetet, ildstedet i det tredje hjørne. Det som forundret ham var at han av og til traff høgsetet på venstre side når han kom inn, av og til på høyre. Dette kunde han ikke forklare seg. Men ved nærmere undersøkelse viser det seg at høgsetet alltid, eller iallfall meget alminnelig, ble lagt i det *nord-østre* hjørne. Snudde huset øst-vest, ble selvfølgelig inventaret plasert forskjellig i forhold til om det snudde syd-nord, forutsatt at inngangen var på samme side av huset.

Denne stuetype avviker overordentlig meget fra den gamle sal, og man må forutsette at der også ligger lang tid mellom de to typer, og sist men ikke minst et stort tankeskifte. Både sosiale og religiøse faktorer har vært med til å

drag å granske folkelivet for å bringe på det rene hvordan folkehelsen og folkelykken best kunde fremmes, tok han også fatt på å studere boligforholdene og det norske hus. Han sier selv at til en begynnelse visste han hverken ut eller inn, han ante ikke hvordan han skulde finne en felles

Svensk stueinnredning

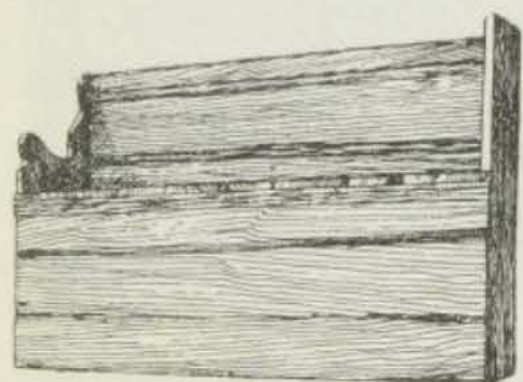

omdanne såvel indre som ytre forhold. Uten tvil har jernets innførelse bidradd til å lette bruken av trematerialer, som landet hadde slik rikdom av, og i nye renslige trehus våknet sansen for velvære og prydkunst. I stedet for tømring med sten til vegger kom nå stav-

Svensk stueinteriør med hjørneplasing av høgsetet.
Nordiska museet, Stockholm.

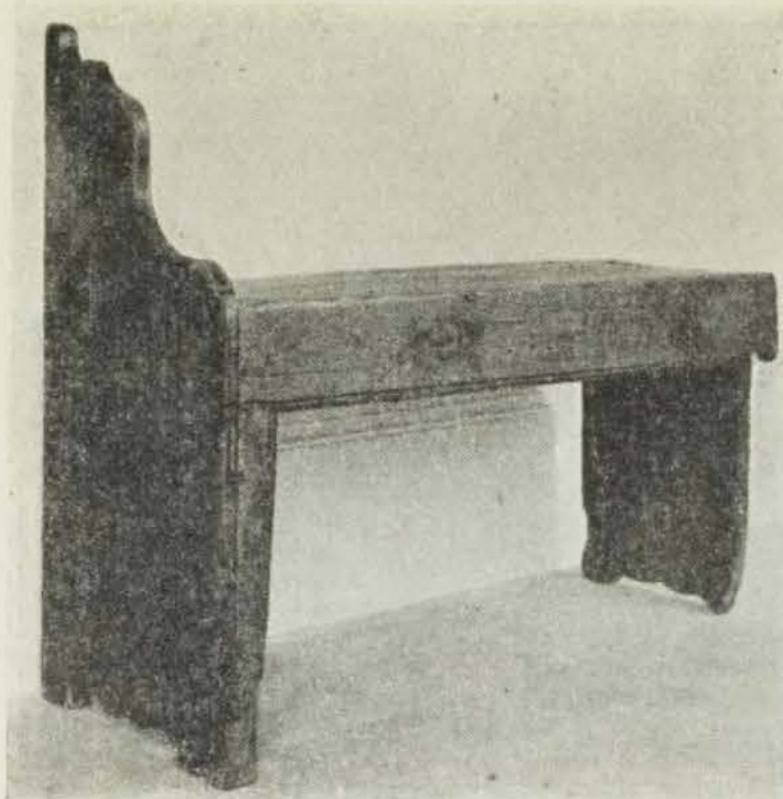
reisning og tømring; taket ble gjort solidere, og takstøttene falt bort, i stedet for stenheller eller jordgulv kom tile av tre. Langs veggene kom benker, først fylt med muld, for å gjøre huset tett nede ved jorden, senere åpne til å gjemme husets saker i. Og fra veggbenkene løsnet man senere kisten, som ble det uunnværlige husinventar i det norske hus. Røken som før måtte søke samme utgang som folket, fikk passere ljoren i taket, og hele interiøret forandret seg. I hjørnet hvor stallen hadde stått, kom ondveget. Navnet er dunkelt, tiden for dets oppståen likeså. Vi har andvegg og anveggsbenken, den som er rett overfor. Men det passer ikke med plaseringen. Dersom ordet ånd (udt. ønd) i gammel tid var innført i jernalderen, kan ordet likesåvel tolkes som «*åndeveien*», uttalt «*øndveg*». Vi kan nemlig her henvise til slaviske og finsk-ugriske folks navn på

«Gautes høgsete», Heibers Museum, Sogn.

det hellige hjørne som åndeveien. Støtten som hadde stått inne og var blitt kalt stav, må fremdeles ha fulgt også det nye hus etter at stallen var ombyttet med sete, ellers kunde det ikke ha blitt noen *ondvegestolper* (høgsetestolper). Som kultstøtte ble den derfor delvis flyttet ut på bøen, delvis bibeholdt. Ondveget kom til å be-

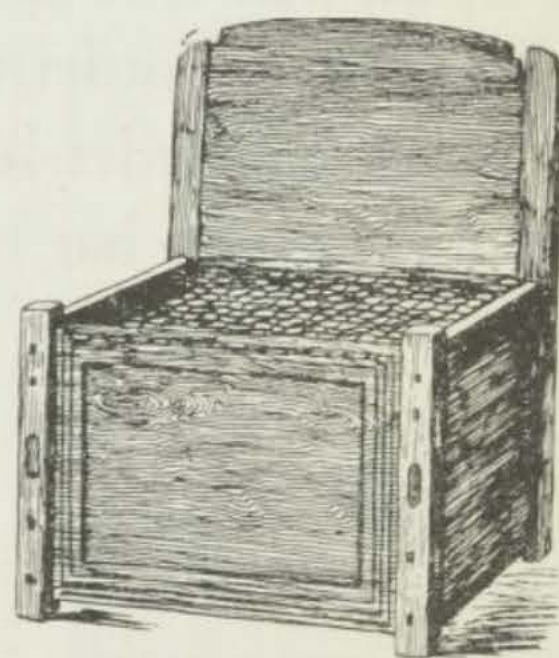

«Bordædebänk» (høgsete) fra Skåne. Nordiska Museet, Stockholm.

bringes til høgsetet: først da var den ordentlig levert. Og var der ingen hjemme, skulde den festes der. Når en husbonde og eier skulde være riktig stevnet til sak, måtte han få stevningen i høgsetet, ellers var den ikke fullgyldig. Det kunde ikke tenkes at bonden lot andre sette seg i sitt høgsete. Det måtte da være usedvanlig høyt aktede og elskede gjester. Sagaen forteller at Åsgrim *bar* gamle Njål inn og satte ham i høgsetet. Men slikt hører til de absolutte unntagelser. I lovene påbys uttrykkelig at gårdens arvtager skal ta sete i ondveget ved arveskifte. Og den som ikke kunde ta denne plass, hadde heller ingen utsikt til arv. Ved uorden i rekkefølgen etter dødsfall sto derfor alltid høgsetet tomt. Man kjenner også drapstilfeller hvor sønnene ikke gikk i høgsete, før faren var hevnet. Ondveget og høgsetet som i mangt ble dets arvtager, var et fredhellig sted. Ingen måtte bære våpen på den som satt der. Welhaven har i sitt dikt Åsgårdsreien skildret bryl-

holde mange av de egenskaper som hadde tilhørt det gamle husalter. Vi kan ellers ikke forklare oss dets sammensatte karakter. Det hadde religiøs, sosial, politisk og juridisk betydning. Det siste henger sammen med at familieretten hadde utviklet så faste former lenge før der ble et ordnet rike, at disse sedvaner ble anerkjent som lov da en mere komplisert samfundsorden dannet seg i historisk tid. Til belysning av dette kan vi fremlegge enkelte eksempler. Når budstikken kom med alvorsbud til grendene, skulde den

Stol fra Osebergskipet. Den eldste kjente stolform i landet.

lupet på Flage, da Seim-ber-ser-
kene kom den tredje kvelden
og vilde drepe brudgommen:

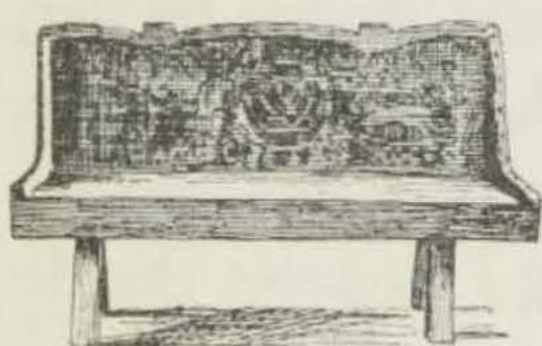
Da stimlede Kvinderne
sammen i Klynge
og dannet en Vagt om den
haardt Betrængte
Bag Borde og Bænke, der
laa i en Dynge,
de stode ved Højsædet
indestængte.

Husalter og høgsete med oppstilte fedrebilder
bak fra Nias.

Slagsbrødrene enset ikke den
gamle lov, og brudgommen
måtte ut på bøen til den skjebnesvangre kamp på liv og død. Kong
Sverre ønsket å dø i sitt høgsete (et virkelig opphøyet sete) for å gjøre
bisp Nikolas spådom til intet om at han skulde dø som en utlæg, hugges
ned som busmale og fortæres av hund og ravn. Islendingen Inge-
mund var såret og kom døende hjem; han ba også om å få sette seg
i sitt ondvege, og der fant sønnene ham død.

De religiøse skikker i forbindelse med det gamle ondvege og arv-
tageren til høgsetet er ikke skildret i litteraturen. Men i folkeskik-
kene er meget bevart og kan belyse huskulten i gammel tid. I Val-
dres brukte en familie som gammel skikk juleaften å knele ned ved

Brugdestol, brukt som
æressete. Kunst og Hånd-
verk.

høgsetet og be fadervår. En legdegutt som ikke
var riktig klok fikk se det og lo så han sto tvi-
kroket, siden sluttet man. Dersom familien var
religiøs og brukte å knele, synes det underlig at
man skulde være så sensible for en halvskrullings
latter. Det var vel mere følelsen av noe påfal-
lende i skikken som fikk dem til å slutte. Men

Benkeform som ligner
et æressete.
Foto. Harry Fett.

med flere slike trekk vilde det peke sterkt i retning av det gamle husalter. De gamle bilder i Setesdal ble stilt i høgsetet; der var også hedersplassen for dem. Høgsetet ble betraktet som et hellig og kraftfylt sted. Således foreskrev de gamle bonderegler at når barnet hadde vært til dåpen og fart ute på kirkevei, hvor det kunde ha møtt alle slags onde og farlige makter, skulde det ved hjemkomsten settes i høgsetet og røykes med brent flatbrød, hva der skulde gi det trivsel og beskyttelse.

I Setesdal ble treskestaven lagt i høgsetet for å få lykke med treskingen, og i Trøndelag ble fiskesnøret lagt der for skaffe fiske-lykke. I begge disse tilfelle finner vi igjen den gamle tro på «hamingja»-lykken; og derav kan vi skjønne at ondveget har vært husets hamingjadepot. Intet under at det derfor ble gjort slik stas av det og av den kroken hvor det sto ved alle festlige anledninger. Til julen ble det pyntet med tepper og dekorasjoner både i Norge og Sverige. Tepper, broderte håndklær, lerretslaken med frynser ble hengt opp på veggen, og i selve setet ble der lagt puter eller åklær. I Sverige ble dette overdrevet med en hel stabel av puter til Frelseren og englene, som skulde hvile i høgsetet julenatten. I Norge har det vært tatt på en annen måte, men også her er der minner om dem som skal sitte eller ligge i høgsetet. Dette fører oss over til anvendelsen av ondveget som *åndesete*. I den degenererte form het det at gardvorden skulde sitte eller ligge der, ja at selv «tomten» skulde ha det, og «julesveinene». Men når det kommer til stykket var det nok slektens fedre, og vi får høre om julemåltidet at det ble dekket for de døde og at sengene ble oppredd for dem. Og i høgsetet skulde den fornemste av de usynlige besøkende sitte, slik som Tronsagnene utmaler det.

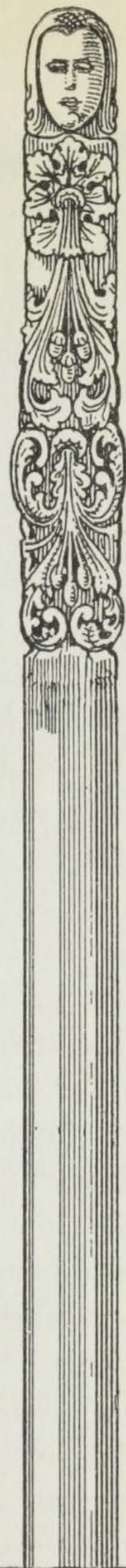

HØGSETESTOLPENE

Det er ikke oppklart hvordan de høgsetestolper som nordmennene tok med seg til Island har vært laget. Noen mener at de hørte med til husstøttene. Og det kunde tenkes i den gamle «sal» og i det islandske hus. Men i det nyere norske hus passer ikke det. Andre har tenkt seg at stolpene hørte til et spesielt oppbygget høgsete. Det kan også tenkes for aristokratiets og de kongelige håseters vedkommende. Men det alminnelige ondvege var ikke opphøyd, og det var neppe laget som noe eget sete i alminnelige hus. Det var *plassen* som gjorde det til ondvege, ikke oppbygningen eller forsiringen. Her må man nemlig huske at opphøyd sete kun hørte til i stormenns haller. Og dette opphøyd sete, hvorfra navnet håsete (høgsete) skriver seg, var plasert på en annen måte enn ondveget. Det sto fra eldgammel tid midt på langveggen. Olav Kyrre flyttet det i sin hall til gavlveggen, og denne skikk ble opptatt av aristokratiet i landet, man har derfor trodd at denne flytning også skulde ha virket inn på bondens høgsete. Men det kan den ikke, for både i sagatiden, i middelalderen og i nutiden har det stått i hjørnet. Ondvege var det religiøse navn, og etter hvert som den gamle religion kom mere og mere på avstand, falt også navnet bort og ble erstattet med *høgsete* som navn på ærresetet. Altså ikke fordi det var opphøyd i rommet, men fordi det var opphøyd i tanken og tradisjonen.

Og nå kan vi ut fra ondvegets plassering i hjørnet og dets forbindelse med husalteret fastslå, at hjørneplasingen for ærresetet og for det religiøse husalter har eksistert over hele Europa.

Stolpe fra
stavkirke.

SKIAKER
KIRKE.

I Sverige står høgsetet eller «hystolen» alltid i hjørnet av de gamle stuer, men dette hjørne er ikke bundet av himmelretningen, det kan likeså godt være det søndre som det nordre, østre eller vestre. I Danmark er det likedan i de virkelig gamle hus, som Samsøstuen og andre. I Tyskland er det særdeles tydelig. Og i Nord-Tyskland heter æresplass «hørn» fra den tiden det var i hjørnet. Nær ildstedet er der i Friesland plasert en stol med pute i. Den kalles også hørn, og kun husbonden må sitte i den. I Holland kalles likeledes æresplassen for hjørne: *boek*, husherrens sitteplass. I Syd-Tyskland med dets katolske befolkning er husalteret bibeholdt og omgjort til det kristne «Gud-Herren-hjørne» (Herrgottwinkel). Et lite skap eller en hylle med lysestaker under et krusifiks og religiøse bilder uthever dette hjørne. Det samme er tilfelle hos de slaviske folk. I Russland ligger æreshjørnet og det hellige hjørne lengst borte fra døren. Der står et bord med foresetebenk som i Norge. På en hylle står helgenbilder, røkelseskar, likesom også bønneboken plasseres her; på veggen er der gjerne broderte bilder med religiøse motiver. Før revolusjonen hadde russerne i visse provinser for skikk å legge brød, salt og kniv på hyllen eller på bordet. Denne utstilling minner om jugrafolkets utstilling av fødemidler til sine husånder.

Siden vi kan fastslå denne hjørneplasing som helt sikker, kan derfor høgsetestolpene ikke ha vært husstøtter. Har de stått i forbindelse med ondveget, må de være identiske med «staven», billedstøttene, som engang hørte med og sto inne. Men for de islandske stormenns vedkommende kan spørsmålet også avgjøres derhen at stolpene kan ha noe med *hovdyrkelse* å gjøre. Det viser seg nemlig at de fleste av de personer som kastet ut sine høgsetestolper, hadde hov eller bygde hov og derfor må ha vært høvdinger og hovgoder. Og som høvdinger kan de også virkelig ha hatt opphøyde seter med stolper som kunde tas med. Under alle omstendigheter er disse stolper en emansipert form av den enkle kultstøtte, «staven», og

Det hellige hushjørne «Herrgottswinkel» i Syd-Tyskland. Samlung f. Deutsche Volkskunde, Berlin.

navnet er som vi har sett, brukt om så forskjellige ting som husstøtter og friluftsstøtter. Dette viser at der ligger en uhyre lang utvikling mellom den primitive stav og disse utskårne kultstøtter, som endog var blitt utskåret som gudeskikkelser. En lignende avstand er der også mellom det gamle og det nye hus. I tid rykker vi århundreder og årtusener frem. Forestillingene er også forandret. Vi er kommet til slutten av brennalderen, og forestillingene om de døde er blitt materialistiske og tunge. Det passer ikke lenger med billedstøtter som i tiden for den gamle forvandlingstro. *Støtten måtte derfor innta en annen plass og undergå en ny vurdering.*

GLIMT AV DAGLIG KULT

Vi har allerede i de forskjellige beretninger møtt løsrevne fragmenter av kulthandlinger, f. eks. utstilling av mat, nedlegning av smør, saup og øl til bildene i Setesdal, vasking og innsmøring av Torbjørn i Vrådal, og vi har også kunnet slutte oss til norske skikker av det vi har hørt fra de nærmeste nabofolk. Men full sikkerhet får vi først når der foreligger skriftlige beretninger eller lovforbud. Særlig de siste er et avgjørende bevis. Nå har den samme lov som forbød støtten og stallen, også bestemmelser om kulthandlinger i huset. Trolldom og ofringer og alt som hører hedenskapet til, blir likeledes forbudt. Trolldom (vitt) er vel mere et nedsettende navn på de muntlige henvendelser og formler som ble brukt ved ofringene. En ofring er en høytidelig akt som krever et helt seremoniell. Og når en slik handling utføres, blir hele huset belagt med tabu. — Sigvat Skald forteller at han ble nektet adgang til den nuværende Store-Hof og dens nabogård i Gøtaland da han reiste der. Og konen som nektet ham adgang og husvære, sa at det var «heilagt» i huset på grunn av alveblot. Loven utdyper dette videre

og gir oss opplysning om mangt og meget som ellers hadde vært ukjent:

Dersom offer er funnet i huset, ulåst matoffer eller leiroffer gjort i skikkelse av menneske, leire eller deig, da skal han utvises, og dersom det finnes i kar eller skrin nedlåst i skap eller kiste, skal han dømmes utlegg.

Dette forbud gir oss sikkerhet for at mat har vært utstilt i huset på samme måte som hos de finsk-ugriske og slaviske folk. Bortgjemt og nedlåst betyr at man hang ved den gamle religion *tross* religionsskiftet og hedenskapets avskaffelse ved lov. Det som her er dunkelt, er leire- eller deigfigurer i menneskeskikkelse. Men slike er også kjent fra Mellom-Europa, og det har sikkert vært et slags kultbrød i likhet med de kaker som vi senere får høre om ble bakt til jul. At de også ble laget av leire er besynderlig. Enten må det da betraktes som en kamouflasje eller som en *symbolsk erstatning*.

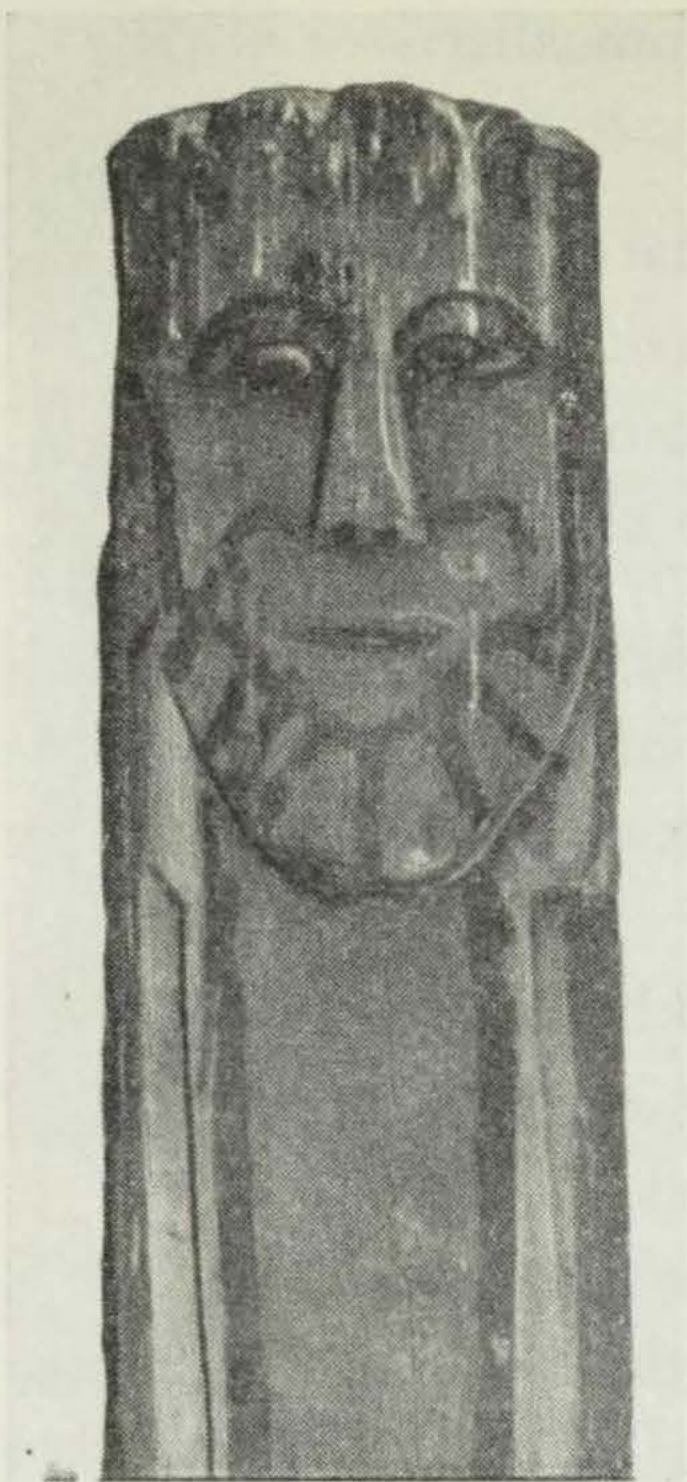

Hode fra Osebergfunnet. All primitiv kunst har en religiøs forbindelse.

Hva vi ellers vet er at ølet ble innviet ved å sette bollen på støtten og hilse denne som en levende person. Av skikkene forøvrig kan vi dessuten slutte at førstegrøde ble brakt inn og utstilt, således det første øl, den første melk etter kalvingen, smøret etter kjerning, kjøtt etter slakt osv. Alt dette ble senere skjult og anbrakt rundt omkring på de steder hvor man valgte å hensette slikt til de usynlige medlemmer av husstanden. Men da ble drikken gjerne «støyt» (helt) ned.

Tross de religionshistoriske paralleller og de sterke beviser kan det være enkelte lesere som vil undre seg over at lovens forbud nettopp skulde gjelde fedredyrkelsen. Hvorfor ikke like meget gudedyrkelsen eller dyrkelsen av andre makter som det vrim-

Stolpehode fra Gol stavkirke.
Norsk Folkemuseum, Bygdøy.

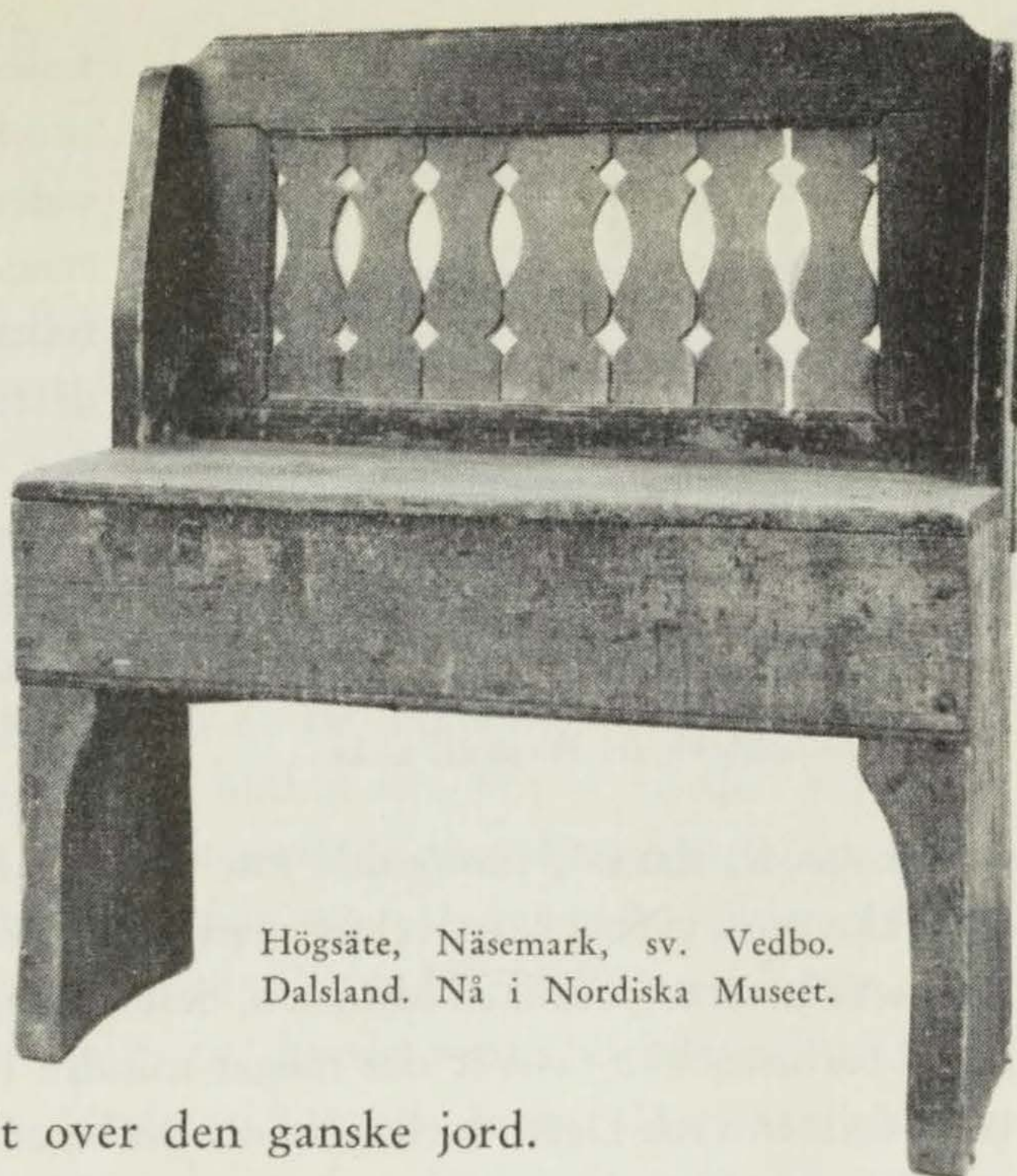
ler av i den hedenske religion. Det kan det ikke være, av den grunn at overalt i verden er huskult det samme som familiereligion. Vetter og guder dyrkes ikke i beboelseshus. De regnes for så sterke og farlige at beboerne vilde utsette seg for ulemper og stadige ulykker ved å fornærme eller overtrede de bud og forbud som følger med denne klasse av høyere vesener. Når gudebildene blir plasert inne i huset, som i India eller China og Japan, er det enten symbolske buddhistbilder, for virkelig buddhisme kjenner ikke guder, eller avsatte og nedrangerte guder som tjenestegjør som «mascot» likesom de afrikanske «fetisjer».

Fargede folk vilde frabe seg for nær omgang med gudene. Eldre hedninger advarer sine sønner og døtre som har tatt mot dåp og deltar i husmøter, mot en så farlig ting. Gud og mennesker kan ikke ha omgang, sier de. Det er sten og egg sammen. Ulykke og farsotter, død og elendighet vilde bli følgen. «Husguder» er derfor et feilaktig og misvisende uttrykk som helst bør undgås.

Dette med å stille for de døde og gi dem mat har hengt lenge igjen i de lag av befolkningen som ikke er kommet inn under den personlige kristendoms påvirkning. — Skar forteller om en kone fra Setesdal som var blitt enke. Men mannen var begynt å «gå heimte», og det gledet henne. «Å er du der, min kjære Torolv,» sa hun. «Det står ølskål til deg og mat på bordet. Hvordan lever du, og hvordan har du det?» — «Å så tolegt ennå,» sa Torolv, «det kan bli verre siden.» Dette tilfelle er ikke enestående. Fra Vestlandet

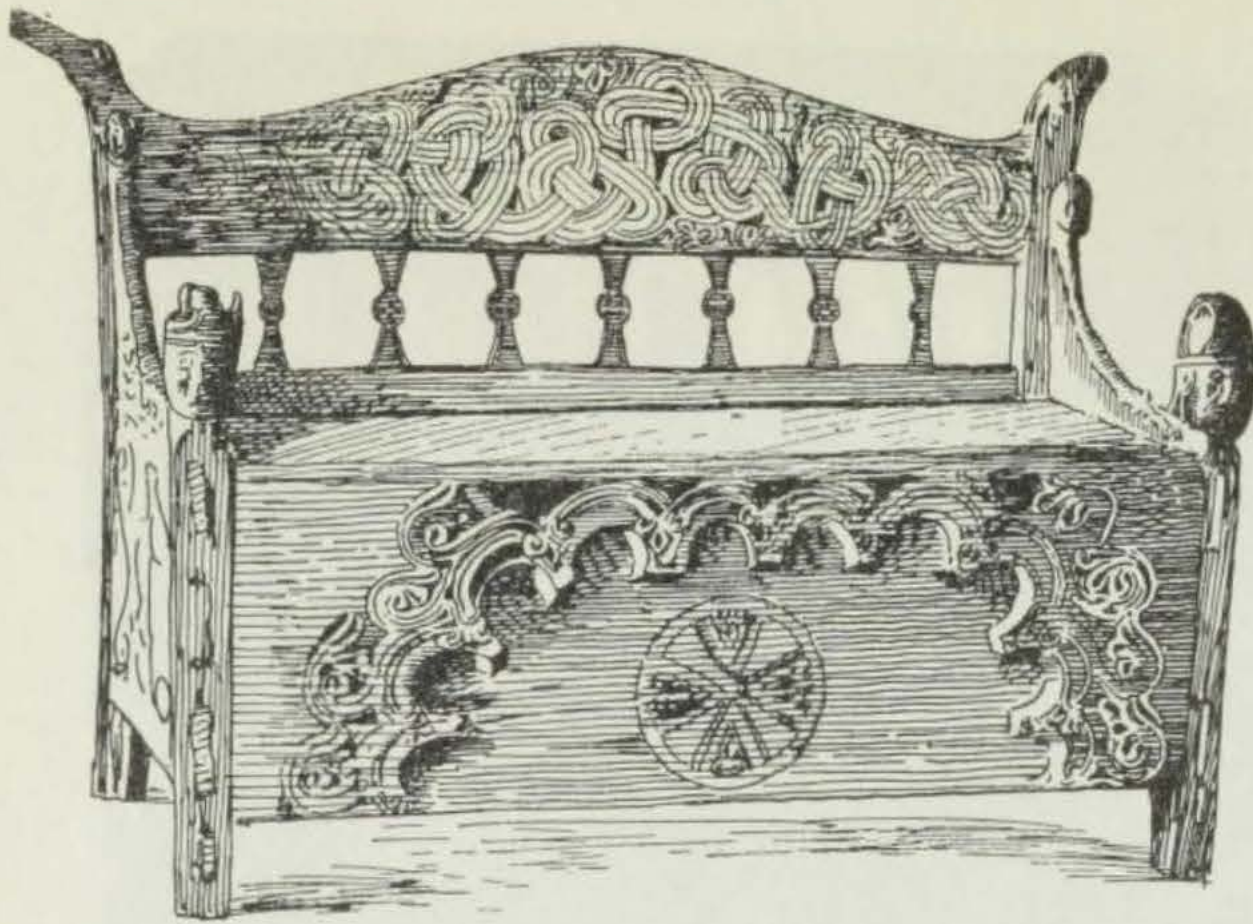
berettes om en død husbonde på gården som kom og ba om vann, for han var så tørst. En husmann kom tilbake til hjemmet etter sin død og var så sulten at han grep ned i gryten etter kjøttsmuler. Slike beretninger knytter seg til gamle skikker og forestillinger som har hatt utbredelse her i landet i uminnelige tider, på samme måte som de er utbredt over den ganske jord.

Högsäte, Näsemark, sv. Vedbo.
Dalsland. Nå i Nordiska Museet.

Et forbehold må dog tas under disse overveielser. Det er slett ikke sikkert at skikken har vært lik overalt eller at man alle steder har brukt de samme former. Husalteret kan f. eks. ha vært mere bundet til Østlandet, hvor man finner forbudet. Men ondveget og stolpene har man jo likeså meget på Vestlandet. Det er en feil mange gjør seg skyldige i at man ikke bare på en provins eller et land, men på et ubegrenset område anvender en aller annen skikk eller form som kan påvises på et enkelt sted. Forat det skal dreie seg om et virkelig pålitelig og sammenhengende fellesskap, kreves der at man kan konstatere geografiske forbindelser. Derfor vil paralleller mellom arktiske former fra hinsides Atlanteren og Norge veie meget lettere enn mellom asiatiske folk og Norge, siden disse er landfaste med hverandre. Dernest må det være et språklig og etnisk

Brugdebenk fra Hitterdal kirke.

sydeuropeisk, slavisk, mongolsk rase kan ha helt andre forestillinger som ikke uten videre kan overføres på germanerne og omvendt. Men jo lenger vi kommer tilbake i historien, desto påtageligere blir fellesskapet. I den forhistoriske tid var der meget mindre forskjell på de skandinaviske folk enn nå. Dette forbehold må tas forat man ikke skal danne seg et falsk bilde av forholdene. — Et nytt bidrag fra forskningen kan derfor utfylle det man før vet, uten at det forandrer det første. Det utfyller bare bildet og beriker detaljkunnskapen, på samme tid som det belyser det samlede hele. Det som kan diskuteres, er de forskjellige former, ikke minst fordi emnet er ukjent og terrenget nytt. Det som står fast, er selve fedrereligionen, dens omfang og betydning for det folkelige liv.

fellesskap. Fordi negrene har skikken, kan den ikke uten videre overføres til europeerne. Det kan godt være fellesskap, men da gjelder dette over enda større vidder. Selv innenfor det europeiske kontinent er der stor forskjell på rasene. Det er først og fremst germaner og nordeuropeere som står hverandre nær. Andre folk av

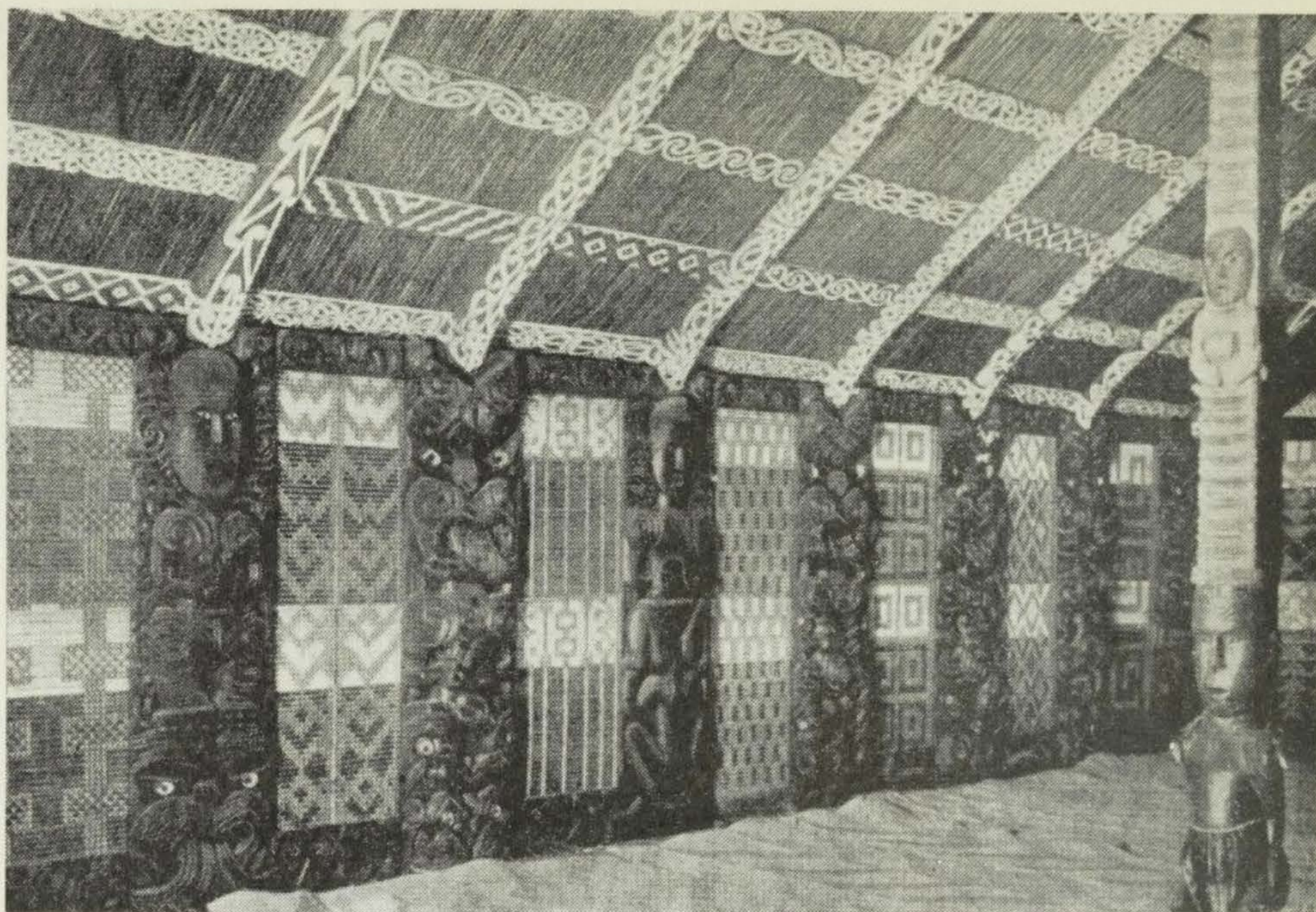

DE MEKTIGE DØDE

HVA MAN VENTET SEG AV DE DØDE

Når man overskuer mengden av de daglige plikter mot de døde helt fra den stund de har lukket sitt øye og til den tid da de forventes å være sterke, mektige vesener som kan hjelpe og værne slekten, har man for seg et område med langt større og mere innviklet kultus enn det vi kjenner til fra den kristne religion. De religiøse plikter var virkelig en byrde, men byrden ble lettet på flere måter. I den første tid etter begravelsen var nemlig selve familiekjærligheten og omhuen for den døde en spore til utholdenhet. Derneft artet selve forholdet seg som en oppsparing av kapital der senere kom en til gode. For når den døde vel var kommet gjennom den kritiske tid og hadde fått sin endelige plass i det hinsidige, kunde han eller hun gjengjelde alle tjenester og hjelpe slekten i en grad som de levende ikke var i stand til. Dette menneskelige forhold til de døde kom også frem på andre måter. De som i dette liv var betraktet som ubetydelige, ble det også i det hinsidige. Andre derimot som hadde vist at de hadde hamingja og fremgang i sine foretagender eller på annen måte hadde skaffet seg anseelse, ble også betraktet som kraftindivider i det hinsidige og æret deretter. Alle tok sine egenskaper med seg, døden opphevet ikke egentlig årsaksloven. De begunstigede i en slekt kom derfor til å bli foretrukket selv av fjernerestående slektninger. De tok plassen

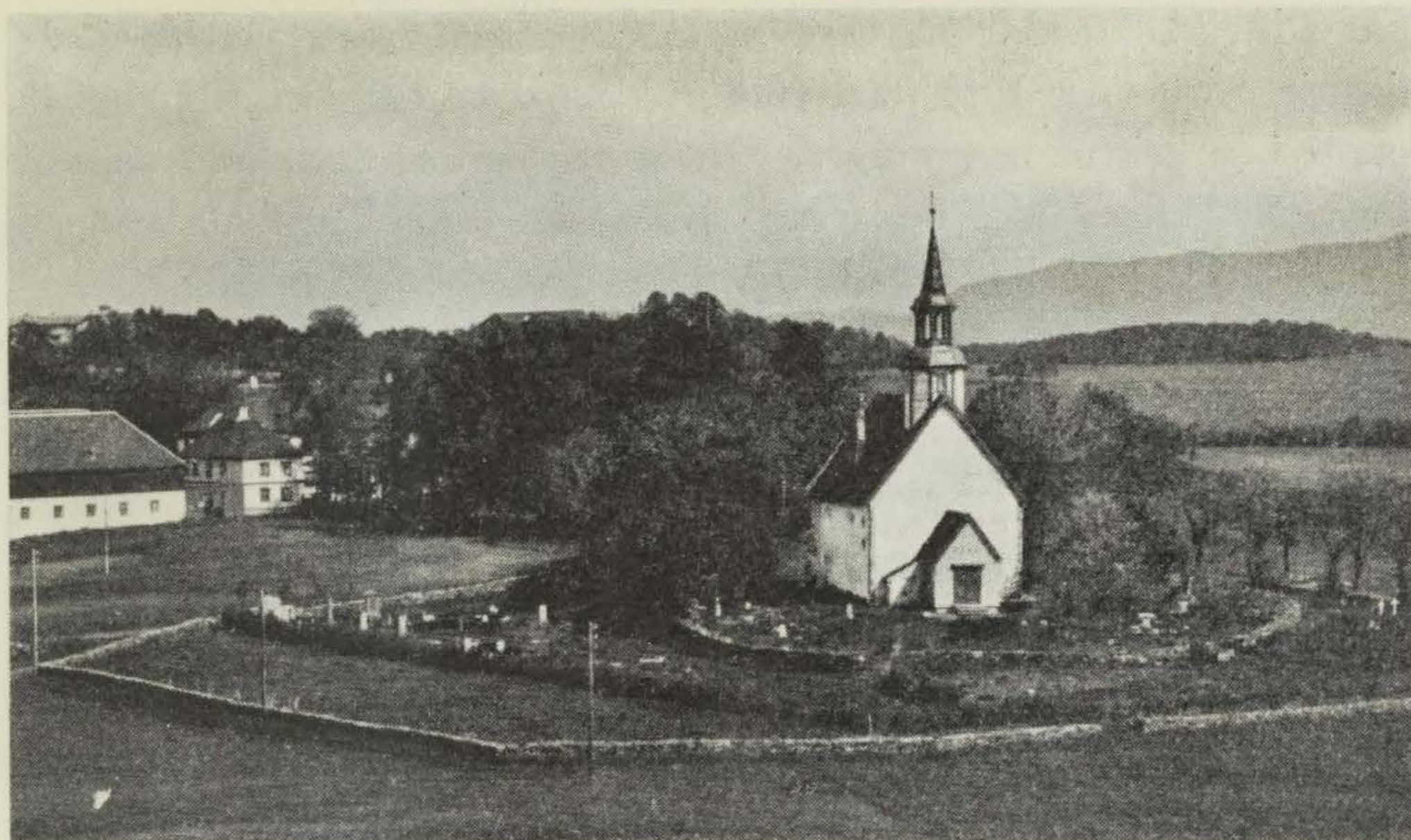

Fedretempel på Nyseland. Støtten i midten er ekte fedrestøtte. Men de utskårne figurer langs veggen tør være symbolske og mytologiske eller rent dekorativt oppfattet. Foto. Ettie Rout.

som skytsånder for mange slektsledd, inntil avstanden ble så stor at de til slutt forsvant i glemselen. — Senere, under en mere utviklet samfunnsorden da bygder og småfylker tok slektssamfunnets plass, fikk fellesskapet visse store personer som ble felles skytsånder. Man kaller dem gjerne med det greske navn heros, og slike heroser oppnår en slags lavere guderang.

I den norske overlevering finnes ingen bestemte beretninger fra de enkelte familier om hvordan de dyrket sine døde. Vi har kun enkelte navn og løsrevne begivenheter, gravene og de bilder som er omtalt. Derimot kjenner vi flere navn på slike bygdeheroser og trekk som er oppbevart om dem. Det kommer av at deres ry er nådd så meget lenger og at tradisjonen derfor har kunnet beskjeftige seg

Fra det nuværende Lade. Helligdommen for Torgerd Hølgebrud har sannsynligvis ligget i nærheten.

så meget mere med dem. Men skjønt de er unntagelser, så møter vi allikevel her idealet for fedrereligionen, det den tar sikte på og ønsker, nemlig mektige fedre, velvillige bundsforvanter på den annen side, som forsto seg på å øke avkastningen av feet, gi gode avlinger, rikdom og anseelse, medgang med alt i livet og beskyttelse mot trolldom og vonde vetter. Meget av det som i en senere tid ble henlagt til spesialguder for fruktbarhet og kornavl i en offentlig og felles dyrkelse med opptog og prosesjoner, har opprinnelig hørt fedredyrkelsen til.

Blant de mest berømte eksempler på mektige døde her i landet, raker Haakon jarls kvinnelige ane Torgerd Hølgebrud og hennes søster Irpa høyest. Torgerd var så mektig at jarlen henvendte seg til henne i det voldsomme slaget i Hjørungavåg. Han ba vendt mot nord, og ofret sin sønn for å understreke sitt behov for hjelp. Som svar kom et svært haglvær med mørke, og jarlen vant slaget. Snorre,

som selv ikke trodde på slike makter, sløyfer denne versjon i sin historie og nevner bare haglværet. Torgerd er omgjort til troll og uvette i de kristne beretninger. Det er den samme utvikling som alle de gamle kultpersoner undergår, og årsaken ligger i nedvurderingen av det hedenske i den kristne tid. For enda trodde folk på eksistensen av alle disse vesener. — I Sigmund Brestesons saga fortelles om måten Torgerd ble dyrket på. Jarlen selv viste sin ydmykhet og respekt ved å knele eller kaste seg ned foran bildet. Torgerd var også dyrket av en videre krets i Trøndelag.

Av en lignende karakter har også alven på Gjerstad eller Gokstad vært. Han het Olav og var sønn av Gudrød, halvbror av Halvdan Svarte, dersom Snorres og de andre kilders person er identiske. For religionshistorien har forresten ikke denne identifisering slik interesse som for profanhistorien. Snorre sier heller intet om kulten av denne Olav. I et skaldevers blir han skildret som en «gudelignende» person (allikevel døde han av fotverk); men det er en annen islandsk kilde fra det 14. århundre som forteller i detalj om ham. Før vi refererer hovedtrekkene i denne fortelling, må vi opplyse at Olav Geirstadalv ble dyrket for å skaffe gode åringer. Han var altså langt mere en bygdeheros, han nærmet seg sterkt guderangen. For å forklare opprinnelsen til dyrkelsen av denne mann fortelles i sagaen om en drøm Olav selv hadde. Han så en svart og mannvond okse komme østenfra. Den drepte halvparten av befolkningen. Denne drøm uttydet han derhen at det skulde komme en sott med stor dødelighet etter en lang periode av ro og gode åringer. I den anledning forordnet han oppkastet en stor gravhaug hvori han og alle hans menn skulde ligge. Og på denne gravhaug skulde alle nedlegge sine gaver inntil tiden kom da han selv skulde gravlegges. I denne fremstilling finnes der hverken historie eller mening; men de to motiver som er benyttet, er øyensynlig mannedauen på den ene side og frasagnet om de store kongehaugene i Vestfold på den annen. Olavs gravhaug må ha gjort

Kongshaugen, hvor Gokstadskipet lå, til høyre.

et usedvanlig sterkt inntrykk på befolkningen, for like til vår tid husker man at en konge har bodd på «Gjerrestad» og ligger begravd i nærheten.¹

I den fortsatte fortelling advarer den hedenske konge selv mot den skikken «somme brukte», å blote til avdøde personer i den tro at de kunde få hjelp fra dem. For det var fare for at de som det ble blotet til, kunde bli gjort til troll og meinvetter. Men folk hørte ikke på hans advarsel, og slik gikk det til at man blotet til Olav for å få godt år og kalte ham for «Geirstadalven».

I tilfelle som dette har den religiøse dyrkelse antatt former ikke ulik dem som brukes ved gudedyrkelse. Men såvidt man kan se var det gravhaugen som var den helligdom hvor ofrene og dyrkelsen

¹ Ifølge K. Bugge, Folkeminneopptegnelser, side 23. P. A. Munch har ment at det gamle Geirstad må identifiseres med Gjerstad i Tjølling. Moderne forskere derimot mener at stedet er identisk med Gokstad (Gjekstad) i Sandeherred.

foregikk. — Dette eksempel er temmelig enestående og har sin store interesse, fordi det knytter alvenavnet til den dyrkede person i en periode som ellers har forlatt alvetradisjonen.

Et annet og nyere eksempel foreligger fra Telemarken. I Tinn herred er der en dal som kalles Tessungdalen. Her levde fra omkring år 1600 og oppover en mann som kaltes Tollev Salemann. Han bodde på Sønstebø og var en «rik og aktanes mann». Sagnene om ham er forskjellige, men man er enige om at i «Salstogo» skulde hans kiste være opphengt under taket i to lenker. Hvert år på «Tollevisvok» (vaka) samlet folk seg ved den omtalte Salstogo, «formodentlig for at siunge Tellef Lovsanger» som det heter i en av rapportene om saken fra 1724. Denne stue skulde han selv ha bygd, og opphengningen av kisten skulde han også ha forordnet før han døde. Imidlertid er dette meget lite sannsynlig. I en annen versjon som er mindre kjent, får vi vite mere av sannheten. Tessungdalen skulde før ha hett Tellefsdal etter den første bumann Tellef. Han ble en gammel mann og opplevde å få se at der vokste opp en frukbar og vakker bygd omkring ham. For å ære ham ble han ikke begravd på alminnelig måte, men lagt i en kiste som ble opphengt i huset, muligens hans eget. Den årlige sammenkomst må da ifølge all analogi ha vært henlagt til hans årdag. I den katolske tid æret og dyrket germanerne sine fedre som helgener, og det kan også tessungdølene ha gjort. Derfor ble vel Tollev i sin tid kalt for «bondehelgen».

Denne særstilling kan vi føre tilbake til den kult, som etter at det faste jordbruk kom i gang i landet, ble vist alle rydningsmenn. Det viser på den ene side religiøsitet, men kanskje enda sterkere vurdering av den innsats som lå i erobringen av jorden. Tollev Saleman har sikkert fra først av bare vært den aktede rydningsmann på Sønstebø. Tradisjonen forteller at han selv skulde ha sagt at dersom man fulgte hans anvisning, skulde lykke og signing følge Sønstebøfolket, men i motsatt fall skulde det bestandig være en krøp-

Gokstadskipet under utgravningen. I dette skip mener man at Olav Geirstadalv har vært begravd. Skalden kaller ham «Folkevennen, den kampdjerpe hærkonge, skipsstyreren». Dette kan passe godt på skipsgraven. Det fortelles også at han døde av «fotverk». Ved den anatomiske undersøkelse av skjelettdelene kunde man også påvise bensykdom hos den begravne. Meget taler derfor for muligheten av at det var her han ble begravd. Geirstad og Gjerstad skulde da være identisk med det nuværende Gjekstad og Gokstad.

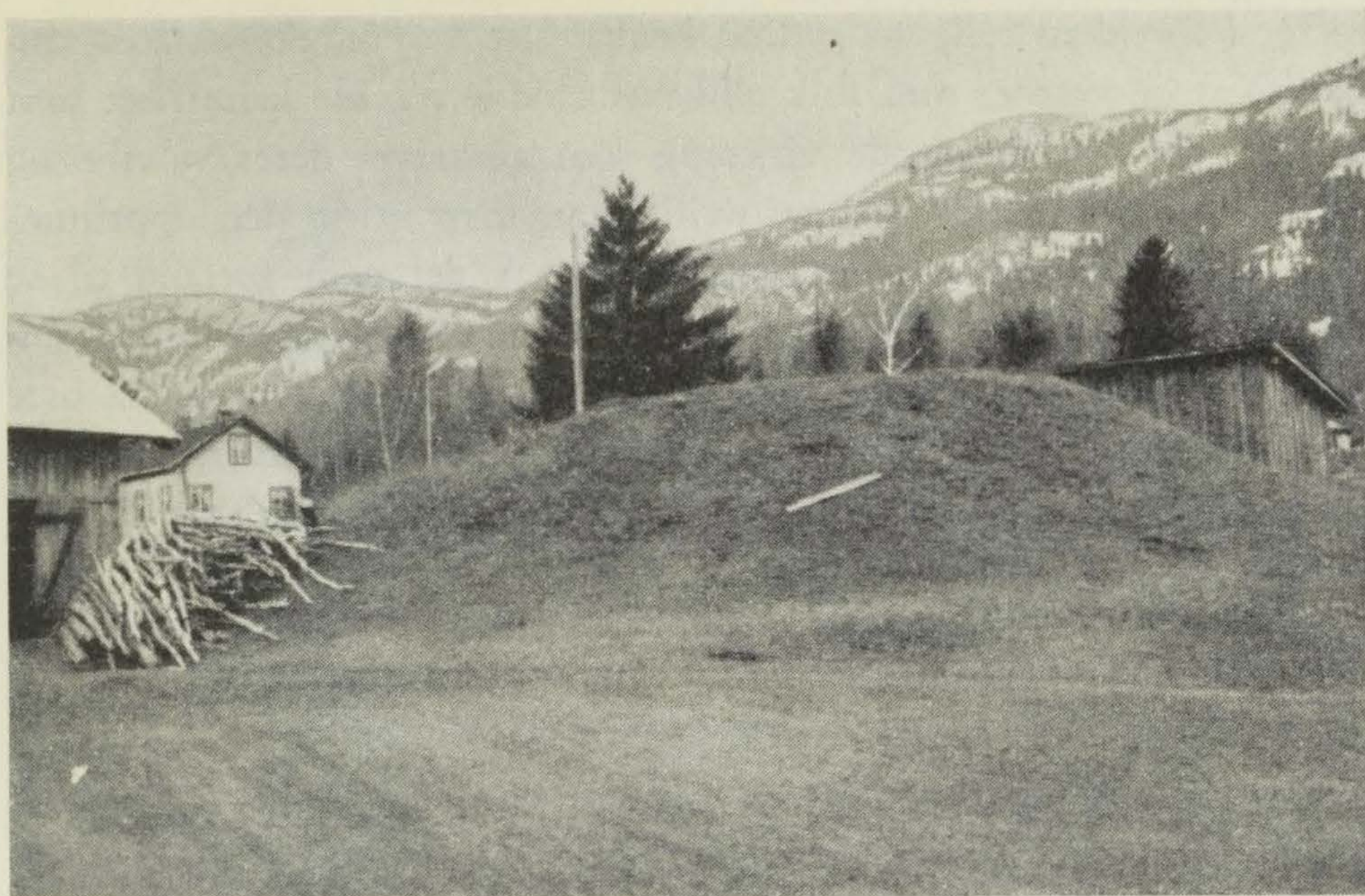
Tessungdalen i Tinn. Her lå den «Salstogo» hvor oppsitterne holdt «Tollevsvak».

ling på gården. Fra denne gård kan bebyggelsen ha spredt seg videre, og med den dyrkelsen av Tollef som en bygde-heros.

Hva folk ventet seg igjen for sin fedredyrkelse får vi også vite av folkesagnene om haugebonde og underjordiske, om tussenes hjelp i gårdsstellet osv. For det er alle disse vesener som i tradisjonen er blitt arvtagere av de engang dyrkede fedre. Følgende eksempler vil være tilstrekkelige til å overbevise om den plass de har hatt og det syn man hadde på tingen.

På Uvås i Hjartdal ga folket tussene rikelig med mat og drikke. Til gjengjeld rettledde tussene alt på gården og var med både i kjøkken, kjeller, stall og fjøs. «Hestar og kyr vart stulla og stelde baade dagar og nættar, og dei økla og ols og voks og trivdes betre enn andre stadir.» Ved kalving ble det satt ned en ekstra god rømme-grøt til tussene i fjøset. Da senere oppsittere forsømte denne skikk, fant man snart en to-tre sauer klemmt ned i en vassbøtte og druknet, snart var to kyr klemmt inn i samme klave og kvalt, og snart gikk

Nordgarden i Seljord. Gravhaugen i forgrunnen.

en hest utfor stupet og slo seg ihjel. Grøden slo ikke til, intet lykkedes.

På Nordgarden i Seljord trodde både far og sønn, Gunnleik og Tor (begge lensmenn omkr. 1700 tallet), på tussene og «øsla so fælt med dei». Tussene holdt til i en stor rund haug like ved gården hvor de satte ut mat og drikke til dem. Heri fulgte de bare en gammel skikk, og der var lykke og velstand på gården. Sønnesønnen derimot vilde ikke høre noe om tussene og sluttet med dette. Men deretter gikk det rent tilbake med velstanden og slekten. Barna ble straffet med blindhet, vanførhet, tussebit i fingrer og føtter etc.; av 14 barn var bare 2 normale. Senere ble der gravd i haugen og funnet sølvpenner; da ble det enda verre, for mannen la seg dermed enda mere ut med tussene.

De tanker som kommer til orde i disse beretninger, har dype

røtter i fortidens religiøse syn og bruk. Det var religionsskiftet som gjorde at de vesener som folk allikevel trodde på, ble kamuflert som tusser. Og bak den gode virkning som tilskrives deres velvilje og de dårlige virkninger av deres uvilje, kan man utlese den opprinnelige religions hovedbud: opprettholdelsen av det gode forhold til de usynlige skytsånder på gården. Slekten som degenererte, var sakens et offer for inngifte eller for mangelfull hygiene, som det så ofte har vært tilfelle. Men at årsakene føres tilbake til «tussene» er et bevis på hvor seigt den religiøse oppfatning fra den hedenske tid holdt seg.

DET STORE BESØK I JULEN

DE DØDES FERIE

Som vi her av de mange enkeltheter har kunnet rekonstruere det daglige liv og pliktene mot levende og døde, slik gikk årene. Det var et regelmessig og tradisjonsbundet liv med likeså mange lover og regler som i det moderne samfunn, kun med den forskjell at disse primitive tabu og de mange forskrifter for å bevare lykke og stå i godt forhold til lykkebringerne ble gitt av folket selv. Hver gård hadde sine og hver bygd sine eiendommeligheter. Som havet strømmet frem og tilbake i flod og fjære, slik gikk også dette liv i regelmessig nedarvet bane. Men som stormene reiser seg på havet og bringer plutselig forandring i den regelmessige rytme, så reiste der seg også for fedredyrkerne en gang om året, muligens to, en storm i det daglige livs rutine. Det var når de døde besøkte hus og hjem. Som mektige trekkfuglsskarer kom de fra sitt ukjente og mystiske land, og hver skulde besøke sin bygd og sitt hjem. Farende som uværet, fulgt av brak og selsomme lyder, førte de med seg en uhyggelig mysteriøs stemning som fylte luften og la seg over landet. Det var årets store, farlige krisedager. Der er få som har kunnet skildre dette bedre, slik tradisjonene hadde bevart inntrykkene, enn Welhaven i diktet om Åsgårdsreien:

Lydt gjennom Luften i Natten farer
et Tog paa skummende sorte Heste.

I Stormgang drage de vilde Skarer,
de have kun Skyer til Fodefæste.
Det gaaer over Dal, over Vang og Hei,
gjennem Mulm og Veir, de endse det ei.
Vandreren kaster sig ræd paa Veien.
Hør, hvilket Gny, — det er Asgaardsreien!

Asgaardsreien i Fylking rider
ved Høst og Vinter i barske Nætter,
men helst den færdes ved Juletider,
da holder den Fest hos Trolde og Jætter,
da stryger den lavt over Eng og Sti
og farer den larmende Bygd forbi —
da vogt dig Bonde, hold Skik og Orden;
thi Asgaardsreien er snart ved Gaarden!

Men det uhyggelige og det redselsfylte er bare en del av den store begivenhet. Det oppløftende og gledelige i den gamle religions tid var at de mektige døde kom på besøk og brakte med seg gode gaver. At tradisjonene har samlet seg om «styggedommen», kan forklares ut fra den religiøse utvikling og fra samtidens oppfatning av det farlige i situasjonen. I disse store skarer fra dødslandet var jo de fleste fremmede, og en fremmed var alltid en mistenkt person, for ikke å si en fiende, inntil man ble kjent med ham. Derfor måtte man hytte seg mot alt uvedkommende og farligt, på samme tid som man med stor omhu og forventning tok imot sine egne, som vi skal se.

Det at de døde ventes å komme på et slags feriebesøk til sine hjem en eller to ganger om året, og det her i Norge, ja at der skulde forberedes dem en festlig mottagelse, høres så urimelig ut at uten de mest avgjørende og bindende bevis vil det være vanskelig for nutidsmennesker å godta det som sannhet. Det første man da har

Åsgårdsreien, maleri av Arboe, Nasjonalgalleriet.

å gjøre, er å spørre den sammenlignende religionsforskning hvordan saken stiller seg i andre land i Europa, og om der foreligger opplysninger som kan rettlede undersøkelsen av de norske tradisjoner.

Der har vi da først Grekenland som under «Blomsterfesten» i februar og senere i mai feiret sjelefest og besøk av de døde. Festen varte i tre dager, og der ble dekket et enkelt bord for de døde i husene. Lys og vann og duk på bordet var ting som ble brukt ved denne leilighet. Annen dag ble der anrettet et måltid som kaltes offer, bestående av planteretter. Tredje dag tok man avskjed med de besøkende. Man tenkte seg at gater og veier vrimlet av dem, og for å beskytte seg mot det farlige, smurte man bek på husene og pyntet dem med løvet av et tre som ligner vår trollhegg.

Romerne hadde flere fester for de døde. Den som uttrykkelig

het fedrefesten ble holdt 23. desember. Maifesten, som kaltes «festen for de stille», er imidlertid bedre kjent. Da holdes fellesmåltid på gravene med rikelig forsyning av mat og drikke. Drikken ble heldt ut over graven, og en som har skildret måltidet, sier at det hele virket meget behagelig. Der lå vel en fryktfølelse under ved dette fellesmåltid mellom levende og døde, men vedkommende forteller slår det hele hen i spøk, og sier at det eneste han mislikte var å skulle slå halvparten av sitt beger ut til fordel for de døde, hver gang han drakk.

Fra Mellom-Europa har vi bare yngre kilder og skikker å holde oss til, men som dog umiskjennelig hører den gamle fedrekult til. I Bretagne i Nordfrankrike samler husfolket seg om kvelden rundt det åpne ildsted med den store kubben som kalles «de dødes kubbe». Den skal gi varme og lys til de døde. Bordet er dekket med det beste huset formår for de usynlige. Det sies også at man samtalte med dem, sittende ved ilden. Hvordan denne samtale gikk for seg er ikke fortalt, men det kan tenkes at der ble oppført dialoger mellom de tilstedeværende, slik at en representerte de besøkende og den eldste i familien svarte.

I Belgia er det lysene som er det mest fremtredende. Ved nutidens katolske sjelefester blir der stilt lys overalt som til en illuminasjon, lys brukes jo også i prosesjonene. Dessuten bakes spesielle kaker i form av menneskeskikkelser, som spises til beste for de døde, for å fri dem ut av skjærsilden. Disse kaker må da være en levning fra den gamle offerskikk, mens spisningen er en «kristning» av offermåltidet. — De samme trekk møter vi i Sydtyskland, i Bayern. Her vies dog gravene en større oppmerksomhet. De dekorerer med blomster og farger i mønstre som sikkerlig har stor elde. På gravene plasseres også kaker som kalles «sjelekaker». Disse er kjent og brukt overalt, og navnet forkortes ofte til «sjel» (Seele). Lysene anbringes også på gravene, disse lys kalles likeledes sjelelys. Denne skikk er endog inn-

Fellesmåltid på
grav i Dalmatia.
Foto. E. Dyggve.

ført ved utlendinger og praktiseres av katolske kristne i Norge (Oslo).

Letterne ved Østersjøen dekket bord inne i huset på gulvet i et rom som var rengjort og oppvarmet til de besøkende. Om natten gikk husbonden inn, tente ild og bød velkommen ved å rope på de døde slektninger at de måtte komme og forsyne seg. Der ble også på sine steder gjort i stand bad til dem. Besøket ble beregnet til

å vare tre dager, og ved avslutningen tok man høytidelig avskjed. Maten ble siden overført til gravene.

Fra Nordkarelen, Savolaks og Suojärvi foreligger følgende detaljerte beskrivelse. De døde mottagelse ble ordnet ved sammenkomst av slektningene i god tid i forveien. Stedet og de fungerende ble uttatt. På den gården hvor mottagelsen skulde skje, ble et rom avsatt til bruken. I løpet av ni uker ble måltidet forberedt på den måten at daglig ble en tallerken, skje eller annen ting satt på bordet, inntil hele bordet var fulldekket. Rettene, både de kolde og varme, ble satt frem om kvelden før ankomsten av de fremmede. Der var da også slaktet i anledningen. Ved sammenkomsten hadde dessuten alle deltagerne mat med seg. En egen høytidelig innbydelse ble foretatt. Merkelig nok skjedde dette på kirkegården, hvor enhver kalte på sine, kvinnene med gråtkvalt stemme: «Kom du avlidne värd och värdinna. Tagen med er anförvante ända til nionde leden, släktingar, hämtan med alla bekanta!» Vinduene i feststuen var åpnet, så de døde kunde komme inn den vei. Neste morgen besøktes kapellet i følge(!) med de døde. Alt var forberedt til mottagelsen, like til knagger til å henge tøyet på.

I Russland ble sjelefestene feiret i likhet med den finske. Men bord kunde dekkes både ute og inne. Mottagelsen skjedde ved at man gikk gjestene i møte og nødde dem til å komme inn: «Kjære slektninger, dere kan være trette og sultne, kom og få noe å spise. Kom og varm dere ved ilden, det kan være fuktig i den kolde jorden.» Etter måltidet åpnedes vinduene så gjestene kunde komme ut. Ved avslutningen antydedes at veien hjem kunde være lang og at det var på tide å fare igjen. «Farvel i Guds navn!» Følgende bønneformel er kjent: «Dere ånder av de lengst bortvandrede, vakt og bevar oss vell. Gjør ikke noen av oss til krøplinger. Send ikke pest på oss. La kornet modnes, vinen lykkes og maten økes rikelig hos oss osv.»

I England er minnene utvisket, men også her har man «sjele-

kaker» på de tider da sjelefestene ble holdt, og i likhet med hva vi nedenfor hører fra norske bygder legges de i store ruver på bordet.

Tiden for sjelefestene i de land som her er nevnt, er forskjellig. De henlegges undertiden til høsten, undertiden til våren, men som oftest midtvinters eller midtsommers. Og slik er det også hos andre folkeslag jorden over. Det er derfor vanskelig å finne noen felles forestilling om det rette tidspunkt. Det eneste er at ved *begynnelsen*

av et nytt år, det være seg vegetasjonsår (våren), eller solår (solhvervstider), eller ved andre kalenderbestemmelser, synes de fleste også å knytte sjelefestene.

Når vi så samler hovedtrekkene i de europeiske fester, finner vi da følgende:

Spesiell belysning og bål,
dekket bord eller sjelebrød,
velkomst og farvel.

Og med disse kjennemerker tør vi nå vende oss til de norske overleveringer. Har det vært så rikelig med stoff i det Europa hvor folkeblanning og politiske oppbrudd ustanselig har forstyrret en

Appelsin på graven. Bilde fra Dalmatia. Foto. E. Dyggve.

ubrutt tradisjon, må vi kunne vente en enda rikere høst i Norge, hvor befolkningen har levd i sine avstengte fjorder og daler og bevart sine tradisjoner og skikker temmelig uforandret fra slekt til slekt.

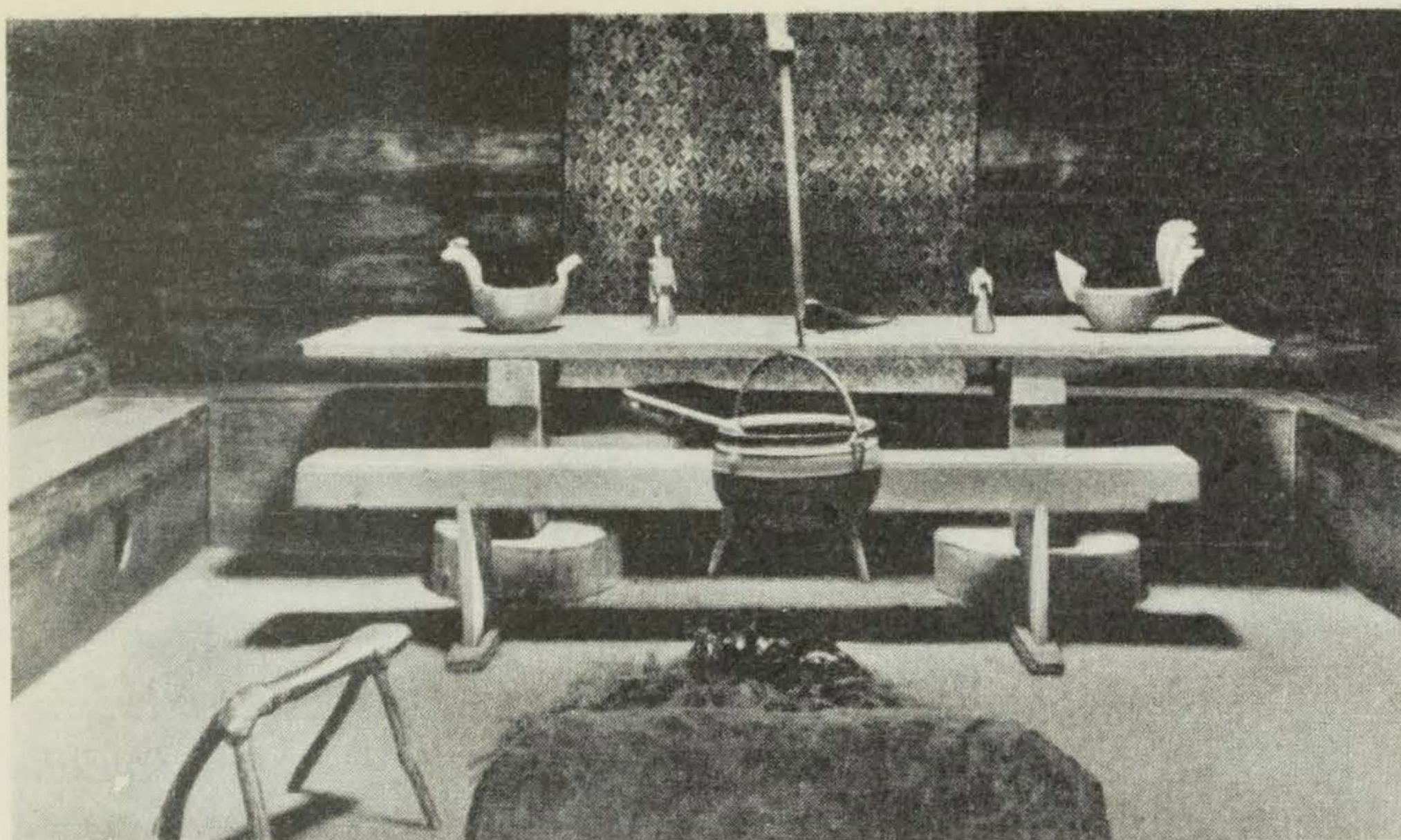
LYS OG JULEBÅL

Hva lys og julebål angår, finner vi da også en rikdom av det i den norske jul. Over hele landet har det vært skikk at lysene skulde brenne hele julenatten. Der er imidlertid meget få spor av at de skulde brenne for usynlige julegjester. Noen minner er der dog også om dette. I Sogn skulde lysene brenne forat «jolesveinane» kunde se å spise. Andre steder satte man bare lysene i vinduene, som for å lyse for noen. I Nord-Norge har det vært brukt å sette lys inne i snøpyramider, som for å vise vei. De fleste har vel med lys og varme tenkt på beskyttelse mot troll og uvetter. Overalt har der vært lagt stor vekt på støpingen av julelysene. Stellet var omgitt med så mange regler, og det var også bruken av lysene, at man kan forstå der måtte stikke religion bak. De måtte f. eks. ikke tennes med trestikker, ikke flyttes, ikke røres, ikke brukes til å lyse under bordet med, ikke til å tenne opp varme med. Etter at de hadde brent nesten ned, kunde de brukes som medisin mot sår og skrammer, til å brenne bort vont av kyrne osv.

Juleveden og julekubben er ikke så fremtredende i norsk tradisjon. Dikteren Olav Aukrust har i følgende vers omtalt julekubben (i Olsok):

Då fyrst vert i Norig glans,
når den eldste her til-lands,
gamle Dovregubben,
uppvekt av den sanne sol
sterk stig fram or skugg og skjol,
kjem med julkvelds-kubben!

Stueinteriør. Årestuen på Maihaugen, Lillehammer. Høgsetet er plasert på gavlveggen som i middelalderens stormannsstuer. Maihaugens samlinger.

Og det «å hogge juleved» er alltid noe mere enn å hugge alminnelig ved. Det har også vært lagt særlig vekt på materialet; når det først gikk tro i handlingen, skulde den bestå av 7 slags ved. Julekubben gikk av minne med de åpne ildsteder. Der trengte man store kubber til alminnelige kolde vinternetter, hvor meget mere så julenatten.

DEKORASJONER

Til ingen annen tid på året og til ingen annen fest ble der og blir der til stadighet gjort så store forberedelser både ute og inne som til julen. Stor omhu ble tidligere i den enkle stova lagt på dekorasjonen av høgsetet. Vakre broderte åklær eller puter, hvitt lintøy med frynser har vært brukt, men plasingen er ikke klar. Vinduet nær setet ble dekket. Det er påfallende at dette sted ble regnet

for det viktigste i stuen. Grønt ble også tatt inn og familiens kostbarheter kom frem fra sitt skjul. Men for øvrig er det ikke i Norge noe spesielt i selve dekorasjonen som kan røpe symboler fra den gamle religions verden. Dekorasjonene virker kun sammen med alt det annet. Bortsett fra den kristne jul var der noe ved denne festtid som utmerket den fremfor alle andre årets fester. Og dette var ikke bare en kristen påvirkning, men arv fra en uhyre fjern fortid.

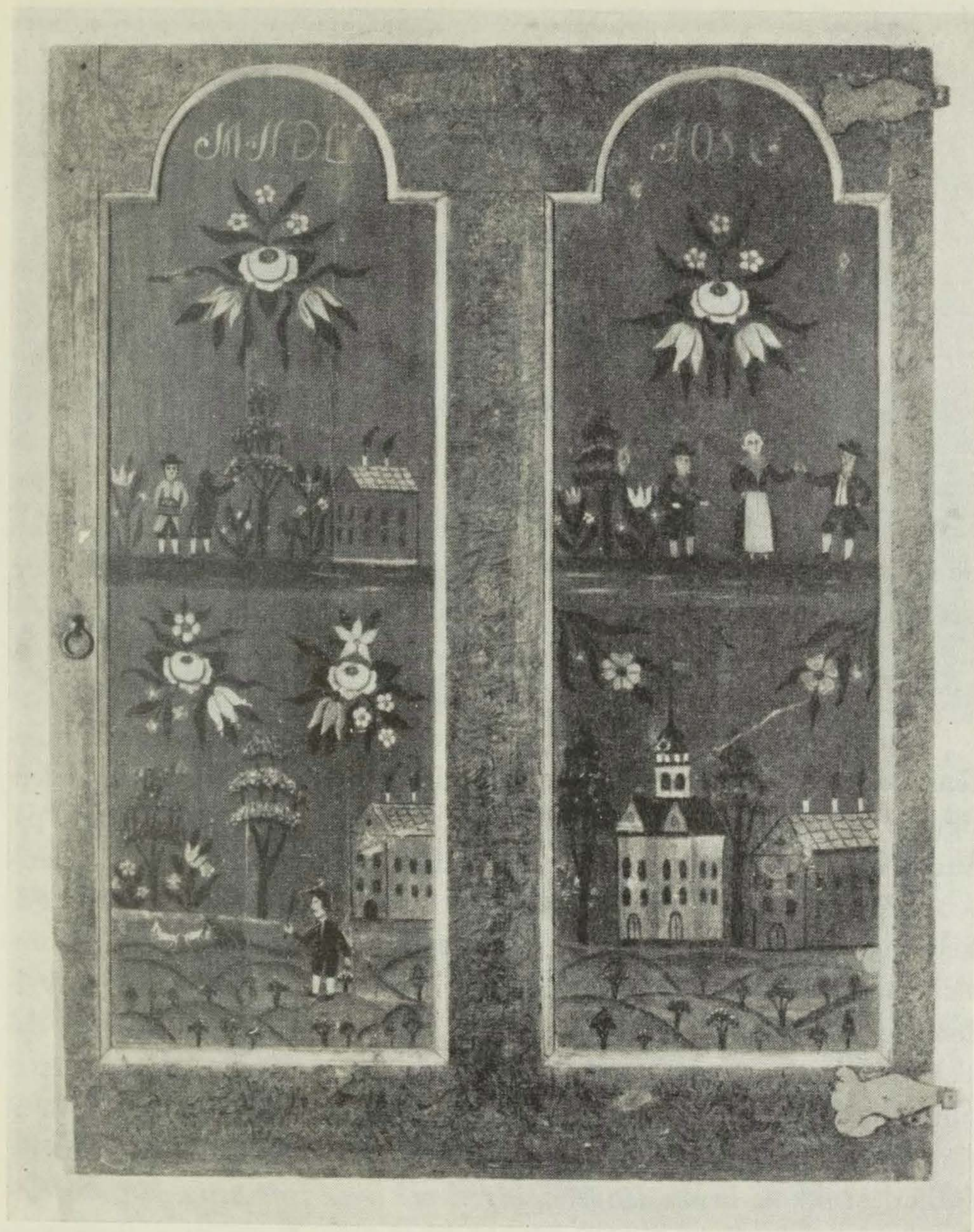
SPESIELLE BRØDSORTER

De europeiske sjelekaker er ikke kjent i Norge. Men også her har det vært brukt spesielle julekaker, julegubber, julemenn (bonne) og koner. Kaker i menneskeskikkelse har vi altså hatt like til denne tid. Disse spesielle kaker ble også utstilt på julebordet, men ble ikke spist før et visst antall dager var gått. Mange ventet helt til kyndelsmesse (2. februar), andre til 13. dagen, og atter andre til nyttår. Den egentlige julekake, som siden er gått over til å bli daglig kost, var altså fra først av et slags skuebrød som skulde stå på bordet hele julen. Det er grunn til å tro at denne utstilling i den senere tid fortsatte rent automatisk; men det er dog sagt at «kakene skulde stå til usynlige gjester», eller som det heter i en ennå klarere form fra en østlandsbygd: «forat de avdøde skyldfolk og granner skulde få mat om de kom». — Dette er altså det egentlige motiv både for de særskilte kakene og for utstillingen; men vi får høre mere om det utstilte nedenfor.

JULEHALMEN OG LIGGESKIKKENE

Det mest påfallende ved forberedelsene til julen både i Norge og Sverige var tidligere en skikk som vi ikke hører noe om fra andre steder, nemlig å belegge gulvet i festrommet med halm. Den halmen

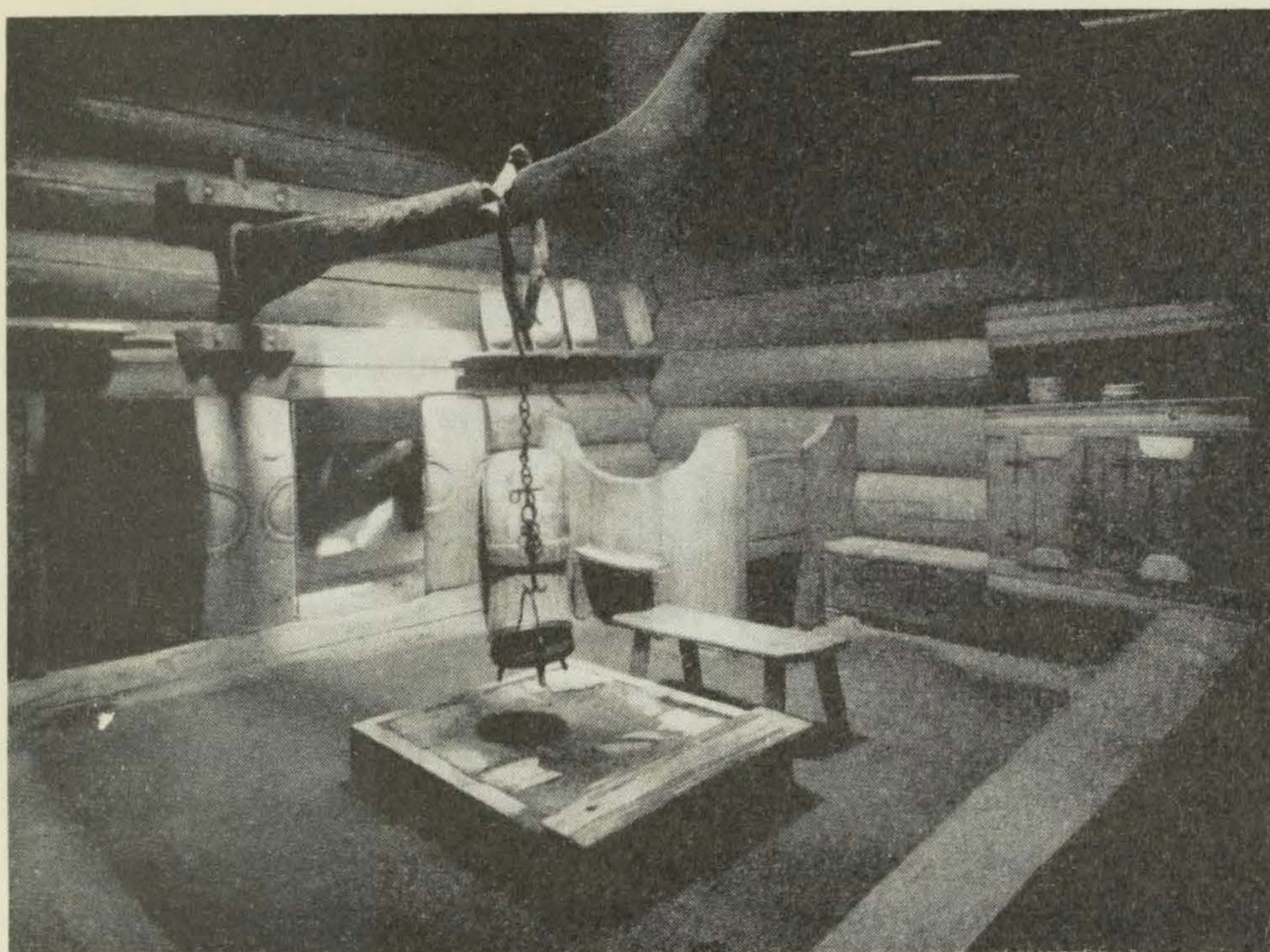
Høgsetetavle fra Andebu i Vestfold. Norsk Folkemuseum.

skulde husfolket ligge på, og da var det jo klart at den ikke kunde legges for tynt. Man kan forestille seg hvor ildsfarlig en slik skikk var når rommene hadde åpent ildsted og når alle tok godt til seg av de sterke drikkevarene. At det var en meget gammel skikk kan man slutte derav at den ble brukt i sagatiden og omtales i skriftlige beretninger fra den tid. Da Olav Digre kom til sin mor Aasta på Oplandet, lot hun fire kvinner bære inn bohavet og raskt pryde stuen med tjeld og benker rundt om, to karer *bar halm på gulvet*, satte inn skjenkebord, matbord og ølkar. At halm kunde passe i de gamle hus med jordgulv og stenheller kan vi også forstå; men å tilbringe en høytidelig fest i nyere tid på et halmlagt gulv måtte være høyst ubehagelig. Alle måtte enten legge seg påkledd og dekke seg med åklær, eller lage flatsenger ved å dekke halmen med alminnelig sengetøy. Var huset lite og antallet av personer stort, kunde det hende som det er fortalt fra Hardanger: «Stova var liti og lyden stor. Jolemorgon låg alle som i ei ussa (ørske), og sume var mest kovna (kvalte).»

Når vi så spør om årsaken til denne usedvanlige endring i huslivet på selve festnatten, får vi til svar at den kvelden måtte ingen ligge i sengene. De skulde stå rede til de besøkende. Et steds på Sunnmør flyttet folket ut på stabburet julekvelden og lå på flatseng der. Inne i stuen ble der bredd frisk halm på gulvet, likeså ble sengene redd til de døde. Dette er et særdeles klart minne som altså går helt opp til nutiden. Også andre steder har man visst å fortelle at de avdøde slektninger kommer på gjesting i julen, og da skal de ligge godt. Svenske tradisjoner er tydelige nok på dette punkt: «på jul kom alla förfäder på besök, och de ville ligga i sängarna». Selv hvor det er glemt hvorfor man gjør det, huskes forbudet: ikke å bruke sengene, *ingen må ligge i sin seng den natten*. For å gi en rimelig forklaring på skikken eller for å kamuflere den er det senere blitt til at man får «Frelseren» og «englene» på besøk,

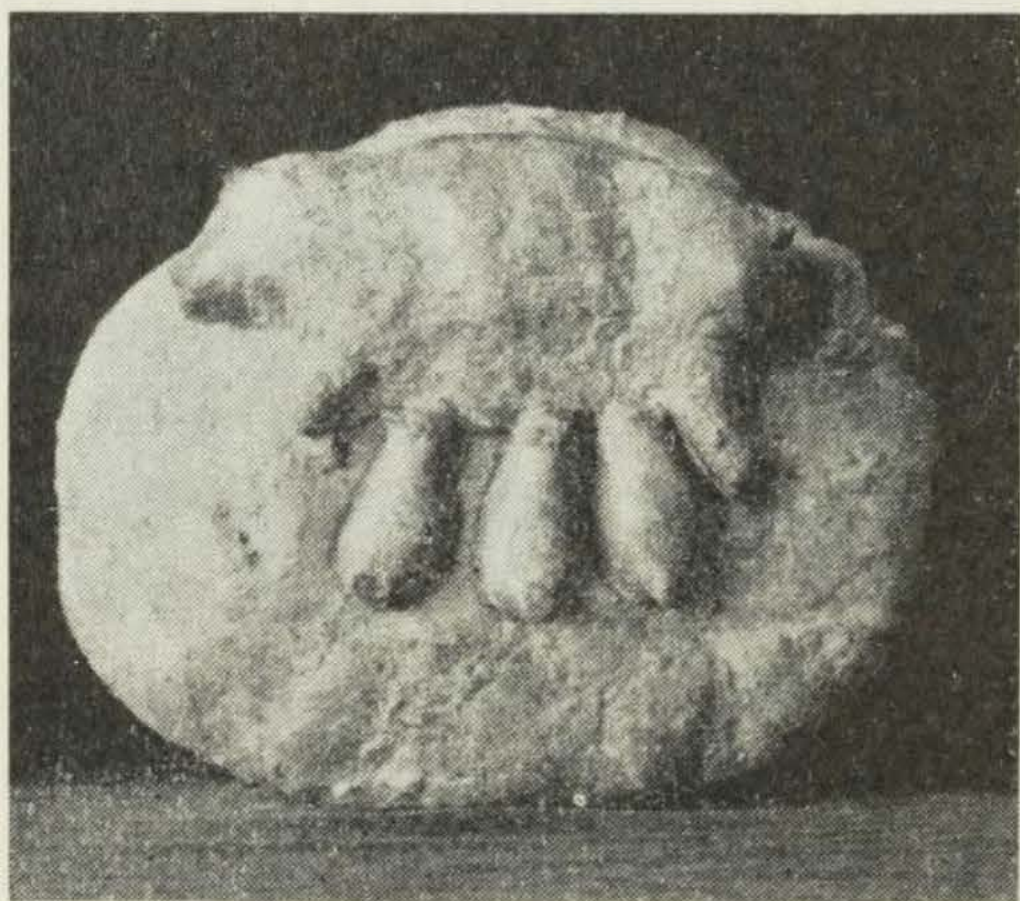
Interiør av årestue fra Åmlid, Valle i Setesdal. Norsk Folkemuseum. Æressetet i hjørnet til høyre er ikke kommet med på bildet. Når gulvet ble dekket med halm i et slikt hus og ilden brant på åren kan man lett forestille seg den brannfaren husets folk var utsatt for.

og meget ofte legges de fremmede gjester i høgsetet. I Norge hører man mindre om denne plasing. Det kommer sikkert av at stedet ikke var utbygget til noe makelig sete. Men at høgsetet allikevel fungerte som åndesete også her i Norge, skal vi senere få se. En kone satte forresten seg selv i høgsetet, mens hun overlot sin avdøde mann sengen. — Innkvarteringen av de døde på denne håndgriplelige måten virker sterkt materialistisk. Derfor passer tankegangen best til «nåens» tidsepoke. Og det er ikke utelukket at den nettopp er oppstått i denne periode. Det var vel også da man først fikk halm av akerbruk her i landet. Men selve julebesøket er av langt eldre dato.

DET DEKKEDE BORD

Det ligger ikke like for hånden at den vakre skikk med å ordne et rikt og skjønnsomt sammensatt gjestebuds-bord og la det stå hele julen hadde forbindelse med gamle religiøse skikker, men så er allikevel tilfelle. Over hele landet uten unntagelse har det vært skikk og bruk å dekke bordet og la det bli stående med julekosten i en eller flere dager. Tidspunktet for avdekningen varierer, noen lot det som før nevnt stå til trettendedagen, andre til nyttårsdag, og den korteste tid var dagen etter. Alt det beste huset kunde by på av mat og drikke sto da stadig fremme. Men dette hadde selvsagt sine store ulemper, og jo lenger tiden gikk og jo mer tankene fjernet seg fra den gamle tro, desto lettere ble det å forandre skikken. Familien selv holdt sitt julemåltid først, og siden ble der dekket på nytt til et stående julebord. På andre steder minket det inn med det utstilte inntil der kun ble noen ruver med flate kaker igjen på nederste bordende. Kakeruvenerne skulde ha størrelse etter gårdens velstand og storleik, og dermed var den gamle skikk igrunnen oppløst.

Julekake fra Hafslo i Sogn. Norsk Folkemuseum.

Men da dekningen inne forsvant, spredte allikevel julekosten seg rundt omkring på gården fra kjelleren, hvor «kjellarmannen» (underjordiske?) fikk den, til tuntreet eller en helle, hvor tussen, vetten eller haugebonden nøt godt av den, og til slutt til låven hvor den ble nissens julekost.

Maten på bordet skulde nemlig også være til de besøkende. Det har ligget unevnt og under-

bevisst i tankene hos husfolket at det var så. Derfor kommer det også klart til uttrykk av og til. Selv på de brede østlandsbygdene, hvor de gamle religiøse minner først er blitt utslettet, huskes det tydelig at familiens avdøde skulde ha bevertning. Oppdekningen måtte derfor være i orden. «Julenatten er de døde på ferde.» På Vestlandet sies det samme: «Dei hadde den trua at avlidne slektningar kom på gjesting joleftan.»—I Sverige

Julekake med hakekors fra Øvre Toten. Norsk Folkemuseum.

finner vi det også, og der har man eksempler fra nyere tid på at plassene til de i slekten avdøde ble stående tomme, og at der ble dekket til dem som om de også var med. Dette avgir da et eksempel på *samspisning* med de døde. Først ved glemsel og kamuflasje blir også bordet dekket for englene, dersom da ikke en så uverdigg person som «tomten» stikker seg imellom.

Dette dekkede bord er vel kjent over hele Europa. De første kristne konsilier forbyr germanerne på det strengeste å praktisere skikken. I lovene blir det kalt «åndebord». Og at det også var i bruk så sent som i det 8. århundre i selveste Rom, ser vi av følgende forbud: «Ingen må være med på å utføre hedenske skikker ved vintersolhverv og stelle til religiøst festmåltid (bord med offermåltid) i husene og oppføre sanger på gater og streder.»

Etter alle disse vidnesbyrd kan det derfor ikke være tvil om at også våre norske forfedre ventet besøk av sine døde i selve huset på samme måte som andre europeiske folk. Det er alene på dette

grunnlag at en rekke ellers uforståelige skikker som har forbindelse med julen kan forklares.

JULEMÅLTIDET

Vi kommer nå til selve høydepunktet av besøket, mottagelsen og måten hvorpå julemåltidet avvikles ansikt til ansikt med det usedvanlige tillegg til husholdningen.

Det velvillige sinnelag overfor ens egne avdøde får mange uttrykk, således forbudet mot å låse dørene julenatten. Selv stabbursnøkkelen skal stå i døren, så at ingen skal føle seg utestengte som vil inn — «for de skulle kamma gjesta te gars», som det het i Trøndelag. Ellers var jo alt låst og lukket. I forbindelse med velviljen og den oppriktige tro på at det var ens egne som kom, må der også her i landet ha vært en måte å by velkommen på. Men denne er glemt.

Fra Sverige har man en fortelling om en mann som la seg på dørstokken og hilste velkommen, men det kan man neppe ta som en alminnelig fremgangsmåte. I Danmark har man hatt for skikk å lukke opp døren og slippe «julen» inn. Fra Ryfylke har man en utvisket form med å by «tomtekadlen» velkommen. Mannen på gården stiller seg foran bordet etter at døren er slått opp og sier: «Kom her inn gilde tomtekadl!» Med det samme smetter de andre ut

«Einskilskopp» med årstall 1757.
Fra Hylstad, Setesdal. Norsk Folkemuseum.

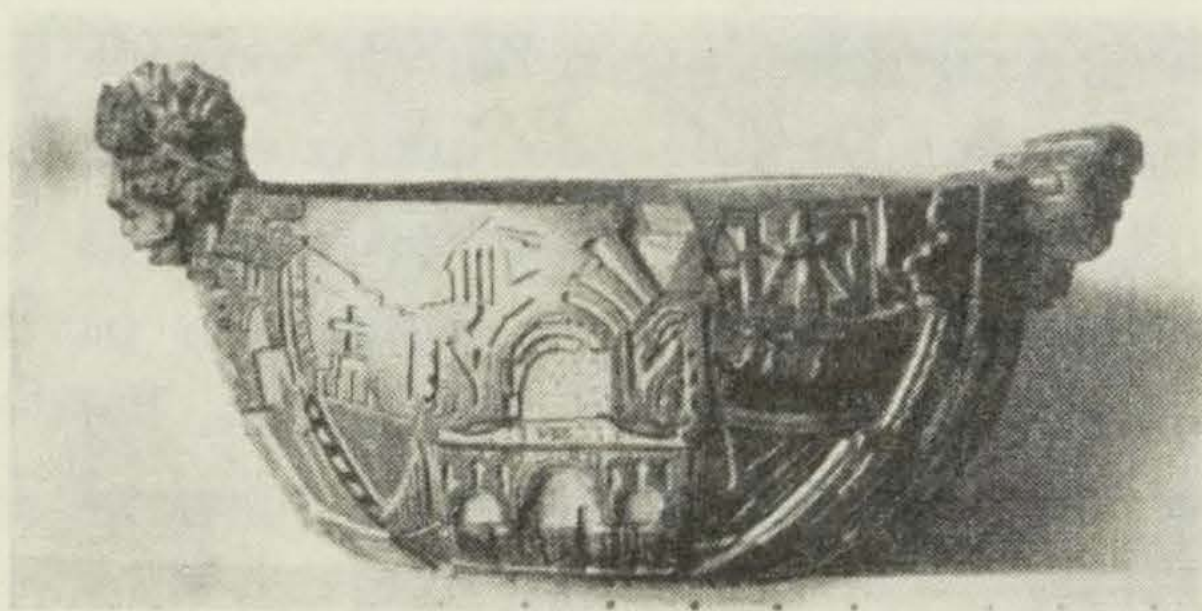
for at tomtekallen skal få ete i fred. Med at det engang har vært skikk å by de døde velkommen på en høytidelig og formell måte, derpå tyder islendingenes tradisjon. Og i deres formel møter vi igjen alve-navnet og har derfor grunn til å tro at det er en gammel skikk. Men den opprinnelige formel har vel

vært mere hjertelig enn den tørre og formalistiske innbydelse som refereres her. Husmoren gikk tre ganger rundt huset for å by alverne hjem til jul og sa:

Kom de som vil komme,
vær de som vil være,
og reis de som vil reise
uten hinder fra meg og mine.

Vi så ovenfor et eksempel på samspisning med de døde fra Sverige. Men hvordan var skikken i sin alminnelighet? Spiste gårdens folk for seg selv, eller artet det hele seg som en samspisning og et høytidelig foreskrevet måltid? At ikke husfolket vilde spise sammen med tomtekallen, som i dette tilfelle er et annet navn for gardvorden, er ikke så underlig; avstanden var for stor og bekjentskapet for fjernt. Det kan også tenkes at de som i religionsoppløsningens tid ennå trodde på de dødes besøk, men fryktet dem, bent frem *rømte huset* og overlot det til de fremmede. Landstad forteller fra Telemarken at det var tilfelle der, og det må også ha vært tilfelle andre steder, siden eventyret om den modige fremmede, som la seg i skjul julekvelden, da alle trollene kom og jagde dem vekk for alltid med det skremmende skudd, har vært så utbredt. (Se eventyret om Kjetta på Dovre og Tronsagnene). Men slikt hendte i forfallstiden etter at den gamle tro var blitt overtro og brennemerket. I den opprinnelige form må måltidet ha foregått som fellesmåltid. For da var det ikke en trengende og forsulten flokk av frosne stakkarer som kom

«Trøgs» fra Telemark. Norsk Folkemuseum.

tilgårds, men stolte åndeskarer i mektig følge, ført av navngjetne menn og kvinner med rang i den annen verden. De kom med lykke, rikdom og fruktbarhet for folk og fe, med hjelp og beskyttelse på årets farligste tid, da mørket var tettest og solen lengst borte.

Så langt fra å være fryktet må vi tenke oss at det var med forventning man tok imot dem. Der var blandet frykt og age i forventningen, men det var jo helt naturlig når så usedvanlige vesener kom like inn i huset, satt ved bordet og lå i sengene. De kom jo dog fra ukjent sted og førte det selsomme og mystiske med seg.

Det er først i gravperioden at stemningen slår over til det medlidende og velgjørende. I folkevisen om Herjus har dette fått et klart uttrykk:

Bære va de aa gange heran paa usopa golv¹
hell' liggje i Herudalen må tussar og troll.

Bære va de aa drikke heran av fulle skaal
hell' liggje i Herudalen i den tonge moll.

Bære va de aa sita heran ve de duka bord
hell' liggje i Herudalen i uvigd jord.

Herjus' ensomme besøk fra den uinnvidde graven i Herudalen er bare et svakt ekko av fedredyrkelsens store slektsbesøk, og sagnet må derfor være av forholdsvis ny dato. Det samme gjelder fortellingen om islendingen Bødvar som ble begravd levende sammen med to døtre. De følgende julefester ble der dekket opp for ham i et rom med vin og mat. Men ingen var til stede, for det hadde han forbudt, heter det. — Anderledes på Baugerud i Tinn. Der kom haugebonden Just til husbonden Torstein og satt inne ved bordenden julekvelden, uten at noen så ham. Men selvfølgelig var

---

¹ Kan også være nysopt golv. Man skulde ikke tro noen hadde usopt golv i julen.

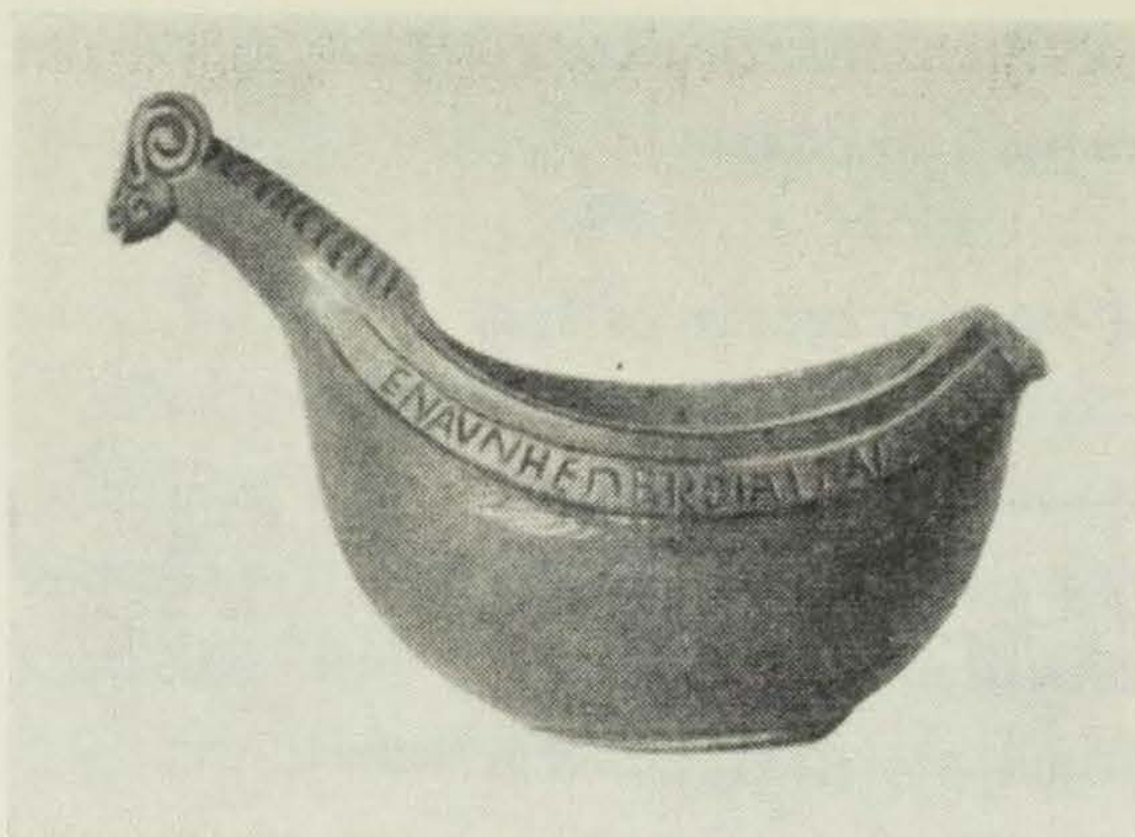
der dekket til ham. På samme måten har det også vært gjort i det vesle finske hjemmet som Runeberg skildrer:

Men högt vid bordet brann et ljus
det enda i de frommas hus.
Det ställes mjölk och vetebröd,
men ingen njöt des överflöd,
jag frågte, vems den platsen var.
«Den gode ängelns», gavs til svar.

I en sagnrekke som er oppkalt etter hovedpersonen Tron, får man et slags bilde av julebordet som det fortonet seg for opphavsmennene til sagnene. De skriver seg riktignok fra en nyere tid og er dramatisert for anledningen. Tron sitter i høgsetet, han er sjefen, har langt hår og skjegg og er meget gammel. All oppmerksomhet er samlet om ham. «Han ofra døm på alle, han var som en gud millom dom.» Før selskapet tok til å spise, skjenkte de bordet rundt, og først sendte de drikkehornet til gamlingen i høgsetet. «No skjenker eg deg Tron,» var det en som sa, og så drakk alle ham til (hans skål). — Mannen i høgsetet har også andre navn. I Sunnfjord blir han kalt Terning, og der sa man: «Dette gjev eg til Terning.»

Vi gjenkjenner i denne handling den *religiøse minnedrikk*, som tidligere er utførlig behandlet. Uten tvil ble det første minne ved julebordet drukket for de gjeveste av de bortgangne fedre, og siden fulgte de andre etter. Og de norske deltagere gjorde ikke som syd-europeerne: helte drikken ut, de helte den med lyst i sine egne struper, som derfor også sjelden var tørre i denne tid. Men i beruselsen og oppløftelsen så de sikkerlig også en del av den religiøse opplevelse. Hele laget følte seg løftet og båret av store stemninger og av følelser som til daglig var ukjente, men som hadde rot i slektens felleseie og samhug. Måltidet var således rituelt bestemt og fore-

«Ølgås» med årstall 1739 fra ukjent sted. Norsk Folkemuseum.

skrevet. Men det var vel her som ellers i livet: til å begynne med en hel del formelt vesen, men til slutt temmelig løssluppent. Med samdrikk og samspisning fulgte så samvær under samme tak julenatten i den tid da denne tro og skikk sto ved makt. Vi kan tenke oss hvilken ny stemning som må ha fylt huset under slike

forhold. Luften må ha vært mettet av det selsomme og høytidelige inntrykk: mange eller få av de bortvandrede er her i stuen, de ser igjen sine egne, de kjenner seg igjen, og de hygger seg. De vil belønne gårdens folk med rike og gode gaver for det år som kommer. Slik må vi forestille oss stemningen etter den intensitet hvormed julen har vært feiret og det inntrykk feiringen har etterlatt i folkeminnet.

Baksiden av denne medalje var de andre døde som streifet omkring og fylte by og land. Det var det farlige og det ubehagelige, og mange er de sagn om alt som hendte og ble lagt disse fremmede til last. Men ferien tok jo slutt, og livet måtte igjen opptas i sin sedvanlige rutine, båndene måtte løses, ellers vilde det blitt for vanskelig å leve. Og da tiden kom, snudde bladet seg på en nesten komisk måte. Like så redde som man hadde vært ved ankomsten, likeså modige ble man nå ved avreisen, og der ble foranstaltet utjagning med stokker, sopelimer og pisker.

Den egentlige avskjed, som gikk riktig og høflig for seg, fant sted på «faredagen», da drakk man igjen minne og sa takk og farvel til de besøkende. I folkeminnet ble dette til å «drikke julen ut». Festlighetene i Norge og Sverige har vel vært så noenlunde ens. I

det siste land het det foruten å «drikke» julen ut, også å «danse» den ut, «bære» den ut, «kjøre» den ut, «æte» den ut. Så alle disse ting har formodentlig hørt mere eller mindre sammen.

Det som nå huskes best, er det som gikk over til lek og moro: den brutale utjagningen med limer, koster, stenger osv., ledsaget av mest mulig leven og spetakkel. — Russerne ba sine besøkende pent om å fly tilbake igjen og å holde slekten vel underrettet om sine ønsker. Grekerne oppfordret sjelene til å vende tilbake dit de kom fra; «blomsterfesten er forbi», det var den trøst de fikk. Japanerne lyser sine gjester ut igjen med lys og lykter, men kaster lysene i vannet.

JULEFØLGENE

JOLESVEINER

I det foregående har vi fått detaljene ved julebesøket, og når man tenker på den lange tid som er gått siden hedenskapet ble avskaffet ved lov, må man forundre seg over at det er mulig å samle så pass meget stoff om det hedenske folkeliv på dette spesielle punkt. Men det beviser bare at kristningen var høyst overfladisk og på ingen måte nådde ned til dypet av folkelivet. Dertil var den foreløbig for meget av et sedskifte i det sivile og borgerlige liv, og for meget av ytre kulthandlinger uten personlig påvirkning hva det religiøse angikk. Men hermed forlater vi folkelivet og skikkene og går over til det samlede inntrykk av julebesøkene slik som dette har avsatt seg i folkeminnet og er oppbevart i norske tradisjoner. Dette emne er særnorskt, og det er uhyre lite å høre om det fra andre land i Europa, selv fra vårt naboland Sverige. Det viser riktigheten av vår formodning om at folket i vårt avstengte land kunde ha gjemt på fortidens sagn og legender i en høyere grad enn folk fra land som stadig har vært oppe i store omveltninger.

Det som da straks fanger oppmerksomheten i sagnene om julefølgene, som jo bare er totalsummen av det som hendte i julen og helhetsinntrykket hos den iakttagende og reflekterende tilskuer, er *minnet om luftskarene*.

Med kjennskapet til bronsealderens sjeletro og forestillinger om

et dødsland i luftregionen forundrer det en ikke at dette trekk kommer igjen i julefølgene. Tvertimot, det motsatte vilde ha vakt forundring på grunn av bruddet i sammenhengen. Likbehandlingen, likbrenningen og tradisjonene om dødslandet vilde manglet sin balanse dersom ikke dette moment hadde gjort seg gjeldende.

Minnet om de dødes luftreise er således et uhyre gammelt tanke-gods, som kan føres tilbake til steinalder- og bronsealderfolket her i landet. Og på sitt vis er det utrolig og betagende at et folk uten hjelp av litteratur og direkte overlevering, gjennom årtusener har kunnet forplante et slikt felleseie av tanker og ideer.

Hadde tradisjonen bare kjent luftskarer, vilde vi på den annen side også kommet i villrede. For også det vilde ha fornektet den utvikling som har avsatt så sterke spor i alle tradisjoner og skikker i vår tidsalder.

Ved siden av luftskarene møter vi imidlertid en stor mengde jordbundne landfølgere. De kommer fra hauger, fjell og graver, slik som vi kunde vente det etter alle tilgjengelige opplysninger om den nyere tids variasjon av forestillinger. Disse følger nyter ikke den ære og respekt som luftskarene. I de mest eventyrlige og om-diktede former gjøres de til rene sirkus- og karnevalsfølgere, eller til fredløse sjeler og troll. Hva befordringen angår, så rir, kjører og går de for å komme frem. Noen har fryktelig hast i likhet med oskerei, andre har særs god tid. — Alt dette kan vi forstå ut fra gravskikkene. Det dualistiske menneske ble luftfarer og fortsetter også med det i sagnet. Det monistiske nåe-menneske holder seg til jorden og kommer fra sine mange oppholdssteder eller fra en felles helheim. Dette med de dødes julebesøk har virket så fascinerende på folket at det eksisterer en rikdom av variasjoner over emnet, til dels i temmelig sammenfiltret form, slik vi har fått dem samlet og overlevert. Særlig gjelder dette *jolesveinene*. De forveksles på mange steder med de virkelige gjester, men som regel betraktes de

som en kaste av underordnet betydning eller som et slags tjenerskap. De har som regel skjemtenavn (klengenavn) i nedsettende og latterlig betydning. Stort sett må man betrakte jolesveinene og mange av de betegnelser som opptrer sammen med dem: joleskreid, jole-reid, jolefolk, joletroll som en uklar sammenblanding av religiøs tradisjon med fantasi og diktning fra oppløsningstiden. Således har man bare i en provins, Trøndelag, følgende variasjoner: I Verdal skal maten stå på bordet julenatten og være tilgjengelig for «hyem-somhelst». I Strinda dekkes der for «tussene». I Selbu for «jolesveinane». I Sparbu kan «jolesveinane» bare få skrape gryta.

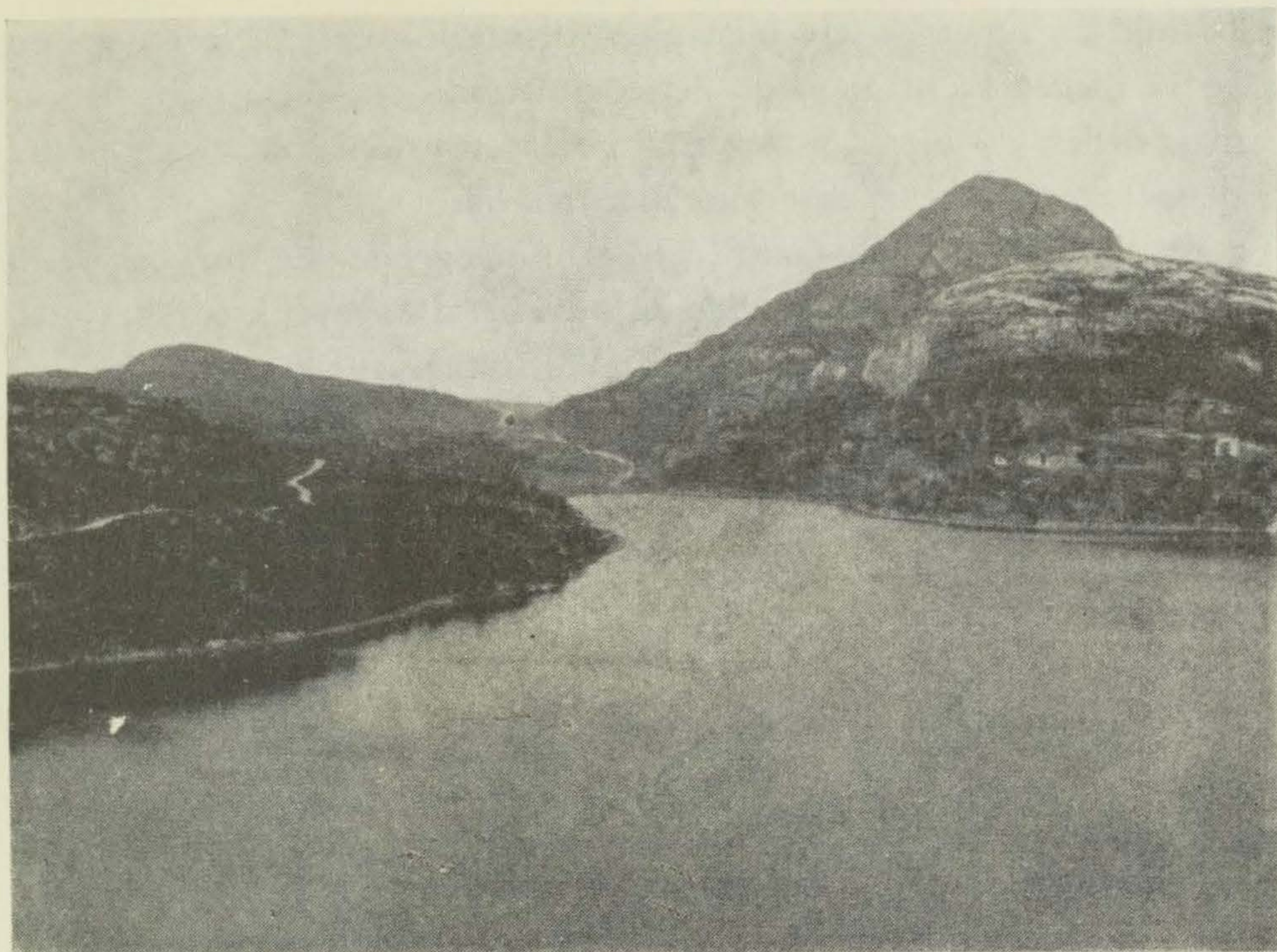
I Sogn og Nordhordland kom jolesveinene før jul og satt på hjellen. I Sunnfjord trodde man at de ble skikket i forveien for å «sjå itte um alt va so da sku væ». Her er noen eksempler på navnene:

Fra Sparbu kjenner vi fire julesveiner som er navngitt, nemlig Gålamon Garstaur, Hømann Hukkudala, Jartmon Fisein, Tåstein Spela. I Sunnfjord forekommer følgende fem: Påtak, Stikk, Bit, Bær, Kast. I Rogaland følgende tre: Tonten, Gonen, Tollag med lagabytta. I Hallingdal følgende fem: Tydne Ranakamb, Helge Høgføtt, Trond Høgesyningen, Magne Trøst, Spenning Helle. Disse siste kommer fra fjell og hammere men på en staselig måte, og har mer av storfolkets karakter. — Islendingene har 12 julesveiner og foraktelige navn på dem alle: Dørsnuser, Gryteslikker, Skyreter, Gluggetitter osv. Spørsmålet om julesveinenes karakter er således fremdeles uløst.

LUFTFØLGENE

Som allerede nevnt deler de egentlige storfølger sig i luft og landfølger. Innenfor hvert fylke varierer navnene på disse følger, og hvert strøk har sine egne lokale sagn. De er ikke støpt i samme form. Følgende grupper bestemmes av sine førere: a) har mannlig fører, b) kvinnelig, c) et par, men kvinnen synes allikevel å være hoved-

«Lyder Horn» ved Bergen har vært satt i forbindelse med «Gamleerik og heksene» som et farlig fjell. Foto. Knudsen.

fører, mannen er bare ledsager. Luftfølgene tilhører gruppen b) og c). Mest kjente av alle luftfølger er den på side 201 nevnte oskurei, som ikke har noe med guden Tor eller Asgård å gjøre. Navnet varierer fra oskurei, olskorei, olgårei til olgerætla og ålgøya. Oska er navnet på tordenværet, og alle forskere synes å være enige om at navnet betyr larm. Oskereien føres av en kvinne som i Telemark og Setesdal kalles Guro Rysserova, på Sørlandet Goyri Gunnåsdatter. Oskereien i Hardanger går under navn av Lussiferden. Dette er igjen en forveksling av de følger som kommer før jul. Lussidagen faller nemlig på 13. desember. Og Lucia, den greske helgeninne, har hatt den vanskjebne å skulle fordrive en hedensk vette

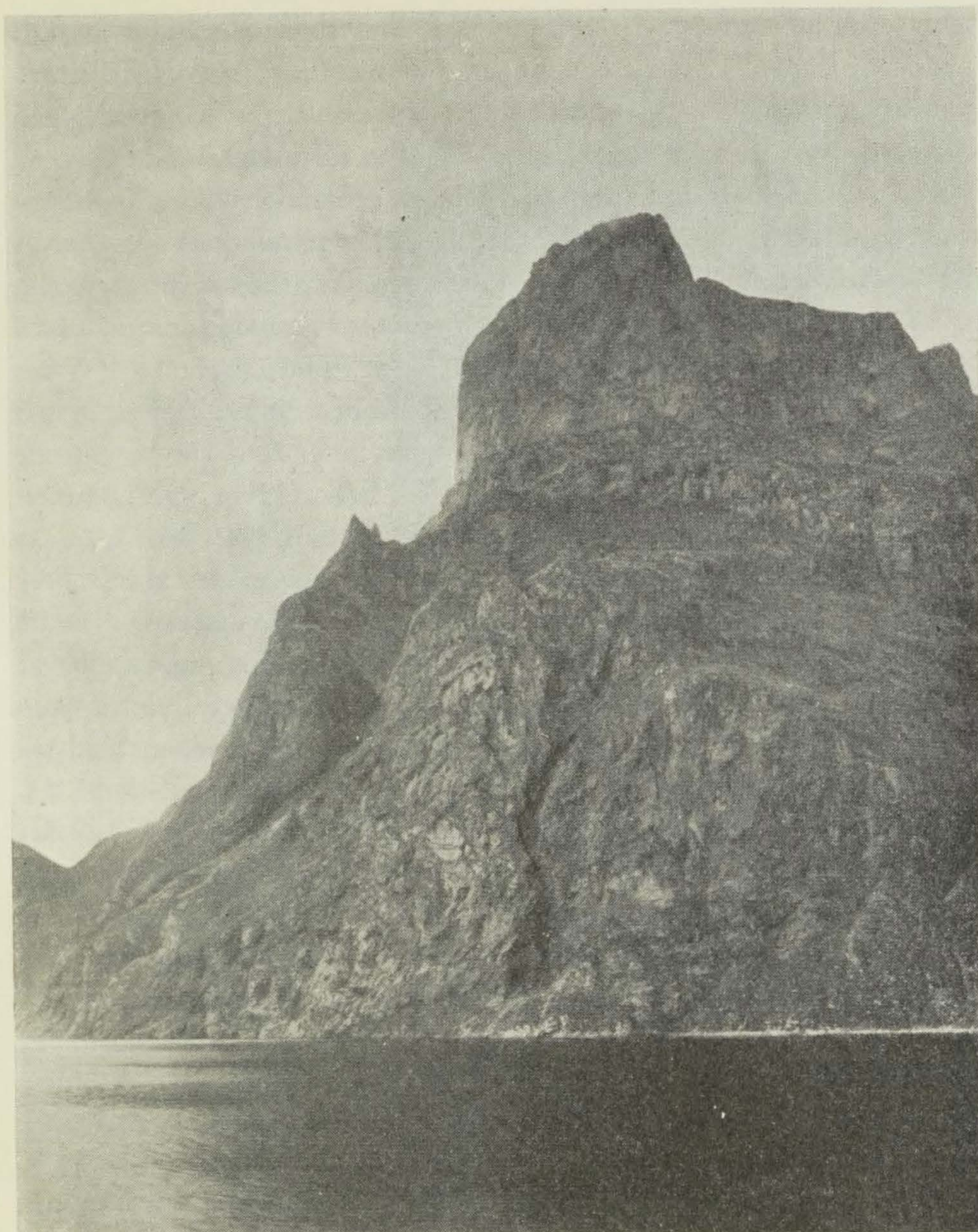
på denne dag, men er selv blitt gjort til «hedning». I Norge er hun ikke så meget kjent utenfor denne juletradisjon, men i Sverige er hun særdeles vel kjent og opptrer i flere former mere eller mindre hedensk eller kristent, ettersom man ser det.

Tradisjonen har fastholdt den grunnleggende ide for oskereien som et dødsritt. Den kvinnelige anfører har flere trekk tilfelles med de gamle diser som førte de døde til Valhall. Kun lar man Guro fare stygt med dem hun tar. Hun binder dem nemlig til hesterompa og sleper dem etter seg. Dette er da trekk fra omdiktningen og nedvurderingen. Av kvinnelige vesener som stilles i mere eller mindre direkte forhold til julefølgene, er de fleste glemt, men følgende er dog bevart: Guri Kunan fra Østlandet, Ymrekjerringen fra Sunnfjord, Nøkke fra Sogn, Skjegga fra Dalane, «En frue» som kjører med forspann av to hunder i Nordhordland, Gryla fra Island, et monstrum med mange haler. — De mannlige ledsagere er i Agder Sigurd, en «uteva gammel mann» som må hekte opp øyenlokkene med kunstige midler, i Dalane Skjegga som har en Ragnall med seg. Disse to hører dog nærmest til landefølgene, for de drar gård imellom på gjesting. Lussi i Hardanger har Tron med seg.

LANDEFØLGENE.

Landefølgene har utelukkende mannlige førere. På Østlandet er det Tron og Tore, i Sunnfjord Terning, i Rogaland Tarall, i Sogn Gunvadt og Jatagerd, i Dalane Ragnall, i Setesdalen Staale. At alle disse hører gravlegningstiden til fremgår med all ønskelig tydelighet av tradisjonens interesse for å plasere dem i navngitte hauger. Men de enkelte førere og navnene på følgene går ikke alltid sammen, man må huske på at tradisjonen arbeider ikke etter systematiske linjer, men etter dramatiske og følelsesbetonte motiver. Et av de mest bekjente julefølger er *Kringlafylgjet* i Sogn. Det er et maka-

Hornelen, Nordfjord, sett fra den indre led. Fjellet har i folketradisjonene vært satt i forbindelse med farlige makter.

bert følge av dømte og fredløse ånder som soner sin brøde her på jorden: ransmenn, mordere, kvinner som har drept sine barn, hestehandlere som har snytt og bedratt hele sitt liv osv. Komposisjonen må derfor ha funnet sted i den katolske tid. Men underlig nok kleber der noe helt hedensk ved dette følget allikevel, for det oppfører en underlig dans under ferden, og det er vel en dans som skrives seg fra selve folkelivet. Den er imidlertid ikke kjent. *Vossefølget*, også kalt *Vaasedrifta* og *Mossedrifta*, kommer i rasende fart mere i stil med *oskereien*. Det samme gjør *Lussiferden* i Hardanger, og i virkeligheten er denne en luftskare. Den kommer dog fra fjellet, men i rasende fart. Følget består av menn og kvinner som rir på gloende hester, og det farer frem med bulder og brak. Hvor det kommer, tar det med seg mennesker, dyr, trær, sten og hus. Det kan føre sitt bytte langt bort og slippe det, men oftest ser man det aldri igjen. En jente ble revet med av ferden og funnet igjen i et uthus en kvart mil fra hjemstedet. Ofte føres folk ut på øde skjær og holmer i havet eller opp i fjellet. Slipper personene levende fra det, blir de som regel tussete; hestene blir skye og vrange, kyrne melker blod og kaster kalvene i utid.

Tross disse ville og fantastiske former har ferdene også beholdt trekk fra den religiøse dyrkelse. Ståle i Setesdalen, som er blitt plassert som «troll» i Skavhelleren og har fått et helt trollsleg med seg, får allikevel brød i Hømmegrenden, hvor han antagelig har vært rydningsmann og lykkebringer i likhet med Tollev Sønstebo i Tinn. Selv for den ville *Lussiferden* i Hardanger blir der utstilt juleoffer på «jolereid-hedla» — «Jolereidi laut då få sitt», heter det. «I Simadalen skikka dei i ørgamal tid kvar joleftaskveld mat gjennom ein glugg åt ferdi.» I Sunnhordland var det selve «ferden» som kom for å spise inne i huset. Selv i Kringlafylgjets område blir det sagt, at «som me ogso veit, for jolaskreide jamt i gjesting hjå sine slektningar og likemenn i jolahelgi».

Det er lett å se at denne utbrodering av julefølgene er et ekko fra en senere tid enn den egentlige fedrereligion, og at det er luftskarenes spennende ferd som har inspirert de andre. Emnet var like til 1850-årene så aktuelt at den kjente samler, lærer Johan Storaker, kunde si at barna på Sørlandet var like så sterkt opp-tatt av oskereien som av begivenhetene i Bethlehem før jul. — Men det går med massen som med den enkelte, ettersom tiden lider, forsvinner først detaljene, deretter den indre sammenheng, og til slutt er det bare visse hovedtrekk som står igjen. Disse kan da lett begrunnes ut fra en ny tid og en ny slekts tankegang, og der blir lite igjen av det opprinnelige

Tjærekors på en «buadør», Fossen, Kyrkebø i Sogn. Norsk Folkemuseum.

SOLHOVNATTA

Går man tilbake til den førkristne jul, er det den tiden solåret avmerker som den store krisetid som danner utgangspunktet for dødsfesten. I vår kristne jul er den hedenske druknet, dog ikke

så grundig at ikke Welhaven kan forme en linje som denne: «Naar Ølet virker i Bjelkestuen og vækker hedenske Juleskikke.» En rekke hedenske skikker kalles til live i denne fest, som har gitt årsak til en livlig diskusjon om hva karakter den hedenske jul i virkeligheten hadde. Var den en solfest, en fruktbarhetsfest, en lysfest, eller hva? — Som vi har sett er det fedrereligionen som har satt de dypeste merker på festen, men det behøver ikke å utelukke at mange forskjellige elementer er blandet sammen og at utgangspunktet kan ha en annen opprinnelse enn de dødes besøk. Høydepunktet i den hedenske fest var også en natt. Den ble kalt solhovnatt, hakenatt, midtvintersnatt, modernatt (Netternes natt). Og for denne lå solvendet til grunn. Det var årets lengste natt, den natten da alt det som var fryktinngydende og mysteriøst behersket naturen. Derfor måtte ingen være ute eller gå alene. Vannet før midnatt ble til eiter, men etter midnatt skjedde en total forandring, da ble det til vin. Den normale orden for alt var forstyrret. I følge hedensk oppfatning av hellig som nærmest betyr *farlig*, var den derfor meget «hellig». For varsler og hemmelig kunnskap var denne natt særlig gunstig, alt som ellers var skjult og utilgjengelig, kunde da utforskes med de dertil skikkede midler og med den rette innsikt. Da kunde en få vite hvem som var «feig», hvem en skulde få til mann eller kone, og om det skulde dø noen i det kommende år. Natten synes derfor i sin opprinnelse å være en kosmisk skjebnetime, og dette *kan* skrive seg fra gammel soltro og solkult, men på samme tid var den besøkstid for uvanlige krefter og vesener.

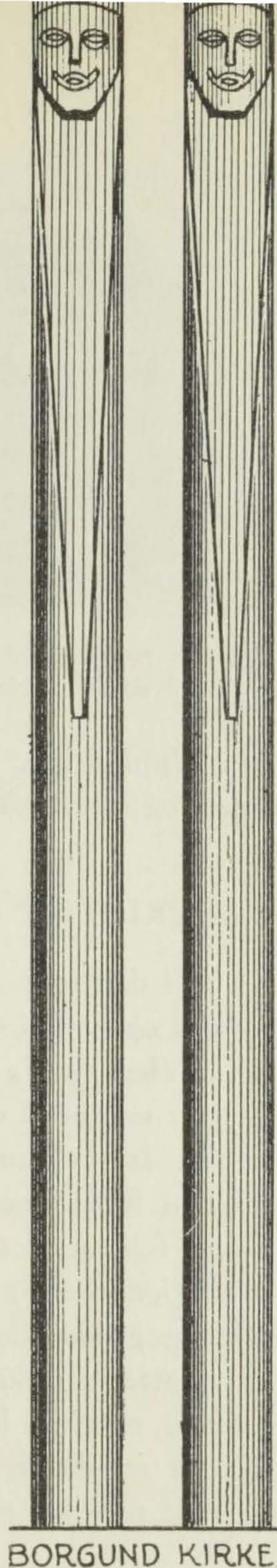
Til en slik fest gikk man ikke uforberedt. Dagene i forveien kaltes derfor «*de dyre døger*», og allerede de var belagt med alle slags *tabu*. Men jo nærmere dagen kom desto strengere ble det, og da fikk ikke engang katten være inne i hus. Den var nemlig et klodyr, og de ansåes formodentlig for særlig farlige hamdyr. En vond vette kunde ta katteskikkelse på seg og volde ulykke.

Både før og etter julen bruktes en masse beskyttelses- og renselsesmidler. Mange av dem kjenner vi fra begravelsesskikkene. Det meste av det hadde lukt, og da en lukt som var tiltalende og beroligende. Tjære var således meget brukt og svært populært. Og det kan man nok forstå, for mange sier enda: kjenn den goe tjærelukten. Av vekster var eneren nummer en, deretter kom pors, gran og rogn. Men de beste var kors av tjære smurt på eller skåret inn i veggen og i redskapene. Dessuten det beskyttende jernet.

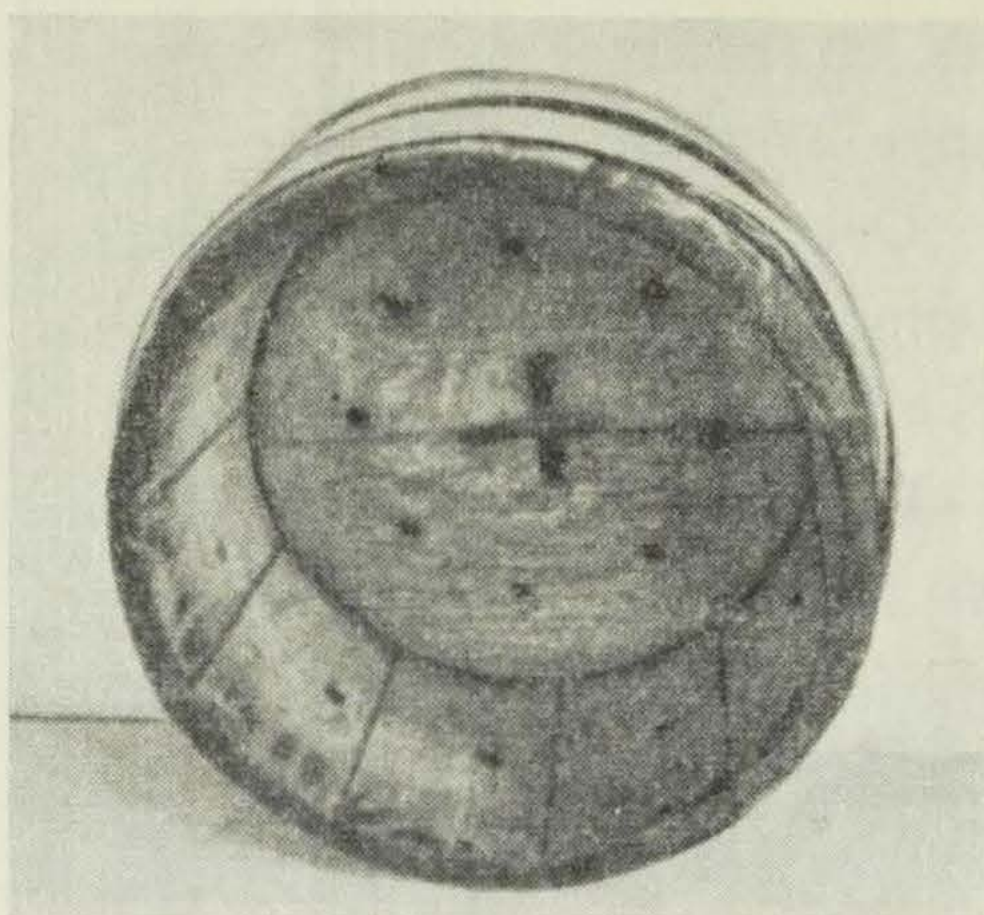
For å kunne forstå anvendelsen av jernet må vi sannsynligvis tilbake til overgangen fra steinalder til bronse- og jernalder. Ved jernets innførelse skjedde en slik forandring i livsforholdene at menneskene ble over seg av glede og forundring over de nye livsvilkår og den letthet hvormed arbeidet kunde utføres. Ubegrensede muligheter åpnet seg med en gang. Det var som å komme ut av hulen, som å bli fri tunge og hemmende lenker om hånd og fot. Derfor ble jernet en redning ikke bare fra det håpløse slit med stenverktøyet, mens også symbolet på den nye tid og midlet til å jage de ukjente makter som tilhørte den gamle tid på dør. I så måte lignet denne overgang meget på middelalderens overgang fra kastevåpnet til skytevåpnet. Et skudd og en kule ble også betraktet som det beste middel til å overvinne «trollty». Det forklarer da hvor sikre man følte seg med en øks i veggen, jern i vuggen, sigd i kornet

Stolpe fra
stavkirke.

BORGUND KIRKE

Osteform. ystekopp med kors i bunnen. Fra Suldal i Ryfylke. Norsk Folkemuseum.

og lå i løen. Hadde man hatt hesteko, vilde man sikkert også ha slått dem opp over alle dørene slik som det ennå gjøres i vår tid.

Den glade løsslupne folkefest som fulgte etter all spenningen og uhyggen, hører ikke med til vårt emne. Men på samme måte som Alvoret og frykten hadde dominert første del av festen, endte den i en likeså stor løssluppenhet med eting, drikking, dans,

lek, kappkjøring, ridning og kjøring i dagevis til kreftene var utladet, og alt vendte tilbake til hverdagskosten og hverdagslivet.

PRIMITIV RELIGIØSITET OG KRISTENDOMMEN

Ved den rekonstruksjon av en hedensk religionsform som her er forsøkt og som altså engang har hatt en hovedplass i det norske folks liv, er flere ting av stor interesse kommet for dagen.

Det som er så utenkelig for de fleste, at vi fremdeles etter mange hundre års kristen påvirkning skulde ha beholdt tanker og skikker fra den førkristne religion, er allikevel tilfelle. Det viser at av alt det et folk og et enkelt menneske beskjeftiger seg med og har i seg, er religionen noe av det seigeste og vanskeligste å utrydde. Men selvfølgelig gjelder dette først og fremst de former som virkelig har slått røtter i folkelivet. Dette må henge sammen med menneskets iboende religiøse behov og karakter. Der må være noe i oss som trenger religionen og fastholder den som magneten jernstøvet.

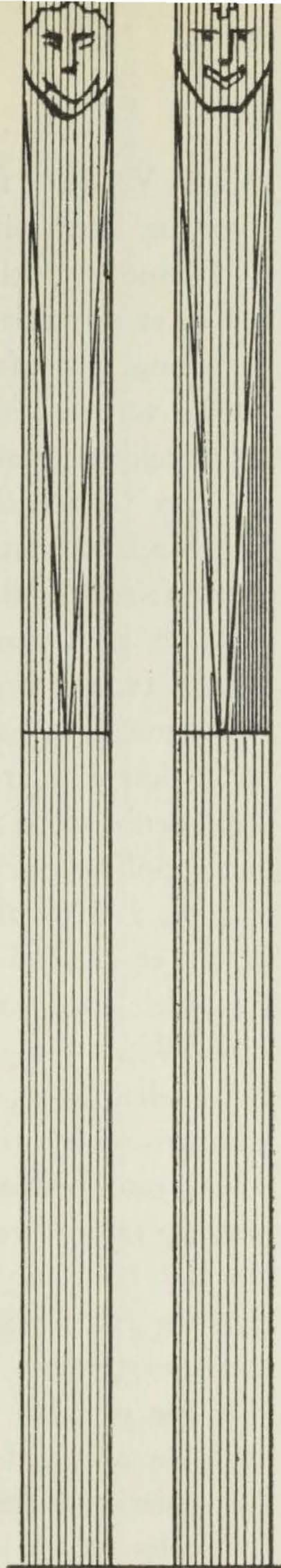
Det religiøse element må føles som et av de viktigste og mest

uunnværlige i åndslivet. ellers kan vi ikke forklare oss den religiøse konservatisme. Man gjemmer ikke på det verdiløse og det lett erstattelige, men på de største og dyreste skatter. Det er først som sinnsyke at tidligere fornuftige mennesker samler på sten eller filler og fyller opp huset med det. De fornuftige holder seg til edlere ting som smykker, penger, verdipapirer, vennegaver osv.

Den religiøse påholdenhet røper derfor et dypt instinkt som avslører menneskets forhold til religionen. I moderne tid kan det synes som om dette resonnement ikke holder stikk, tusener av mennesker har emansipert seg fra alt som heter religion, de skyr religiøse forsamlinger, hopper over religiøse artikler i avisen og blir flaue eller rasende dersom de kommer sammen med religiøse mennesker. Alt kan de tåle, bare ikke religion! Men slikt kan ofte være en fasade og et skalkeskjul for et urolig religiøst sinn, og er det vel også som regel. For det første har det moderne irreligiøse menneske ofte skaffet seg erstatning i et eller annet og laget religion av det, f. eks. av politikk, filosofi, musikk, estetikk osv. Og for det annet så bryter det religiøse behov frem før eller senere hos alle. Dessuten kan man spore det religiøse hos det moderne menneske i tilbakefall til *primitiv religiøsitet*, til såkalt overtro ved utallige leiligheter. Mascots (et lykke-middel) er snart likeså alminnelige i Europa og Amerika som i Afrika. Magiske forestillinger om «lykken» er meget almin-

Stolpe fra
stavkirke.

GOL KIRKE.

nelige. Varsler i forbindelse med dyr (som f. eks. katter) tas i fullt alvor, og hvem vil være 13 til bords?

Denne primitive religiøsitet er så meget lettere å fastholde som den er et nøytralt element som later moral og skyld helt ute av betraktning. Den faller også merkelig godt sammen med den materialistiske verdensanskuelse, som derfor også hos mange får karakteren av et religiøst standpunkt.

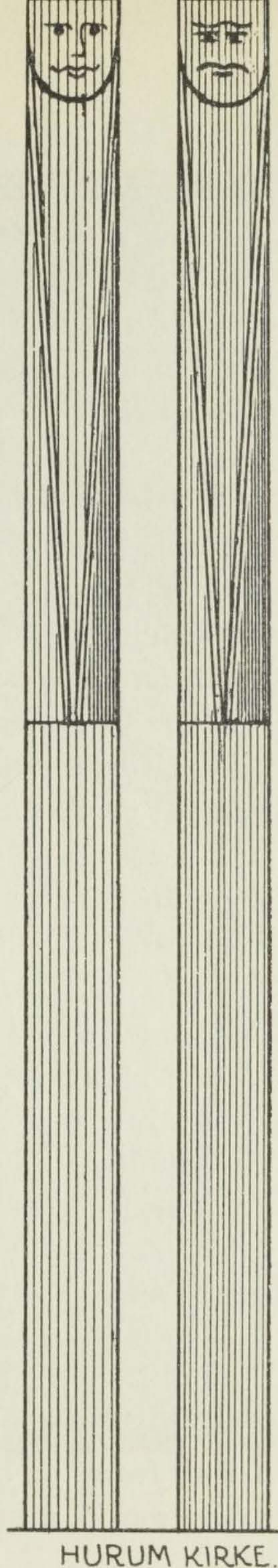
Men til fordel for den gamle religions seiglivethet virket også århundrelang vane og skikk. Vi kan bare tenke på den måten vi stadig feirer fastelavn eller jul på. En rekke skikker som vi ikke kan forklare, men som far og mor og som bygden brukte, eller som den og den familie brukte, følger vi fremdeles. Vi legger ikke så meget i det, men det hører tradisjonen til, og vi følger med. Vi behøver heller ikke å anstrenge oss med det, for det går av seg selv. Vi setter opp kornbånd, vi skaffer juletre, vi tenner lys. Vi baker kaker, og vi gjennoppliver former som bare har interesse den ene gang. — Der er intet å si på alt dette, det avslører bare folkelivets automatisme, og det er da også den som har gjort det mulig for vår moderne tid å samdele med stenalderens lykketro. Vi taler om «fiskelykke» og «jaktlykke» som noe der er løsrevet fra personens dyktighet som fisker eller jeger, et hemmelighetsfullt tillegg til den enkelte, som kommer — hvem vet hvorfra? Det samme gjorde det gamle veidefolket som bodde her i svunne tider. Og det er morsomt at det nettopp er på deres eget felt, jakten og fisket, at denne gamle manetro har holdt seg. — Det stemmer også godt med denne primitive tro fra fortiden at «lykken» er lett å tape. En liten feil, en liten overtredelse av en eller annen regel før en drar ut på fisket eller går på jakt, kan forspille den. Derfor må en være vår om seg og følge alle bud og forbud, for «lykken» er flyktig som vinden. Polynesierne kaller disse beskyttende regler for «tabu». Vi har fremdeles mange slike tabu her i landet!

Vi kan derfor ikke komme bort fra at der midt iblant oss finnes rester fra svunne tider, og det lengst svunne. Vi har forklart årsaken hertil og ført den tilbake til mennesket selv. Men der er ogsv en omstendighet vi må komme inn på, nemlig den svake form som kristendommen har opptrådt i og som har hjulpet til å holde det gamle vedlike.

Spør man etter virkningen av den gamle fedrereligion på folkets tanke, så møter vi igjen det *konserverende* element. Det ligger i denne religions art som familiereligion at den konserverer systemet ved å binde det til det rent biologiske faktum, *slekten som kommer og går*. Like så visst som mennesket fødes og dør, like så visst innlemmes det i det religiøse system. Like så lite som der er avveksling og forandring i denne slektenes gang, like så lite er der forandring i de levendes forhold til de døde. De er flyttet opp i en høyere klasse, men tilhører fremdeles samme slektsgruppe. Alle står fremdeles solidariske. Det er det kinesiske system opp igjen i europeiske former. Visstnok forandrer kultskikkene seg, slik som vi har sett det med de forskjellige former for gravlegning, troen på de dødes liv og form, reise og oppholdssted etc. Men alt dette bringer ingen avbrytelse i det religiøse forhold. Fedrereligionen er i alt vesentlig den samme, kun med de forandringer som en mere eller mindre spiritualistisk eller materialistisk tidsmote fremkaller. Den kan derfor ikke

Stolpe fra
stavkirke.

HURUM KIRKE.

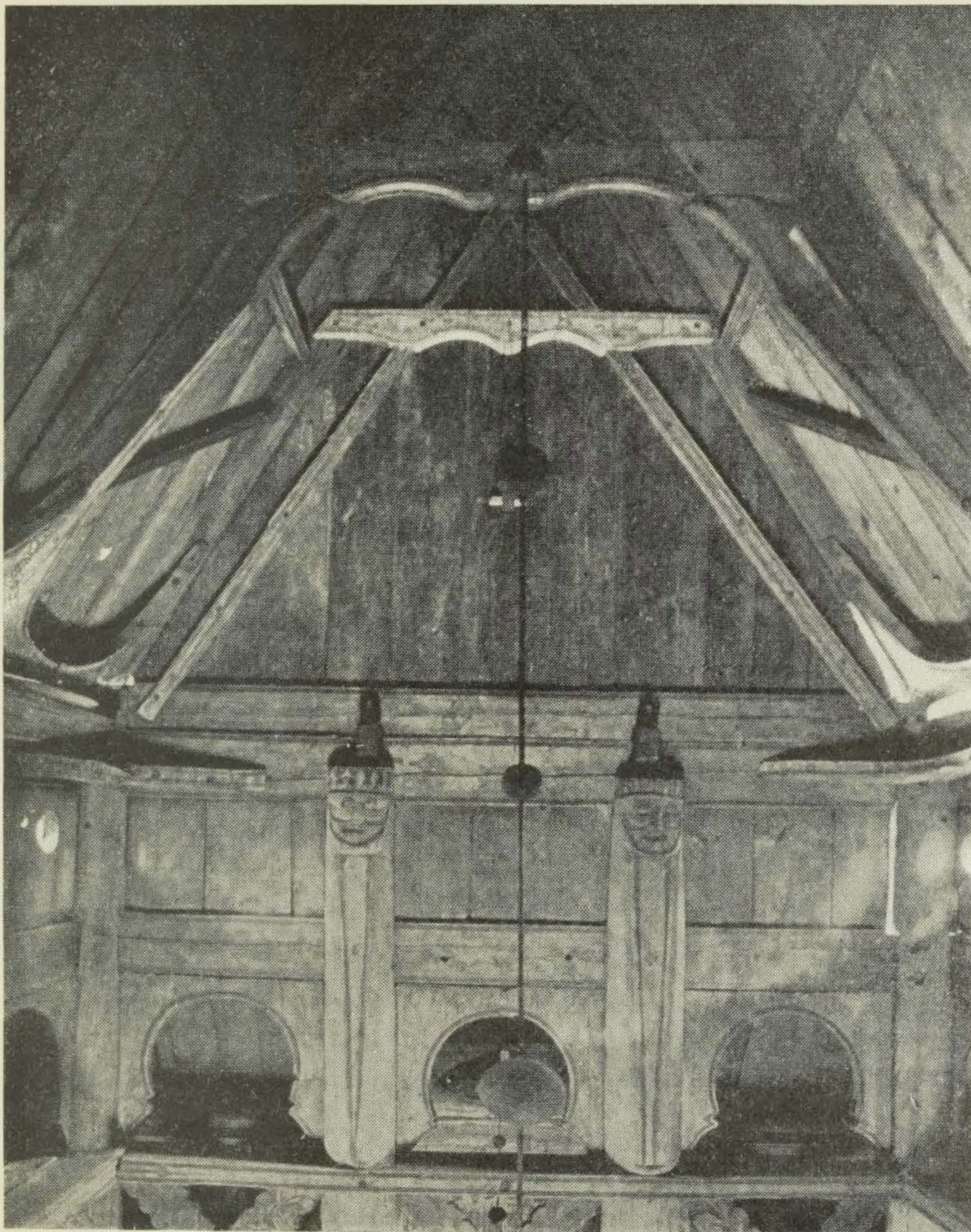

utvikle folket, ikke bringe nye tanker, den binder bare til fortiden og til slekten: Mennesket på denne side og mennesket på den annen side. Der er ingen spenning i den, ingen stor høyde. I så måte har gudetroen og gudedyrkelsen vært noe ganske annet og har hatt evne til å sette fantasien og tankene i sving. Men til gjengjeld har denne religionsform alltid etter hånden antatt rå og drastiske former. Og det er tross alt kulten som har den største praktiske betydning for påvirkningen. Læren om gudene og de forskjellige forestillinger om dem betydde ikke så meget i et samfunn hvor man savnet spesielle lærde til å forkynne en bestemt tro. I vårt land trodde enhver det han vilde tro, eller det som han hørte andre trodde. Der var ingen faste dogmer, men kulten var som oftest en tvungen sak.

Fedrereligionen var på sitt vis en from religionsform. De gamle gikk og dullet med sine døde, drømte om dem og tjente dem, delte godt og vondt med dem og røktet sine plikter overfor dem, slik som vi har sett det og slik som deres skikker altså har forplantet seg til oss, deres kristne etterfølgere. Og nettopp denne fromme og stillferdige hjemmets religion var det som fikk leve videre ubemerket i den katolske tid. Kristendommen i de første århundrer var vesentlig det samme som kulthandlinger i kirken med en ny kulttjener, den kristne prest. Men hvor mange kirker var der vel her i landet, og hvor dypt stakk tilslutningen blant folket? At det gikk ut over den gamle gudedyrkelse er sikkert nok, og folket fikk i den kristne forkynnelse hjelp til å danne seg et helt nytt og forenklet verdensbilde. Et stort tankeskifte og en revolusjonerende fornyelse av sinnene fant sted. Men den katolske kristendom rakk ikke inn i hjemmene, til privatlivet og til selve menneskenes hjerteliv.

Dessuten trakk kirken på en dødvekt fra oldkirken i sin helgendyrkelse. Denne var jo heller ikke annet enn et oldkirkelig tilbakefall til fedre- og herosdyrkelsen omkring Middelhavet. Og den invitasjon som lå gjemt i denne form for religion tok germanerne imot

Interiør fra Gol stavkirke. Norsk Folkemuseum, Bygdøy.

med stor villighet. De dyrket sine fedre som «helgener», og vi har sett foran (side 196) at kirken måtte forby dem på det strengeste å dyrke sine døde under dette navn. Denne forholdsregel var imidlertid bare å gå over muren på det laveste sted, for å si det med et moderne bilde. Og muren var virkelig lav på dette punkt, for den lå i nivå med selve fedrekulten.

I læren om det hinsidige, særlig om skjærsilden, fant man også lett tilknytningspunkter til det gamle Hel, og i sjelemesser for de døde sto man igjen på grenseområdet for den primitive religion med dødekult.

I den evangeliske kirkes første tid her i landet var det også smått bevent med evnen til å komme folket nær, likesom der var mangel på betydelige og overlegne representanter for en aktiv og levende kristendom. Folkelivet fortsatte derfor temmelig uforandret, kanskje det endog forverret seg i retning av å synke tilbake i det gamle på flere punkter i og med de store omveltninger som ble innført i navn uten å kunne gjennomføres i gavn. Det er først fra 1700-tallet og oppover at der skjer en virkelig forandring. Først med den nye tid er folkelivet gjennomsyret av kristendommen på en ganske annen måte enn før i det norske folks historie.

Den gamle religiøsitet er forandret til en aktiv kristendom med etisk hovedpreg og sentralisert Kristustro. Blant Europas nasjoner står den norske høyt som folk betraktet både i etisk og religiøs henseende, det kan i så måte sammenlignes med de beste. Det har tatt lang tid for det til å nå frem, og det er ennå meget å vinne. Men der er grunn til å tro at folket både selv er klar over sin stilling og at det er rede til å holde på sin skatt og øke den på samme måte som det har gjort det i de siste slektsledd.

BILLEDLISTE

Nissen i eventyret. Th. Kittelsen . . .	10	Kart over tusse-tradisjonenes utbre-	
Døledrakt fra Rørostrakten omkring		delse	41
17. århundre. Fra Norske folke-		Kart over vette-tradisjonenes utbre-	
drakter ved Joh. F. Dreyer	11	delse	42
Kart over de forskjellige nisse-tra-		Fearnleys bilde av Slindebjørken . .	43
disjoners utbredelse	12	Fabelvesener (rompetroll?) som de-	
Kineser foran fedretavlen	14	korasjonr. Osebergfunnet	44
Gresk gravbilde. Ny Carlsbergs		«Franesteinen» i Frafjord, Ryfylke.	46
Glyptotek i København	15	Dekorasjonsmotiv. Fra Oseberg-	
Gravby hos de nå utdøde mandan-		funnet	48
indianere. Gammel tegning	17	Kraniesamling fra stenalderen, Nörd-	
Tussehaugen i Sunnfjord med tøm-		lingen, Tyskland	50
ret gravrom	21	Liktørring hos Mandanindianerne	
Raknehaugen i Ullensaker sett fra		med kraniesamlinger. Gammel	
syd før utgravningen	23	tegning	51
Raknehaugen etter avdekningen av		Kranieoppstilling av fedrene fra	
det øvre lag. Første tømmervelte.	25	Melanesia	52
Raknehaugen etter siste avdekning.		Pyntet kranium. Ny Guinea	53
Annen tømmervelte	27	Hode fra Osebergfunnet	54
Gravhaugen på Vereide prestegård,		Likvaka. Tegning av N. Astrup . .	57
Nordfjord	29	Fuglemotiv. Osebergfunnet	59
Kart over haugebonde-tradisjonens		Facsimile av kirkeordinansen av 1684	
utbredelse	30	med forbud mot «Siune drick» . .	61
Kart over utbredelse av tradisjonene		Samling ølskåler med «einskilsbod-	
om underjordiske	32	dar» fra Setesdal	63
Kart over huldre-tradisjonens ut-		Oksehode. Osebergfunnet	64
bredelse	33	Graver med bautastener fra Karmøy.	65
Figur fra Jellingegraven i Danmark	36	Gravutstyr fra Evebø	67
Gravhaug ved Støle kirke, Etne.		Trespade funnet på Jæren. Stavanger	
Sunnhordland	39	Museum	69

Facsimile av Stavanger domkapitels protokoll med omtale av de «ugu- delige sjelebad»	73	Hester. Totemlignende dyrebilder fra gotlandske gravstener	111
Eikilsdalshornet Fra middelalderen. Kunstindustrimuseet	75	Totemlignende dyrebilder. Fra got- landske gravstener	115
Ølbolle	78	«Uburen». Fjell i Høgsfjord nær Stavanger	117
Roskilde domkirke	79	Fantasidyr og slanger som dekora- sjon. Osebergfunnet	119
Fabeldyr. Osebergfunnet	83	Bilder fra Gravstøtte på Gotland ..	122
Dekorasjonsmotiv. Osebergfunnet ..	84	Nordlys. Etter tegning av O. Gladttvedt	127
Dekorasjonsmotiv. Osebergfunnet ..	85	Kunst fra 80 n. br. «De døde spil- ler ball med hvalrosshode i nord- lyset	129
Dekorasjonsmotiv. Osebergfunnet ..	86	Stenaldertegning fra Alpera-hulen i Spania	131
Stor bronsealderdysje. Rogaland ..	88	Gotlandsk gravsten med reisebilder	135
Likrestene nedlagt i urne og dekket med sten	89	Skip på Gotlandsk gravsten	137
Underverdenens furier	90	Gresk bilde fra underverdenen	145
Vasebilde som fremstiller scener fra underverdenen	91	Gravsten fra Gotland (Sanda) med vandrere, en mann og to kvinner	147
Slange og fabeldyr i kamp. Jellinge- stenen. Danmark	92	Nomadetelt av skinn	150
Likrester satt ned i muret grav ..	93	Ånestad på Jæren	151
Redselssymbolikk. Osebergfunnet ..	95	Utgravet hustomt fra folkevan- dringstiden, Storshei, Bjerkreim.	152
Dekorasjonsmotiv med trollske skik- kelser. Osebergfunnet	97	Bergtorskval på Island	153
Redskaper fra stenaldertiden: sigd, øks, kniv og skrape. Stavanger Museum	103	Fedrestøtter fra Borneo	154
Fisk (laks?) på helleristning fra Drammensfjorden	104	Utartet fedrebilde, såkalt Tiki fra Hawaii	154
Dyrebildene fra helleristningene ved Sjømannsskolen, Oslo	105	Fedrebilde fra Påskeøya	154
Ren fra Ankenes. Ofoten. Helle- ristning fra stenaldren	106	Fedrestøtte fra Abrym, Nyhebridene	155
Nord-amerikansk dobbeltmaske ..	107	Bilde (sjelegjemme) fra Kongo	156
Elg. Totemlignende dyrebilder på gotlandske gravstener	108	Haidaindianernes store fedrestolper med totemdyr	157
And. Totemlignende dyrebilder på gotlandske gravstener	109	Trebilde fra Alt-Friesack, Tyskland	158
Bjørn. Helleristning i Efjord, Nord- land	110	Greske støtteformer brukt i fedre- dyrkelsens tjeneste	158
		Stenbilde fra Bamberg, Tyskland ..	159
		Kinesisk fedretavle	159

Russiske baber	160	«Bordændebænk» (Høgsete) fra Skåne. Nordiska Museet, Stockholm	180
Offerplass med støtter hos finsk-ugriske stammer, russisk område	161	Stol fra Osebergskipet	180
Rekonstruksjon av varjagisk innhegning og støttesamlinger	162	Husalter og høgsete	181
«Standtun» — en eldgammel form for gjerde på Gotland	163	Brugdestol, brukt som æressete. Kunst og håndverk	181
En dansk grav med gjenstående støtterester	164	Benkeform som ligner et æressete. Foto. Harry Fett	182
Friluftsstøtter på Island, rekonstruert etter Olafsens og Povelssens beretning under reise 1552—1557	165	Stolpe fra stavkirke. Skiaker kirke	183
Rosslandsfiguren, Dalane Folkemuseum. Egersund	166	Det hellige hushjørne «Herrgottwinkel» i Syd-Tyskland. Samlung f. Deutsche Volkskunde, Berlin ..	185
Rygnestødloftet, Valle	167	Hode fra Osebergfunnet	187
«Hernos»-rekonstruksjon	168	Stolpehode fra Gol stavkirke	188
Brokkegrenden. Hylstad, Setesdal ..	169	Högsäte, Näsemarks, sv. Vedbo. Dalsland	189
Rygnestad gård med Setesdalsmuseet og bygdestevne	171	Brugdebek fra Hitterdal kirke ..	190
Odden-bildet, Valle Setesdal	172	Fedretempel på Nyseland	192
Påkledde støtter hos finsk-ugriske stammer	173	Fra det nuværende Lade	193
Hode fra Osebergfunnet	174	Kongshaugen hvor Gokstadskipet lå til høyre. Foto	195
Gården Flateland i Vrådal, Telemark	175	Gokstadskipet under utgravningen ..	197
Stolpehode fra Gol stavkirke. Norsk Folkemuseum	176	Tessungdalen, Tinn	198
Stueinteriør med høgsete. Norsk Folkemuseum, Bygdøy	177	Nordgården i Seljord. Gravhaugen i forgrunnen	199
Enkelt riss av norsk stueinnredning. Eilert Sundt	178	Åsgårdsreien, maleri av Arboe. Nasjonalgalleriet	203
Svensk stueinnredning	178	Fellesmåltid på grav i Dalmatia. 205	
Svensk stueinteriør med hjørneplasing av høgsetet. Nordiska Museet, Stockholm	179	Appelsin på graven. Bilde fra Dalmatia	207
«Gautes høgsete», Heibergs museum, Sogn	179	Stueinteriør. Årestuen på Maihaugen, Lillehammer	209
		Høgsetetavle fra Andebu i Vestfold. Norsk Folkemuseum	211
		Interiør av årestue fra Åmlid, Valle i Setesdal. Norsk Folkemuseum ..	213
		Julekake fra Hafslo i Sogn. Norsk Folkemuseum	214

Julekake med hakekors fra Øvre Toten. Norsk Folkemuseum	215	Tjærekors på «Buadør», Fossen. Kyrkebø i Sogn	229
«Einskilskopp» med årstall 1757. Fra Hylestad, Setesdal. Norsk Folkemuseum	216	Stolpehode fra stavkirke. Borgund kirke	231
«Trøgs» fra Telemark. Norsk Folkemuseum	217	Osteform, Ystekopp med kors i bunnen. Fra Suldal i Ryfylke	232
«Ølgås» med årstall 1739 fra ukjent sted. Norsk Folkemuseum	220	Stolpehode fra stavkirke. Gol kirke	233
«Lyder Horn» ved Bergen. Foto. Knudsen	225	Stolpehode fra stavkirke. Hurum kirke	235
Hornelen, Nordfjord	227	Interiør fra Gol stavkirke. Norsk Folkemuseum. Bygdøy	237

Depotbiblioteket

76g0 04 970

EMIL BIRKELI / FEDREKULT